

Inhoudsopgave

0. Memoires prof. D. Cohen in bijzondere uitgave.....	1
00. Nederland heeft recht op visie van David Cohen.....	2
De herinneringen van prof. dr. David Cohen, voorzitter van de Joodsche Raad.....	4
En het gerucht bereikte hen die 14e mei dat bij IJmuiden een boot gereed lag ..	5
De 30e mei 1940 had ik een bespreking in Den Haag	7
De 19e mei waren mijn medewerker de heer R.H. Eitje en ik naar Rotterdam gegaan	8
Tegenstellingen in Coördinatiecommissie.....	9
Toen de heer Edelstein uit Praag in het voorjaar 1941	11
Duitsers in november 1941 de Coördinatiecommissie opgeheven.	11
Wat betreft de verordeningen welke verder voor februari 1941	13
Omtrent de onlusten in februari 1941 te Amsterdam	13
Gelijk bekend, werden de 12e februari 1941 bij de Beauftragte ontboden	14
Vrijheid bij kiezen leden van de Joodsche Raad.....	14
Omtrent de gebeurtenissen rond de Februaristaking van 1941	15
In het voorjaar 1941 vertelde mevrouw Van Tijn,.....	18
Besprekingen met de Beauftragte Böhmcker.....	19
Toen op 15 september 1941 een verordening verscheen was,	23
Op 1 februari 1941 verscheen de verordening omtrent de aanmeldingsplicht, ...	23
Prof. Gerbrandy heeft in zijn radiorede van 21 oktober 1943	23
Deze Barby kwam begin juni op ons bureau,.....	29
De gevangenen stonden in lange rijen.....	30
(september 1941)	34
In augustus 1941 kwam de bepaling	34
Verboden bibliotheken en evacuaties.....	35
Iets later (in september 1941) kwam de verordening	35
In oktober kwam het verbod om te verhuizen,.....	36
In december 1941 werd aan de Duitse joden.....	36
De 2e oktober 1942,	39
De 27ste april 1942 werden Asscher en ik bij Aus der Fünften geroepen	40
Op 21 mei 1942 werden nieuwe bepalingen afgekondigd	41
De 1ste januari 1943 werden wij bij de Beauftragte (Schröder) geroepen	41
De 12de juni 1942 werd bepaald dat joden groenten.....	41
De bepalingen van 30 juni 1942 betreffende het verbod	42
Eind juni 1942 kregen wij een oproep	42
Het is bekend dat de 15e juli de oproepen voor de Arbeitseinsatz	44
Eind juli of begin augustus	45
Razzia's van augustus en september 1942.....	46
Politie ingeschakeld bij het ophalen.....	51
In mijn aantekeningen vind ik dat in oktober 1942 verhuizingen naar Oost begonnen.....	53
15 januari 1943 werd afgekondigd dat vondelingen zouden worden beschouwd.....	53
26 januari 1943 vond de ontruiming plaats van het Apeldoornse Bos.	53
Kamp in Vught was een nachtmerrie.....	55
Eind mei 1943 werd de helft	56
In de avond van de 25ste mei begaven de heer Asscher en ik ons naar de Polderweg.....	58
De 31ste december 1942 herdacht ik mijn zestigste verjaardag.	59
Sintelbaan bij Stadion werd verzamelplaats.....	60
Na de razzia van 20 juni had Aus der Fünften ons meegedeeld	63
ontruiming van het Nederlandsch Israëlietisch Ziekenhuis op 13 augustus 1943	64
Deze laatste razzia van 29 september 1943	65
De transportnachten waren verschrikkelijk.....	65
Eindexamens van joodse scholen.....	71
Begin september, ik meen de 6e, 1944 werd een groot aantal joden	74
"Ondanks fouten heb ik mijn plicht gedaan".....	76
In februari 1945 werd een uitwisseling aangekondigd naar Zwitserland.	76

0. Memoires prof. D. Cohen in bijzondere uitgave

5 Een bijzondere uitgave treft de lezer aan bij deze editie van het NIW. Een bijzondere uitgave in een bijgevoegd speciaal katern. In dat katern publiceren wij integraal de Herinneringen van prof.dr. David Cohen, onder de Duitse bezetting een van de twee voorzitters van de Joodsche Raad. Wij verhalen ons geenszins, dat de lezing van de memoires emoties kunnen opwekken. Want prof. David Cohen herinnert en beschrijft

afschuwelijke gebeurtenissen. Maar ook zijn worsteling om tal van beslissingen, zijn slapeloze nachten om tal van besluiten. Wie meent tegen de Herinneringen van prof. David Cohen niet bestand te zijn doet er goed aan het bijgevoegde, speciale katern voor immer ter zijde te leggen. Na ampele overwegingen hebben wij echter gemeend de memoires te moeten publiceren, omdat zij van historisch belang zijn en omdat men er recht op heeft, kennis te nemen van de visie van prof. Cohen. Recht en geenszins de plicht. Vraagt u zelf dus af of u de herinneringen kunt verwerken. Mocht u de memoires willen lezen en nadien een gesprek voeren met deskundigen, dan kan men zich richten tot Joods Maatschappelijk Werk. In overleg met het NIW zijn de deskundigen van JMW bereikbaar. Zowel donderdag 29 april 1982, de dag dat deze krant in de bus valt, als Koninginnedag 30 april 1982, alsmede 's avonds is JMW te consulteren onder telefoonnummer (020) 730629.

00. Nederland heeft recht op visie van David Cohen

Laat het ons dan nooit met rust? Neen, het laat ons nooit met rust. Hoe zou dat ook kunnen. Daarvoor zijn de wonden die de Duitse jodenvervolgingen hebben geslagen te diep. Jaarlijks nog herdenkt het joodse volk, alsof het er zelf is bijgeweest, de Uittocht uit Egypte. Een gebeurtenis meer dan drieduizend jaar geleden. Toch herdenken. Jaarlijks nog worden in de synagogen gebeden gezegd voor de rampen die tijdens de Kruistochten over het joodse volk zijn gebracht. De Kruistochten werden bijna duizend jaar geleden gehouden. Maar zijn nog in de herinnering. Want herinnert u wat Amalek u heeft aangedaan. Het joodse volk herinnert. Nog ieder jaar, nog iedere dag. Het herinnert zich de catastrofe, de holocaust, niet pijn in de ziel, met pijn in het hart. Want de door die Amalek toegebrachte catastrofe is nog grijpbaar dichtbij. Er kan geen einde komen aan de herinnering aan de Uittocht uit Egypte, in de toenmalige wereld een ontzagwekkende gebeurtenis. Geen einde aan de herinnering aan de verwoesting tijdens de Kruistochten, in de Middeleeuwen een wereldomvormende gebeurtenis. Aan de catastrofe, in onze dagen de grootste poging tot genocide aller tijden.

Er kan geen einde komen aan de herinnering. Er mag geen einde komen aan de herdenking. Als waarschuwing aan anderen. Als waarschuwing aan onszelf. De uitgetrokkenen uit Egypte hebben het Beloofde Land niet mogen zien. De overlevenden van de vervolgingen tijdens de Kruistochten hebben het Beloofde Land niet kunnen zien. Dat hebben de generaties van overlevenden van de catastrofe wel. Dat is onze troost. Tenminste iets.

Het is goed om te herinneren, om te bezinnen. Te weten wat met ons, het joodse volk, is gedaan. Te weten wat wij hebben gedaan. Te weten wat mag en te weten wat niet mag. Te weten wie moet worden Veroordeeld en te weten wie moet worden geprezen. Maar bij alle overwegingen vergeet niet, vooral niet bij het veroordelen: niet wij joden hebben de catastrofe voltrokken. De joden waren de slachtoffers. De joden waren de stukken in het spel dat zij niet kenden. Zij wisten niet wanneer het remise zou kunnen worden. Zij wisten niet wanneer zij zouden kunnen winnen. Zij wisten niet wanneer en waar zij zouden kunnen verliezen. De joden hadden de spelregels niet gemaakt. Zij kenden ze niet eens. Toch werden zij gedwongen te spelen. Zij waren louter de stukken die werden verschoven. Alle stukken. De pionnen, de lopers, de torens. Zelfs de koning en de koningin. Want dezen, ogenschijnlijk met macht bekleed, waren in werkelijkheid toch zeer onmachtig. Dat zij niet hebben gezien dat zij werden geschoven, dat zij niet hebben beseft hoe onmachtig zij waren, onbegrijpelijk. Onvergeeflijk?

Al een eeuw liggen in het archief van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam de memoires van prof. dr. David Cohen. In 1941 bij de Februaristaking werd hij door de Duitsers, samen met Abraham Asscher, tot voorzitters van de Joodsche Raad benoemd. De koning en de koningin van het onbekende spel.

Veroordeeld en verguisd zijn beide mannen die, tot zij de leiding van de Joodse Raad opgedragen kregen, alom werden geacht. Werden geacht omdat zij zich hadden ingezet voor de joodse gemeenschap.

Abraham Asscher, in 1950 overleden, was behalve directeur van een diamantmaatschappij voorzitter van het Nederlands Israelietisch Kerkgenootschap en voorzitter van de Nederlandse Israelietische Hoofdsynagoge te Amsterdam. Hij was lid van de Amsterdamse Kamer van Koophandel en Fabrieken en, voor de liberale partij, lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland.

Prof. dr. David Cohen, in 1967 overleden, was hoogleraar in de oude geschiedenis en de Romeinse antiquiteiten aan de universiteit van Amsterdam tot hij in 1953 werd gepensioneerd. Prof. Cohen, lid van de Nederlandse Zionisten Bond, in de vooroorlogse

75 jaren een uiterst exclusieve groep, was voorzitter van het in 1933 opgerichte Comité voor bijzondere joodse belangen, dat zich bijzonder heeft ingezet voor toelating en opvang van de joodse vluchtelingen uit Duitsland.

80 Maar al hun goede daden, in het belang van de joodse gemeenschap van Nederland verricht, verbleekten bij hun werk als voorzitters van de Joodsche Raad, waar Asscher de vergaderingen presideerde en Cohen het brein vormde. Hun werd verweten tijdens de vervolgingen en in het bijzonder daarna de Duitse vervolger hand- en spandiensten te hebben verleend. Maar de ingestelde strafvervolging werd na terugkeer van hun deportatie niet doorgezet. Wel werden zij in 1947 door een Joodse Ereraad uitgesloten van het bekleden van ereambten en bezoldigde functies bij joodse organisaties.

85 Een uitsluiting gedacht "voor de duur van het leven". Maar al na enige jaren werd besloten "een einde te maken aan de werking van de uitspraken van de Joodse Ereraad". Van wat Asscher en Cohen hebben bewogen is iets openbaar gemaakt door Herzberg in zijn Kroniek der Jodenvervolging, door Presser in zijn Ondergang en door De Jong in Het Koninkrijk der Nederlanden. Maar toch summier. Terwijl er zo een uitvoerige documentatie is.

90 Bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie blijken al 25 jaar de gedichteerde herinneringen van prof. dr. David Cohen te liggen. Herinneringen, 140 volgetypte kwartovellen, die hij in 1956 heeft gedichteerd aan de secretaresse van dr. L. de Jong. Hij heeft zijn herinneringen gedichteerd, blijkens het Woord vooraf en opmerkingen in de tekst, met het oogmerk als "materiaal te dienen voor het werk van prof. Presser of anderen naast de bestaande boeken". Cohen heeft daarbij geen enkele

95 beperking gesteld. In zijn memoires onderkent Cohen de beschuldigingen jegens hem geuit. Maar hij poogt zijn motieven voor zijn handelwijzen duidelijk te maken. Hij licht zijn besluiten toe en deelt zijn gevoelens mede. Die zijn soms, zeker in het licht van de tijd bijzonder cynisch, wrang.

100 Maar het is voor het eerst, dat prof. David Cohen, voorzitter van de Joodse Raad, op tal van maatregelen, op tal van handelingen, op tal van stappen, diep ingaat. Blijk geeft van zijn gevoelens.

105 Uit en te na hebben wij als redactie overwogen of wij in ons blad deze memoires moesten publiceren. Of wij niet te zeer gevoelens zouden kwetsen. Dat hebben wij trachten te voorkomen door enerzijds uit de memoires van Cohen, hoe integraal zij ook door ons worden gepubliceerd, enkele namen weg te laten. Tevens laten wij weg waar Cohen een beschrijving geeft van werken en karakter van een groot deel van zijn medewerkers. Een deel, niet essentieel voor het functioneren van de Joodsche Raad en van Cohen zelf. De namen door Cohen genoemd zijn overigens vaak onverbloemd terug te vinden in Presser en De Jong.

110 Anderzijds hebben wij gevoelens trachten te ontzien door duidelijk aan te geven wat de lezer te wachten staat in een krant die hij bij hem thuis door de bus krijgt geschoven. Het zijn de historische en de morele belangen van de memoires die ons hebben doen besluiten tot publikatie over te gaan. Joods Nederland heeft er recht op te weten hoe de belangrijkste voorzitter van de Joodsche Raad dacht en voelde. Waar hij omstreden beslissingen nam en waar hij slapeloze nachten had.

115 Ter herdenking, ter bezinning en zelfs ter waarschuwing publiceren wij in dit speciale katern de Herinneringen van prof. dr. David Cohen. Omdat hij er recht op heeft dat zijn zienswijze bekend wordt en omdat in eerste instantie de joodse gemeenschap er recht op heeft kennis van die zienswijze te nemen. Want aan die

120 zienswijze waren zij onderworpen.

De herinneringen van prof. dr. David Cohen, voorzitter van de Joodsche Raad

125 Daar ik tot het boek over de geschiedenis van de joden in de oorlog, dat ik gaarne
zou hebben geschreven, wegens de toestand van mijn gezondheid nimmer zal komen, heb
ik volgens afspraak met dr. L. de Jong deze herinneringen gedicteerd. Het boek zou
gedocumenteerde herinneringen hebben bevat; voor dit dictaat echter heb ik uit het
130 hoofd mijn herinneringen opgehaald zonder veel daarbij te raadplegen, omdat mij
daarvoor de tijd ontbrak. Zij moeten dus uit de documenten worden aangevuld en op
sommige plaatsen zeker verbeterd. Zij kunnen op de afgesproken wijze worden gebruikt
en op die wijze als materiaal dienen voor het werk van prof. Presser of anderen
naast de bestaande boeken. Nu ik deze met het oog op dit dictaat nog eens heb
doorgezien moet ik daarvan zeggen dat voor de feitelijke gegevens het boek van
Berkley niet slecht is, maar dat het artikel in *Onderdrukking en Verzet* van mr. A.J.
Herzberg verreweg alles overtreft, zelfs in die zin dat daarnaast een boek van mij
135 nauwelijks nodig was. Ik heb van de enkele fouten in dit opstel indertijd
aantekening gemaakt en zal deze afgeven en trachten ook de fouten in de andere
boeken te verzamelen.

140 Het is voor de mens wellicht gelukkig, wellicht rampzalig dat hij bij fatale
gebeurtenissen zich nog een tijdlang laat leiden door de vroegere gang der gedachten,
zonder onmiddellijk de consequenties der nieuwe situatie te overzien. Toen de 10e mei
de rover ons land in de nacht had overvallen, voorzagen wij trouwens die toekomst
weinig; ieder klampte zich vast aan de hoop dat het zou gelukken de vijand af te
145 slaan, althans geruime tijd tegen te houden. Met die zorg voor het land en voor allen
die ons liefwaren, mengde zich bij ons, die ons zeven jaren lang hadden beziggehouden
met het probleem der joodse vluchtelingen uit Duitsland, de kommer om hen.
Want, niet denkend aan het lot dat ons zelf kon wachten of ons daarvan niet bewust,
geloofden wij dat de toorn van de overweldiger, mocht hij overwinnen, in de eerste
plaats hen zou treffen. Zij hadden zich aan de greep, waarmee hun broeders in
150 Duitsland omklemd waren, onttrokken; hij zou zich dus in de eerste plaats op hen
wreken.

Bovenal gingen ons ter harte diegenen, die door onze regering in het kamp Westerbork
bij Hooghalen waren geïnterneerd. Hun verblijfplaats lag slechts enkele kilometers
van de grens verwijderd en zij zouden dus het eerst en vrijwel onmiddellijk worden
155 gegrepen.

Wij hadden ons reeds maanden geleden tot onze regering gewend met de vraag, wat zij
in geval van oorlog met hen dacht te doen. Ons was geantwoord, dat de plannen gereed
lagen. Maar bijzonderheden waren ons om begrijpelijke redenen niet medegedeeld. Nu
was het ons angstig te moede: had men bij die onverwachte aanval de plannen kunnen
160 uitvoeren? Wellicht waren onze beschermelingen al in handen van de tiran die zij
hadden willen ontvluchten, en dan als gevolg van het verblijf in ons land, waar zij
juist redding hadden gezocht.

Wij zagen niet dat een gans nieuwe toestand was ontstaan: dat nu evengoed als hen ons
zelf de wrede hand zou kunnen treffen, dat wij van beschermers met hen tot
165 beschermelingen waren geworden. Maar onze gedachten hielden zich, als voorheen, met
hen bezig. En terwijl wij, daarmee vervuld, zondagmiddag 12 mei bijeenzaten op het
bureau van ons Vluchtelingencomité, kwamen twee jongens binnen. Zij hadden,
gastvrijheid vindend bij de boeren, langs wier woning zij kwamen, de gehele weg te
voet afgelegd om ons te vertellen dat allen uit Westerbork zich in Leeuwarden
170 bevonden. Wij stelden ons dadelijk in verbinding met het ministerie van binnenlandse
zaken. Daar echter geloofde men het bericht niet. Het had, zo bleek thans, in de
bedoeling gelegen, de geïnterneerden op de Zeeuwse eilanden onder te brengen en zij
meesten nu bij Zwolle, waar de spoorbrug was opgeblazen, gestrand zijn. Doch de
mededeling der jongens bleek juist. De opperrabbin van Friesland, A.S. Levisson,
175 wiens naam met gulden letters moet worden geschreven in de geschiedenis van het kamp
Westerbork, had, de zorg om eigen gezin opzijzettend en alle gevaar met de
vluchtelingen delend, de sjabbat in het kamp doorgebracht en maatregelen genomen voor
het overbrengen van allen naar zijn woonplaats Leeuwarden. Daar spande
gemeentebestuur tezamen met burgerij zich in om hun onderdak te verschaffen. Het
180 strekt de stad tot eer, dat zij, in eigen benaauwenis, een tehuis wilde zijn voor de
vervolgden van het, toen meer dan ooit gehate regime.

Het plan bestond allen over te brengen naar Harlingen. Daar lag een boot gereed die
hen naar ingeland kon vervoeren. Maar de spoedige bezetting van die stad verhinderde
deze redding. Toch mag het de burgerij van Leeuwarden tot voldoening zijn, dat
185 verschillenden van hen, die er in de eerste oorlogsdagen hebben vertoefd, later door

een toeval of hoe men dat noemen wil - voor deportatie zijn behoed en de bevrijding hebben beleefd.

190 Doch reeds naderde het onheil de hoofdstad. De schrik, welke allen beving, legde zich in het bijzonder op de joden. Zij vreesden nu dat hen onder de overweldigder een gelijk lot wachtte als de joden in Duitsland reeds was overkomen; ja wellicht heviger wraak, omdat zij als dubbele vijanden zouden worden beschouwd.

Hun gedachten gingen, als bij de vervolgdgen van alle tijden, uit naar de mogelijkheid om nog te ontkomen.

195 En het gerucht bereikte hen die 14e mei dat bij IJmuiden een boot gereed lag om allen die dit wensten naar Engeland over te brengen. Volgens mijn medewerkster in ons Vluchtelingencomité, mevrouw G. van Tijn-Cohen, was mij dit in de morgen uit Den Haag medegedeeld. Ikzelf kan mij dit uit de verwarring van die dag niet meer herinneren. Hoe dit zij, het gerucht bleek waar te zijn en wij gaven het als
200 officieel bericht door vanuit het bureau van het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen, dat in 1933 was opgericht om vervolgdgen bij te staan.

Nu maakte zich eerst recht grote nerveusiteit en twijfel van de joodse bevolking meester. Moesten zij al wat zij hadden opgebouwd, al wat hun lief was in dit land prijsgeven voor een onzekere toekomst? Velen besloten er toe, zeker ook gedreven door
205 die machtige drijfveer in tijden van nood de hoop op terugkeer. Zij pakten bijeen wat zij geloofden nodig te hebben, veel dierbaars ook, dat zij niet aan anderen wilden prijsgeven. Zij namen afscheid, met pijn en angst in het hart, van hen die achterblijven en van alles wat tot nu toe hun leven als kostbaar bezit had bevat. Reeds had de vijand zijn eerste wonde geslagen.

210 Maar een tweede, onverbidelijke, mededeling volgde de eerste: taxi's mochten Amsterdam niet verlaten. Zo was de mogelijkheid tot vlucht al beperkt tot hen die over een auto beschikten. Ook dezen echter konden wegens het voortdurend luchtalarm hun voertuig pas laat bereiken. Toch was het ten slotte een belangrijke stoet, die, met wanhoop en hoop tegelijk, zich op weg begaf naar de haven, die redding en
215 uitkomst zou bieden.

Doch slechts weinigen hebben het doel bereikt. Nederlandse soldaten hielden allen tegen, en vergunden slechts diegenen, die over militaire of andere papieren beschikten, de doorgang. Waarom? Het is, zover ik weet tot op de huidige dag
220 onopgehelderd gebleven. In die dagen beweerde men, dat een NSB-burgemeester in die buurt het bevel tot aanhouding had gegeven. Doch dit is onjuist. Veeleer moet de verklaring hierin worden gezocht, dat tegenstrijdige opdrachten de oorzaak der verwarring zijn geweest. Indien de mededeling omtrent het bericht uit Den Haag juist is geweest of ook het gerucht dat daaromtrent de ronde deed, waarheid heeft bevat, moet de boot door onze regering beschikbaar zijn gesteld. Haar opdracht moet dan
225 doorkruist zijn door die van militaire autoriteiten, die, wetend dat het in de bedoeling der Engelsen lag de sluizen in IJmuiden op te blazen, ieder daar vandaan wilden houden.

Hoe dit zij, slechts een betrekkelijk klein aantal bereikte het schip, dat met het
230 oog op die ontploffing vroeger zee koos dan in de bedoeling had gelegen. Enkelen buiten hen die per auto kwamen, waren - somber voorteken voor latere tijden - langs sluipwegen per fiets naar IJmuiden gekomen en door barmhartige soldaten tersluiks doorgelaten. Maar verreweg de meesten, een lange file, keerden terug, nu waarlijk de onzekerheid tegemoet. Men waagt het niet eraan te denken, hoevelen, om wie nu gerouwd
235 wordt, reeds die eerste dag hadden kunnen worden gered, indien een betere regeling mogelijk ware geweest. De boot bereikte Engeland, dat allen toeliet. Maar onderweg was de heer J. Goudstikker, de bekende kunsthandelaar, die ook ons vluchtelingenwerk tot grote steun was geweest, in het nachtelijk duister in het ruim van de boot gevallen, na veel angstig geroep en zoeken werd daar zijn lijk gevonden.

240 Onder de opvarenden bevonden zich ook vijfenzeventig kinderen, die onder de hoede waren geweest van ons kindercomité. Een medewerkster daarvan, mevrouw G. Wijsmuller-Meyer, juist teruggekeerd na een moeilijke reis naar Frankrijk, waarheen zij een meisje had begeleid, had, hoewel zij na aankomst op verdenking van spionage een ogenblik gevangen had gezeten, onmiddellijk haar taak hervat. Zij wist door te
245 dringen tot die dag haast onbereikbare stadscommandant, en had een vrijgeleide voor de kinderen verkregen. Zij huurde een autobus, plaatste alle kinderen die zij kon bereiken daarin en bracht hen veilig naar de haven. Zij zijn allen behouden gebleven. Wat Wielek over IJmuiden vertelt, berust mijns inziens niet op de juiste gegevens.

250 Eén autobus. Meer kon zij niet verkrijgen. Ook volwassenen, die zich toevallig op ons bureau bevonden, gingen mee, voorzover er plaats was. Maar de overigen? Wij hadden alle vluchtelingen, die wij konden vinden, immers voor hen waren wij het

meest beducht, in het gebouw van ons Comité verzameld, wachtend voor hen op een
gelegenheid om te vertrekken. Nimmer vergeet ik die aanblik. Voor mijn herinnering
rijst een schilderij van de joodse schilder Pilichowski: een armzalige moeder,
255 slapend op een bank met haar kinderen om zich heen. Wat schamele bezittingen
daarvoor. Het is een beeld van joodse ellende, van zwervende landverhuizers, dat
geldt voor alle tijden. Zo zaten nu deze in Nederland: ineengedoken gestalten, elkaar
omvattend, bij wat povere pakken, die hun bezittingen bevatten. Een enkele, de grijze
260 rabbijn Dunner, bemoedigde hen of bad in stil vertrouwen op God. Een vrouw lag te
kreunen in barensweeën. En allen zaten zwiingend en wachtend.
Maar de redding kwam niet. Meer reisgelegenheid was niet te krijgen. Zo keerden zij
terug naar huis, zwiingend en wachtend. Ik zelf was in de vroege ochtend bezocht door
mevrouw A. Schwimmer-Vigeveno, met wie ik in de zionistische beweging had
265 samengewerkt. Zij bood mijn gezin en mij plaats in een auto. Later kwam mevrouw
Wijsmuller met hetzelfde doel. Beiden geloofden dat ik in bijzonder gevaar verkeerde
door mijn arbeid tegen de Duitsers in de voorafgaande jaren. Om dezelfde reden had,
naar ik later vernam, de leider van het Engelse paspoortenbureau, met wie ik had
samengewerkt, mij trachten te bereiken om mijn gezin en mij op te nemen op de boot,
270 die de leden van legatie en consulaten naar Engeland bracht. Maar ik kon niet
besluiten mijn werk aan de Universiteit en mijn arbeid voor de vluchtelingen in de
steek te laten.

Op dezelfde wijze handelden twee mijner medewerkers, mevrouw Van Tijn en dr. Erich
Rosenberg. De laatste bracht zijn oude moeder, die zonder hem niet wilde gaan, op de
boot, maar sprong er af, toen deze al in beweging was. Met mevrouw Van Tijn keerde
275 hij naar Amsterdam terug.

Hebben wij juist gehandeld? Onze regering beschikte in Londen lange tijd niet over
een vertegenwoordiging van de Nederlandse joden. Onsvluchtelingencomité was
gedurende vele jaren met haar in voortdurend contact geweest en genoot haar
vertrouwen. Met mijn medewerkers zou ik waarschijnlijk ook in Londen spoedig in het
280 werk ingeschakeld zijn geweest en bovendien hadden wij dadelijk het contact tot stand
kunnen brengen met de grote joodse organisaties, dat nu lang op zich heeft laten
wachten. Hadden wij meer kunnen bereiken dan de Joodse Commissie, die ten slotte daar
gevormd is? Vermoedelijk wel door onze ervaring in enkele droeve gevallen, waarvan ik
285 nog zal verhalen. Maar in het algemeen zouden ook wij zonder resultaat hebben moeten
optornen tegen schier onoverkomelijke moeilijkheden of ook onoverkomelijke onwil, die
de hulp aan de Nederlandse joden hebben verhinderd. En toch besluit na de grote ramp
soms angstige twijfel mijn hart, dat niet wil zwijgen voor de overweging, dat in de
historie men nimmer zeggen kan wat geschied zou zijn, als iets anders niet had
plaatsgevonden.

290 Enkelen waagden nog, toen IJmuiden niet te bereiken bleek, op eigen gelegenheid in
een kleine boot de tocht naar de overkant. Een deel gelukte het, anderen kwamen toen
reeds om. Doch er waren ook, die tot een groter tocht besloten of reeds tevoren
besloten hadden en onder dezen niet alleen joden. Een der eersten van hen was prof.
295 Bonger; hij wilde, zo gaf hij te kennen, niet dezelfde lucht inademen als de
vijanden, die hij steeds had gehaat, dus nam hij vrijwillig afscheid uit dit leven.
Voor de gemeenschap heb ik de ganse oorlog door het heengaan betreurd van één onder
hen, dr. E. Boekman, de Amsterdamse wethouder. Hij had, naast zijn andere
eigenschappen, de allure van de grote staatsman. Hij had zich nimmer op de voorgrond
300 gesteld bij enig werk speciaal voor joden. Maar als hij had kunnen blijven leven, dan
zou hij zeker met al zijn wilskracht voor hun belangen zijn opgekomen.
Vermoedelijk zou hij een andere weg zijn gegaan dan die, welke de heer Asscher en ik
moesten kiezen; maar zeker één, waarop hij het doel, verlichting en bevrijding, klaar
voor ogen zag, want hij rekende als staatsman niet alleen met principes, doch ook met
305 mogelijkheden. Hoe vaak, als wij om moeilijke problemen bijeenzaten, heb ik naar zijn
wijze raad verlangd. Toch was zijn daad voor hem de juiste, want het gruwelijk lot
van zijn vriend de Miranda, voor wie wij ons tevergeefs hebben ingespannen, ware hem
niet bespaard gebleven. Maar het is droef te bedenken en nimmer te vergeten, dat ook
hij moest vallen, die in de benarde omstandigheden van het ogenblik zoveel had kunnen
310 verrichten voor zijn land en voor zijn joodse volk.

Hierboven sprak ik van de dwaasheid onzer veronderstelling, dat de Duitsers de
Nederlandse joden ongemoeid zouden laten. Toch bleek deze in die eerste tijd niet
ongegrond. De burgemeester van Amsterdam, de heer De Vlucht, nodigde al spoedig een
315 aantal joodse autoriteiten uit tot een bijeenkomst ten stadhuize en deelde hun mee
van de Duitse militaire bevelhebber de verzekering te hebben ontvangen, dat men de
joden in Nederland ongemoeid zou laten.

Ook de secretaris-generaal van justitie vertelde mij in die tijd in een telefonisch gesprek, dat hij een geruststellende verklaring van hen had ontvangen. Een derde mededeling kreeg ik bij een gebeurtenis, die, hoewel van persoonlijke aard, toch, om bijkomstige omstandigheden, te merkwaardig is, dan dat zij hier zou kunnen worden verzwegen.

De 30e mei 1940 had ik een bespreking in Den Haag met het medelid van ons Comité, mr. L.E. Visser. Daarna ontmoette ik mevrouw Wijsmuller, die er mij onder meer op attent maakte, dat de gestapo in Den Haag was verschenen. Daarmee was aan de illusie, dat Nederland van deze verschoond zou blijven, een einde gekomen. Te Amsterdam teruggekeerd, vond ik mijn woning gesloten, mijn vrouw, mijn dochter, ons dienstmeisje verdwenen.

Ik bracht dit dadelijk met de komst der Gestapo in verband. Op een overval en alle gevolgen daarvan was ik in verband met mijn arbeid voor het Central Jewish Information Office*) voorbereid. Ik was slechts woedend, dat men mijn huisgenoten daarin betrok en wilde juist de politie opbellen, toen het verwachte bezoek verscheen: een Duits officier, die mij onmiddellijk meedeelde, dat mijn familieleden in veiligheid waren en dat er tegen mij geen enkele verdenking bestond. Verwonderd, doch volkomen kalm, leidde ik hem naar mijn studeerkamer, waar al mijn papieren overhoop gehaald waren. Hij vroeg daarop, of ik dr. M. van Blankenstein kende, de beroemde journalist. Op mijn antwoord, dat deze een jeugdvriend van mij was, stelde hij de vraag, of ik wist, waar deze zich bevond. Ik zei dat ieder kind in Nederland hem dat kon vertellen, want dat dr. Van Blankenstein kort geleden vanuit Londen voor de radio had gesproken. Hij wilde daarop weten, of ik op de hoogte was van dr. Van Blankensteins pogingen tot spionage en vooral of hij getracht had door mijn bemiddeling iemand te laten emigreren. Hoewel ik mij iets dergelijks herinnerde, wachtte ik mij wel dit te laten blijken, dr. Van Blankenstein had mij trouwens omtrent dit deel van zijn arbeid nooit uitvoerig ingelicht, zodat hij, ondanks een bedreiging mij voor een verhoor naar Duitsland te zullen brengen, niet verder kwam. Hij bracht mij daarom naar het bureau van zijn chef, waar, naar mij bleek, mijn vrouw, die ondertussen thuis was gekomen, in gijzeling had gezeten. De chef, een majoor van de militaire contraspionage, was reeds spoedig tevreden. Als dr. Van Blankenstein nu in Londen was, had hij in Nederland natuurlijk contact gehad met Engelsen (wat volkomen juist was) en, zo zei hij woordelijk: "Wij hebben Holland al, wij hebben België al, wij hebben Frankrijk al; wij zullen ook naar Londen komen en dan pakken wij daar Van Blankenstein en zijn vrienden." De zaak was afgedaan en wij konden over algemene kwesties spreken, waarbij ik gelegenheid vond hem te zeggen, hoe groot de haat voor lange tijd was die de Duitsers door hun inval in Nederland hadden gewekt. "Och", zei hij, "ik begrijp wel, dat u dit als jood gelooft en hoopt; maar maakt u zich niet ongerust: tegen die Synagoge in Holland haben wir nichts vor." Dat was nu al de derde verklaring, zij het minder officieel dan de twee vorige. Hadden de Duitsers de bedoeling ons, en ook de andere Nederlanders, om de tuin te leiden? Het is gemakkelijk, maar ook al te simplistisch, dit zonder meer te veronderstellen.

Veeleer moet men, in het licht der latere gebeurtenissen, geloven dat niet alleen wij bedrogen werden, doch ook onze zegslieden. Deze waren alle militairen en het streven van deze ging er naar uit om in de bezette landen zo mogelijk de macht in handen te houden, maar in elk geval de rust te bewaren, die, mochten er aanvallen van de zijde der geallieerden komen, vóór alles nodig was. Deze rust bleef - wij zullen het dikwijls zien - parool, ook toen het militair bewind voor het burgerlijke onder een nationaal-socialistisch bestuur moest zwichten.

Alleen uit dit oogpunt is, om reeds nu een voorbeeld te noemen, Rauters houding na de staking, waarvan ik zal verhalen, te begrijpen. De staking zelf immers boezemde hem en zijn superieuren geen vrees in; die zouden zij wel de baas worden. Maar het was de verstoring der rust, die bij hen de nerveusiteit veroorzaakte, waarvan wij toen getuige waren. Zeker hebben de militairen van den beginne af die rust geëist. Zij werden daarom, naar vermoed mag worden, gesust met de verzekering dat tegen de "Synagoge" geen maatregelen zouden worden genomen. Maar zij werden ook hierin bedrogen. Want al liepen er in die tijd geruchten, dat men ernstig beraadslaagde in Berlijn over de toekomstige regeringsvorm van Nederland, in waarheid stond het altijd vast, dat in dit "Germaanse land" een nationaal-socialistisch bestuur zou komen. Daar naast het Duitse bestuursapparaat bleef, gelijk men weet, het Nederlandse bestaan. Ingevolge de instructies van de ondertussen naar Engeland vertrokken regering, traden de secretarissen-generaal op als hoofden der verschillende departementen. De besprekingen, welke wij sinds 1933 bij voortduring met deze hadden gevoerd over de hulp aan de joodse vluchtelingen, die in groten getale naar Nederland waren gekomen, vonden dus voortgang. Reeds de 20e mei - hoe herinner ik mij die trage

385 reis en de aankomst in het nog verduisterde gebouw - hadden de onder-commandant van
het kamp Westerbork, de heer Pattist, en ik zelf een bespreking met mr. A.J. Rosman,
hoofd der betrokken afdeling op het departement van binnenlandse zaken. Belangrijke
besluiten behoeften niet te worden genomen. De vluchtelingen zouden voorlopig te
Leeuwarden blijven, in afwachting van nadere beschikkingen. Maar korte tijd daarna
390 nodigde de secretaris-generaal van het departement van justitie mij uit voor een
onderhoud. Hij uitte zijn vrees, dat, als de Duitsers opmerkzaam zouden worden op de
uitgewekenen in Leeuwarden en daardoor op het vraagstuk der joodse vluchtelingen, dit
een weerslag zou hebben op hun behandeling van de joden in Nederland in het algemeen.
Hij drong er daarom op aan, dat wij zouden trachten de réfugiés in verschillende
395 plaatsen in Nederland verspreid onder te brengen. Daar zouden zij minder opvallen dan
thans, nu een grote menigte in één stad was geconcentreerd. Dit was een wijze raad.
Maar mijn medewerkers zetten weinig kracht achter deze actie. De slapheid, die zich
in die dagen, als gevolg van de doorstane spanning, bij vele Nederlanders openbaarde,
had zich ook van ons meester gemaakt. Zo gingen de twee weken, die men ons als
400 termijn had gegund, ongebruikt voorbij, en de vluchtelingen moesten naar het kamp
Westerbork terugkeren. Er waren daar nu 700. Velen waren naar elders gevlucht. En zie
hier nu het wonder, of het falen der menselijke berekening, waarop ik doelde. Waren
zij over het land verspreid, zij zouden met de andere joden uit alle plaatsen zijn
gedeporteerd. Nu hebben deze teruggebrachten als "oude kampbewoners" op den duur in
405 Westerbork een bevoorrechte positie verkregen, welke velen van hen voor deportatie
heeft gevrijwaard en hen deelgenoot heeft gemaakt van de uiteindelijke bevrijding,
die hun het leven heeft doen behouden.

De 19e mei waren mijn medewerker de heer R.H. Eitje en ik naar Rotterdam gegaan
om ons met het Comité daar ter plaatse in verbinding te stellen. Ik bespaar mijn
lezers de bijzonderheden van die tocht: de branden in Pernis, onze huivering bij de
410 aankomst in de geteisterde stad. In een buitenwijk kwamen wij bijeen. Onze
Rotterdamse vrienden, opperrabbijn A.B. Davids vóóraan, toonden de wil,
zelfbeheersing en moed om, eigen smart vergetend, verder te arbeiden voor de
verdrukten, die ons herinnerde aan de grote dagen uit de historie van ons volk. De
eerste verbinding met onze plaatselijke afeling werd daar tot stand gebracht. Met de
415 overige volgde zij in verloop van tijd. Ons Vluchtelingencomité kon zijn arbeid
voortzetten.

Doch de financiële middelen. In mijn boek Zwervend en Dolend heb ik reeds uiteengezet
dat er in sommige kringen ontevredenheid heerste over het beheer van de financiën
door het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen. Dit was vooral het geval, zoals ik
420 daar zei, bij hen die zich met het eigenlijke werk niet hadden bemoeid. Berkley heeft
dit in zijn boek beschreven. Aldus werd het Comité voor Steun opgericht dat speciaal
voor de vluchtelingen zorgde.

Als ik mij niet vergis, kwam hieruit later de Financiële Commissie van de Joodsche
Raad voort welke de financiën van dit lichaam beheerde, en bovendien zorgde voor de
425 uitkeringen aan de joden toen deze hun maandelijks som niet meer van Lippmann
Rosenthal, maar van de Joodsche Raad verkregen. (Hierover hoop ik te zijner tijd
nader te spreken).

Deze Financiële Commissie zorgde ook voor de financiën van alle lichamen welke tot de
430 Joodsche Raad behoorden, dus de ziekenhuizen en dergelijke. Deze commissie was later
gevestigd aan de Sarphatikade. Het Comité van Steun kreeg zijn geld vrijwillig, maar
alleen diegenen die bijdroegen, verkregen de zogenaamde grijze kaart en alleen aan
bezitters van de grijze kaart werden door de Joodsche Raad de diensten verleend die
435 men nodig had: (reisvergunningen, verhuizingsvergunningen en dergelijke), zodat de
bijdrage in wezen een soort belasting was. Er rees daar tegen wel bezwaar en ook wij
zelf vonden deze methode niet aangenaam, maar de gelden waren voor de vluchtelingen
en de gemeenschap noodzakelijk en daar wij voor het feit stonden dat de Duitsers de
joodse gemeenschap als een afzonderlijke beschouwden, diedus ook voor eigen
440 financiën te zorgen had, moesten wij noodgedwongen tot een soort belastingsysteem
overgaan in de overweging dat ook de Nederlandse staat voor zijn uitgaven zulk een
belasting nodig heeft. Ik herinner mij niet of deze grijze kaart ook doorging, toen
het joodse vermogen onder beheer van Lippmann Rosenthal werd gesteld. Ik vermoed
echter van niet, omdat, zoals nog blijken zal, alle uitgaven toen werden bekostigd
445 hetzij door Lippmann Rosenthal hetzij later uit een som die door de Beauftragte uit
de gelden van Lippmann Rosenthal elke maand te onzer beschikking werd gesteld. Op dit
alles kom ik nog terug. Berkley vertelt in zijn boek dat voor de opbouw van het kamp
Westerbork afbetalingen zijn gedaan. Ik heb in mijn boek Zwervend en Dolend erop
gewezen dat ik de bewijzen daarvan niet heb kunnen vinden.

Tegenstellingen in Coördinatiecommissie

450 Korte tijd na de bezetting kwam de gedachte bij mij op dat het onjuist was, alleen het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen in te schakelen voor de behandeling van de belangen der Nederlandse Joden.

In de eerste plaats was dit indertijd opgericht ter wille van buitenlandse joden, maar in de tweede plaats kon het niet als een vertegenwoordiger van en voor
455 Nederlandse joden worden beschouwd, daar de heer Asscher en ik de leden zelf hadden aangewezen. Men was met zijn werkzaamheden in het algemeen wel tevreden geweest, maar men zou terecht bezwaar maken als het ook de belangen van de Nederlandse joden aan zich trok. Ik meende dat een nieuw lichaam moest worden opgericht dat
460 vertegenwoordigers bevatte van de grote joodse organisaties in Nederland, dus de kerkgenootschappen, de opperrabbijnen, de Zionistenbond, de Mizrachi en dergelijke. Ik legde aan deze organisaties mijn plan voor waarmee zij instemden. De Permanente Commissie tot de Zaken van het Nederlands Israelietisch Kerkgenootschap en de Hoofdcmissie van het Protugees Israelietisch Kerkgenootschap verklaarden zich
465 bereid een dergelijk lichaam de autoriteit te verlenen die het nodig had, en de verschillende organisatie wezen een afgevaardigde aan. Mr. dr. L.E. Visser zou het voorzitterschap bekleden (vermoedelijk als afgevaardigde van ons Comité voor
Bijzondere Joodse Belangen), terwijl ikzelf het secretariaat op mij zou nemen. Verder behoorden ertoe als afgevaardigde van de opperrabbijnen de heer Dasberg, van het
470 Portugees Israelietisch Kerkgenootschap, de heer Eduard Belinfante, de heer Stokvis voor de Zionistenbond (ikzelf namens de Permanente Commissie), mr. Kisch en de heer S. Isaac.

In de eerste vergadering welke mr. Visser leidde, rees van de kant van de beide laatste heren verzet tegen mijn benoeming als secretaris. Met name mr. Kisch vond dat ik in het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen in deze functie een te sterk
475 overheersende rol had gespeeld en vreesde ditzelfde voor de Coördinatiecommissie. Uiteraard was deze enkele stem voldoende om mij voor het secretariaat terug te trekken, omdat men in zulk een lichaam alleen een leidende functie kan vervullen als men het algemene vertrouwen geniet.

Naar mijn mening was het optreden van mr. Kisch fout. Ik had tal van jaren met mr.
480 Visser samengewerkt. Hij wilde mij gaarne als secretaris, en veel wat later gekomen is, zou zo niet vermeden, dan toch verzacht zijn indien mr. Visser en ik nauw naast elkaar zouden hebben gestaan. Nu kwam als secretaris een niet-lid van de Commissie, dr. A. van der Laan, een man met uitstekende kwaliteiten en die ook in het joodse leven uitstekend werk had verricht, die echter tegen de moeilijke vraagstukken welke
485 zich zouden voordoen, niet opgewassen was en ook te weinig zelfstandig om daarin positie te kiezen.

Ook mr. Herzberg heeft erop gewezen dat de moeilijkheden in de Coördinatiecommissie groot waren, vooral omdat mr. Visser en ik hetgeen zich toespitste na de oprichting van de Joodsche Raad, het oneens waren ten opzichte van de vraag of wij ons in
490 verschillende aangelegenheden die zich voordeden, ook tot de Duitse autoriteiten moesten wenden. De opzet van de Coördinatiecommissie, en hierin heeft dr. Van der Laan, die een uitstekend organisator was, voortreffelijke diensten bewezen, bestond hierin dat zij in het gehele land met afdelingen in de meeste plaatsen de belangen van de joden behartigde voornamelijk voorzover dit ten gevolge van de
495 oorlogsomstandigheden noodzakelijk was. naast de behartiging van die belangen in het algemeen, welke aan de plaatselijke gemeenten kon worden overgelaten. De verschillende verordeningen welke de Duitsers uitvaardigden, vereisten het behartigen van die belangen. Mr. Visser en met hem alle leden van de Coördinatiecommissie
(uiteraard had de persoonlijkheid van mr. Visser op die opinie grote invloed; later
500 immers maakten de meeste leden deel uit van de Joodsche Raad zelf of van een van zijn instanties) stonden op het standpunt dat de besprekingen daaromtrent uitsluitend met de Nederlandse regeringsorganen moesten plaatsvinden.

Ik herinner mij dat dit ten opzichte van onderwijsmaatregelen ook inderdaad
505 geschiedde. Bovendien wilde de Commissie (ik herinner mij eenmaal, maar vermoedelijk was het meerdere malen het geval), zich ook n.et protesten omtrent de verordeningen tot de autoriteiten, met name de Rijkscommissaris, wenden. Ikzelf stond op het standpunt dat wij zeer zeker ons tot de Nederlandse regeringsorganen moesten wenden
(de heer Asscher en ik hebben dit als voorzitters van de Joodsche Raad meerdere malen
510 gedaan tot wij bemerkten dat de secretarissen-generaal niets voor ons konden doen) maar dat wij zo nodig ook met de Duitsers besprekingen moesten voeren. Mijn haat en verachting voor hen was zeker niet minder groot dan die van de leden der Commissie. Ik mag zeggen dat ik in de voorafgaande jaren daarvan (zie mijn boek Zwervend en

515 Dolend) voldoende bewijzen had gegeven, maar ik geloofde dat, nu door de capitulatie de bezetting van Nederland een feit was geworden, wij tegen de belangen van de Nederlandse joden zouden ingaan door een principiële weigering om met de feitelijke machthebbers tot besprekingen te komen, hetzij direct, hetzij door middel van de secretarissen-generaal.

520 Ik wil onmiddellijk hierbij voegen dat mr. Visser aan die feitelijke ook niet geheel ontkomen is en dat hij, toen de eerste onheilen over de Nederlandse joden kwamen, een onderhoud met Rauter heeft trachten te verkrijgen, hetgeen hem niet gelukt is. Hierover en over datgene wat hem omtrent de Duitsers als feitelijke macht door het college van secretarissen-generaal is medegedeeld, kan men in mijn verhoren stukken vinden.

525 Ook tegen protesten verzette ik mij in het algemeen. Ik achtte deze van geen waarde en uitsluitend geschikt om fellere maatregelen uit te lokken. Protesten baten mijns inziens slechts, indien zij uitgaan van invloedrijke groepen en dat waren wij allerm minst. Als voorzitter van de Joodsche Raad heb ik formeel enige malen geprotesteerd (het enige wat de Joodse Erederaad mij ten goede heeft gerekend), maar ik

530 had nooit de gedachte dat het zou baten. De tegenstellingen in de Coördinatiecommissie spitsten zich voortdurend toe. Mr. Visser en ik hielden op te trachten ze in particuliere gesprekken uit de weg te ruimen, omdat hij vreesde dat dit onze vriendschap zou schaden. Een correspondentie die wij over het principe voerden, is door Abel Herzberg eenzijdig gepubliceerd. (In

535 mijn verhoren vindt men mijn antwoorden). De brieven waren hem afgestaan door de dochter van mr. Visser, die in deze tegen de wens en de geest van haar vader handelde.

540 Immers, mr. Visser was zozeer gesteld op het vertrouwelijke karakter ervan, dat hij mij verzocht ze met de hand te schrijven en niet te dicteren. Mr. Herzberg kan mijn bezwaren tegen de publikatie niet delen. Ikzelf meen dat, wanneer twee personen een particuliere correspondentie hebben gevoerd en één van deze is blijven leven, men hem om verlot tot openbaarmaking moet verzoeken, voor men daartoe overgaat. Hoe dit zij, als later ook mijn brieven gepubliceerd worden, geven zij op dit principiële

545 verschil, dat niet alleen toen en niet alleen bij de joden, zulk een sterke rol heeft gespeeld, een kijk. Daar mr. Visser in de historie van de eerste tijd van de bezetting een zo belangrijke rol heeft gespeeld, wil ik op de diepere gronden van deze tegenstelling iets nader ingaan. Zij kwam natuurlijk voort uit een verschil in karakter. Hij was een man van het verzet, terwijl ik zelf ondanks mijn haat het een belang van de joodse

550 gemeenschap achtte, de feiten te aanvaarden. Mijn verdediger mr. B.P. Gomperts, heeft er mij eens op gewezen, dat een aanvaarding, zoals ik die voorstond, in de gehele joodse geschiedenis voorkomt, voorzover deze zich in de ballingschap afspeelt. De joden hebben daar altijd getracht met de machthebbers tot een overeenkomst te komen, behalve dan met de Romeinen, die zij wegens de verwoesting van Jeruzalem als hun

555 aartsvijanden beschouwden. Mordechai, met wie mr. Kisch mr. Visser heeft vergeleken, was persoonlijk een held; maar voor zijn volk trachtte hij de gunst van de Perzische koning te verwerven terwille van de joden, hetgeen hem door een list gelukte.

560 Zo liggen de voorbeelden voor het grijpen. Inderdaad is ook in de Tweede Wereldoorlog het joodse verzet gering geweest. In Nederland heeft men erover gedacht, maar het plan dadelijk laten vallen. In Warschau is het pas opgekomen toen men daar wist dat men in de kampen de heldendood verkoos. Maar verder trachtte men in de Oostelijke landen met de Duitsers tot overeenkomsten te komen (bij mijn verhaal omtrent het bezoek van Edelstein zal ik hierover nog spreken).

565 Hoe dit zij, ikzelf en de meesten met mij zijn in de oorlog door de gedachte van de mogelijkheid van overleg geleid. Uiteraard had het andere standpunt, het heroïsche, zoals ik het zelf genoemd heb, mijn waardering en die van zeer velen. Hieruit en uit de verering voor mr. Visser is diens grote aanhang in de Coördinatiecommissie te verklaren.

570 De tegenstellingen schaadden echter het werk zelf niet, omdat dit voor een groot deel van praktische aard was. Slechts had men naar mijn mening volgens mijn methode meer kunnen bereiken. Dit is echter door de Joodsche Raad later naar voren gekomen en, hoe men ook over deze moge denken, niemand zal kunnen ontkennen dat hij het zuivere

575 praktische werk van elke dag ten bate van de joden op uitstekende wijze heeft verricht. In de oorlogsjaren heeft het geen jood aan voldoende middelen ontbroken, geen jood heeft honger geleden, zieken en armlastigen werden verzorgd, in de kampen was al het nodige beschikbaar zowel voor het verblijf daar als voor een eventueel vertrek en talrijke zorgen meer die te zijner tijd ter sprake zullen komen (de Gids

580 van de Joodsche Raad geeft omtrent dit apparaat uitsluitend) en al dit volkomen
noodzakelijke werk was zonder overleg met de Duitse machthebbers onmogelijk geweest.
Ik acht het geschikt hier iets te vermelden dat onbekend is gebleven.
Toen de heer Edelstein uit Praag in het voorjaar 1941
hier vertoefde, gaf hij het advies om, gelijk dit in Tsjecho-Slowakije het geval was,
585 zelf een lichaam te formeren dat de belangen van de joden tegenover de Duitsers zou
behartigen. Weliswaar bestond toen de Joodsche Raad al, doch deze was uitsluitend
voor Amsterdam bestemd en wij hadden in die tijd ook nog niet de voorstelling dat hij
zich met de andere dan speciale gevallen waarvoor hij geformeerd was, zou hebben te
bemoeien. Hij ried ons aan, de Coördinatiecommissie als zulk een landelijk apparaat
590 te formeren en wel vrijwillig, vóór de Duitsers ertoe zouden dwingen en daarover een
door hen geschapen apparaat zouden beschikken, gelijk dit inderdaad met de Joodsche
Raad het geval is geweest. Op zijn verzoek hielden wij over zijn voorstel met hem een
bespreking waar ook de heer Visser aanwezig was, die voor de persoon van de heer
Edelstein grote hoogachting koesterde. Niet alleen Visser, doch geen van ons allen
595 wilde echter in het voorstel treden. Sommigen van ons wilden wel besprekingen over
speciale gevallen met de Duitsers namens de Coördinatiecommissie voeren, doch niet
deze vrijwillig aanbieden als de organisatie waarover zij konden beschikken. Zou dit
moeten geschieden, dan zouden wij dit hebben te aanvaarden doch van vrijwilligheid
kon naar onze mening geen sprake zijn.

600 Het verschil tussen de opvatting van Edelstein en ons, dat ook bij andere
gelegenheden naar voren zou komen, schuilt in datgene wat ik hierboven heb opgemerkt.
Weliswaar had mr. Gomperts gelijk met zijn karakteristiek, doch al zijn er hier,
gelijk gebleken is, resten van gebleven, deze geldt in later tijden veel meer voor
Oost-Europa dan voor West-Europa. In Oost-Europa is de joodse gemeenschap een
605 minderheid die zich veel gemakkelijker als gemeenschap onder het gezag stelt dan in
West-Europa, waar men het trotse bewustzijn van gelijkheid met de anderen nimmer
heeft verloren en zich dus niet gemakkelijk vrijwillig aan een autoriteit onderwerpt.
Het voorstel werd dus niet aanvaard. Ik heb het echter ook vermeld, omdat eruit
blijkt dat mr. Herzberg ongelijk heeft wanneer hij zegt dat ten onrechte bij de
610 oprichting van de Joodsche Raad de Coördinatiecommissie niet is gekend. Gelijk
gezegd, de Joodsche Raad was uitsluitend voor Amsterdam en had bovendien een beperkte
taak. Hij trad bij zijn oprichting niet op het terrein der Coördinatiecommissie.
Dit heeft hij wel gedaan, toen de Duitsers hem in feite tot vertegenwoordiger van de
belangen van de joodse gemeenschap in Nederland maakten. In die tijd was mr. Henri
615 Edersheim (over wie ik nog zal spreken) secretaris, een man van veel soepeler houding
dan leden der commissie. In die tijd hebben dan ook Coördinatiecommissie en Joodsche
Raad samengewerkt, naar uit circulaire's uit het archief blijkt. Tenslotte hebben de
Duitsers in november 1941 de Coördinatiecommissie opgeheven.
Ik moet hierbij een pijnlijk voorval vermelden dat mij soms nog in de nacht met
620 twijfel vervult.

In de dagen dat die ontbinding geschiedde of aanstaande was, kwam in een onderhoud
met Lages en Böhmker. mr. Visser ter sprake. Deze had zich vroeger op mijn verzoek
tot mr. Frederiks gewend ten bate van diegenen die naar Mauthausen waren
gedeporteerd. Lages en Böhmker deelden nu de heer Asscher en mij mee dat, indien dit
625 weer geschiedde, mr. Visser naar een concentratiekamp zou worden gebracht en zij
verzochten ons, dit aan hem te berichten. Immers het was iedere jood verboden zich
tot Nederlandse autoriteiten te wenden. Ik heb toen overwogen of ik moest zeggen dat
mr. Visser het in mijn opdracht had gedaan.

Ik achtte het echter op dat ogenblik raadzaam, dit niet te doen, omdat het mr. Visser
630 niet zou baten (immers, het ging hier slechts om een bedreiging) en niet alleen mij,
wat ik had te aanvaarden, maar ook mijn mede voorzitter en andere leden van de
Joodsche Raad zonder enig nut moeilijkheden zou kunnen berokkenen. Het spreekt echter
vanzelf dat ik later mij vaak hieromtrent een verwijt heb gemaakt, vooral omdat
zonder twijfel mr. Visser zich in een dergelijk geval naast mij zou hebben gesteld.

635 Hoe dit zij, ik schreef hem een brief waarin ik hem de boodschap overbracht. Waarom
ik niet naar hem toegegaan ben, kan ik mij niet meer voorstellen. Ik vermoed omdat ik
geloofde dat een brief meer indruk op hem zou maken. Hij schreef uitermate waardig en
kort terug dat hij, daar wij toch de omstandigheden kenden, zeer gevoelig was voor de
vernedering ons aangedaan. Ik denk niet dat de bedreiging zelf enige indruk op hem
640 heeft gemaakt. Abel Herzberg heeft in elk geval treffend geschreven dat een milde
dood hem voor erger heeft behoed.

Ik heb dit alles uitvoerig vermeld, omdat ik het zowel van gewicht acht, als omdat
van een enkele zijde mij juist hieromtrent verwijten zijn gemaakt. Dit mag mijns
inziens niet het feit betreffen dat ik hem een boodschap van de Duitsers overbracht.
645 Dit moest ik doen terwille van zijn veiligheid, maar ik had hierin ook een voorbeeld

aan mr. Tenkink, die hem persoonlijk de boodschap van zijn ontslag als president van de Hoge Raad was komen mededelen. Het verwijt dat ik tot mij zelf heb gericht, heb ik hierboven voldoende gekenschetst. Visser en ik waren een stuk van ons leven vrienden geweest en ik heb de herinnering aan hem als een der waarlijk groten en edelen bewaard.

Mr. Herzberg verhaalt in zijn boek dat de bestuurderen van de Nederlandsche Unie zich tot mr. Visser hadden gewend met de vraag, zijn invloed aan te wenden dat de joodse leden de Nederlandsche Unie zouden verlaten. Bij het onderhoud waren ook opperrabbijn Dasberg, ikzelf en naar ik meen ook de heer Asscher aanwezig. Wij stonden er allen volkomen afwijzend tegenover en van ons is dan ook geen enkele oproep uitgegaan. Ik wil niet onvermeld laten dat de NSB voor de oorlog enkele joodse leden telde. Zij meenden door hun invloed de NSB van antisemitisme te kunnen afbrengen of terughouden. Bij gelegenheid dat ik enkelen van hen ontmoette (ik vermoed bij een vergadering voor het vluchtelingenprobleem) heb ik hen de rug toegedraaid zodat ik van hun argumentatie niet verder op de hoogte ben.

Daar, naar ik meen, van de niet gemengd-gehuwde joodse hoogleraren te Amsterdam die ontslagen zijn (naast mij Frijda en Palache), ik met prof. Van Dantzig de enige overblijvende ben, wil ik hier mededelen dat rector B. Brouwer ons van tevoren van de maatregel op de hoogte had gesteld. Wij hadden daardoor gelegenheid van onze studenten afscheid te nemen. Op een van mijn gewone colleges waren dezen onverwachts in groten getale verschenen. Ik heb toen eerst enkele inscripties behandeld die ik die ochtend wilde verklaren en heb naar aanleiding van een, die op de Akropolis gevonden is, een uiteenzetting gegeven van de Griekse geest en van die van andere volkeren uit de oudheid. Bij de beschrijving van de Romeinse geest had ik gelegenheid op te merken dat deze hun imperium slechts hadden kunnen handhaven door aan de onderworpen volkeren de eigen gebruiken en de eigen cultuur te laten.

De studenten hadden in die dagen de gewoonte om, wanneer joodse professoren binnenkwamen en wanneer zij de zaal verlieten, op te staan. Een ontroerend gebaar. Hoewel ik vermeed met al te grote aandoening te spreken, heerste er in de zaal een grote droefheid om de vernedering die de universiteit werd aangedaan. Niemand schaamde zich voor zijn tranen. Aan het einde heb ik van allen afzonderlijk afscheid genomen met een handdruk.

Frijda vertelde mij dat hij eveneens een afscheidscollege gegeven had. Van Palache is mij dit niet bekend, het aantal studenten in de theologische faculteit was toen gering. Daar ik niet weet of er een aanleiding komt, de lotgevallen van deze beiden te verhalen, wil ik nog mededelen dat Frijda, die, gelijk wij nog zullen zien, weigerde lid van de Joodsche Raad te worden, in de oorlog zijn werk voor de academici onder de vluchtelingen heeft voortgezet. De band tussen hem en zijn leerlingen bleef zeer sterk. Wij waren zeer bevriend en zijn adviezen waren voor mij van veel gewicht. Hij is ondergedoken in Leeuwarden waar leerlingen hen nog bezochten, maar hij was zeer onvoorzichtig en toen de Gestapo een onderzoek deed op zijn onderduikadres, kwam hij uit nerveusiteit te voorschijn. In Westerbork, waar hij in de ziekenbarak lag, heb ik hem bezocht. In Auschwitz heeft men alle moeite gedaan, hem in het ziekenhuis te houden doch tenslotte is dit niet meer gelukt.

Palache was voorzitter van het Portugees Israëlietisch Kerkgenootschap en lid van de Joodsche Raad en van vele organisaties. Hij heeft geen moeite gedaan om naar Barneveld te komen omdat hij als Portugees (ook zijn vrouw was van een oud Portugese familie, De Pinto) een Sperre kon krijgen. Ik heb wel vermoed, doch weet het niet zeker dat hij daarom de plaats in Barneveld aan een ander wilde laten. Het is echter ook mogelijk dat hij de Portugese Sperre als beter beschouwde. Hij is dan ook later nog naar Westerbork gekomen dan het grote aantal der Nederlandse joden, maar met hetzelfde transport als de Barnevelders en anderen in september 1944 naar Theresienstadt getransporteerd. Daar werd de Portugese Sperre niet erkend.

Ik heb in de Schleuse (dit was een deel van de Hamburg-kazerne en bestemd voor hen die werden gedeporteerd) afscheid genomen van hem en zijn vrouw, niet vermoedend dat dit voor het leven zou zijn. Omtrent de Portugese Sperre moge ik nog opmerken dat hierover professor dr. A. de Froe de beste inlichtingen kan geven. Een verslag van zijn hand is in mijn bezit, omdat enige jaren geleden een heer Löewenthal in de Jewish Chronicle (uitknipsel in mijn archief) de bewering lanceerde dat de Portugese joden hier een soort marrano's waren geweest, omdat zij van het jodendom afvallig waren geworden. Ik heb toen van een van mijn vrienden die bestuurder is van de Spaans-Portugese gemeente in Londen, een verzoek om inlichtingen ontvangen, daar de Portugese joden in Engeland dit als een smaadook voor hen beschouwden. In overleg met de heer A. Cohen heb ik mij toen met professor De Froe in verbinding

gesteld die mij alle gegevens heeft verschaft, en deze heb ik met een toelichting mijnerzijds in fotokopie naar Londen gestuurd. Men heeft ginds echter om mij onbekende redenen nimmer gebruik daarvan gemaakt. De kwestie zelf, die een grote tragedie voor de betrokkenen is geworden, omdat zij geen andere wegen tot ontkomen hadden gezocht, is voor de geschiedenis en de wetenschap belangwekkend omdat de reden tot vrijstelling wel eens in politieke motieven is gezocht en de protectie daarom met de kwestie van de Azoren zou zijn geëindigd. Dit is echter onwaarschijnlijk. Het rapport van professor De Froe geeft al de juiste argumenten. Ik meen dat Rauter aan de protectie een eind heeft gemaakt.

Wat betreft de verordeningen welke verder voor februari 1941 zijn verschenen, wil ik ten opzichte van de aanmeldingsplicht verwijzen naar een noot in mijn Zwerfend en Dolend, waarin ik heb uiteengezet dat het begrip jood in Nederland was geformuleerd op de grondslag van de in Duitsland gebruikelijke terminologie die afweek van de Hollandse (pagina 210 en 333). Hierdoor, hoewel volgens de nationaal-socialisten een jood immers gekenmerkt werd door het ras, werd hier het Nederlands Israelietisch en het Portugees Israelietisch Kerkgenootschap ingeschakeld wanneer er twijfel bestond of een grootouder een jood was. Dit immers was volgens de bepalingen slechts het geval indien hij was ingeschreven in de registers van een kerkgenootschap. De Joodse Gemeenten moesten nu een verklaring hieromtrent afleggen en konden daardoor verschillenden vrijwaren voor hun betiteling als jood. Dit was onder meer het geval wanneer de grootouders in Suriname of ook wel in het buitenland hadden gewoond. Een bewijs dat zij daar lid van een kerkgenootschap waren geweest, was moeilijk te brengen. Ook bij Nederlandse grootouders kon het worden geprobeerd, omdat de kerkelijke registers uit die vroege tijden niet altijd goed werden bijgehouden of ook verloren zijn gegaan.

Men heeft merkwaardigerwijze het kerkgenootschap hier wel een verwijt van gemaakt (natuurlijk ook de Joodsche Raad, maar het kerkgenootschap stond toen nog niet onder de Joodsche Raad), omdat het aan de Duitsers gegevens verstrekke.

Ik zal nog opmerken dat hierin inderdaad een gevaar kon schuilen, ook al geschiedde een rapport met de beste bedoelingen. Doch in dit geval was het toch volledig onmogelijk geweest voor het kerkgenootschap om een verklaring als de bovengenoemde, die van vele moeilijkheden bevrijdde (dit later zelfs van de transporten gedaan heeft), te weigeren.

Men heeft zich dikwijls verbaasd dat bij de joden in het algemeen geen bezwaar bestond, zich als vol-jood te melden. Men was zich van het gevaar dat daarin school, niet bewust. Evenmin als de niet-joden die de ariër-verklaring afgaven, zich bewust waren van de vernedering welke zij daarmee zichzelf berokkenden. Men was zich de ware aard van het nationaal-socialisme in die dagen niet bewust en het zou lang duren, voor de betekenis daarvan doordrong.

Omtrent de onlusten in februari 1941 te Amsterdam en elders behoef ik hier niets mee te delen, aangezien die elders uitvoerig te boek zijn gesteld. Gelijk bekend, leidden deze onlusten tot de oprichting van de Joodsche Raad. Deze geschiedde door senator Böhmcker, de Beauftragte van de Rijkscommissaris voor de stad Amsterdam, die, gelijk in het boek van de heer Sijes is uiteengezet, in die dagen reeds rondliep met plannen tot getto-vorming, waarin ook een Joodsche Raad paste.

Om te verklaren dat, hoewel de oprichting een gevolg was van relletjes, waarvan het bedwingen taak der politie moest zijn, deze oprichting toch door een civiel beambte geschiedde, dient men te weten dat de Judenrate reeds zeer vroeg (ik meen zelfs in de middeleeuwen) in Polen voorkwamen als gedwongen vertegenwoordiging van de joden tegenover de burgerlijke overheid (een brochure hieromtrent is in de Wiener Library en in mijn bibliotheek). Deze joodse raden waren in het Oosten thans weer ingesteld en naar dat voorbeeld is hij ook hier gevormd. En dus door het civiele bestuur. Voor het vervolg is dit van groot belang omdat in de eerste tijd de Joodsche Raad alleen met Böhmcker en zijn staf te maken had, al bedienden ook de SS en de SD er zich reeds van. (Bij belangrijke bijeenkomsten met de Beauftragte, (de bijeenkomst in de Beurs van de diamanthandel tijdens de staking) waren dezen aanwezig.) De Joodsche Raad kreeg echter een tweede lichaam waarmee hij te maken had, toen, gelijk ik nog zal verhalen, in het voorjaar 1941 de Zentralstelle für Jüdische Auswanderung hier werd opgericht. Alle administratieve bestuurskwesties (werkverruiming, levensmiddelenvoorziening, zorg voor zieken en armen, financiën, alsook het Joodse Weekblad en andere takken van bestuur) werden door de Beauftragte op zijn bureau behandeld. De uitvoering der verordeningen en vooral de zogenaamde voorbereiding voor emigratie kwamen onder de Zentralstelle. Bij zeer belangrijke aangelegenheden of beter aangelegenheden die de Duitsers belangrijk vonden, hadden wij met beide lichamen tezamen te maken; doch gewoonlijk werd de verdeling gehandhaafd.

780 Wel greep soms de Zentralstelle of de SD in wanneer een maatregel van het civiele bestuur onder haar kwam (het einde der werkverruiming, het elimineren van De Leon die een bureau van de Beauftragte wilde inschakelen). Ik had de indruk dat in zulke gevallen de SD het altijd won.

785 Gelijk bekend, werden de 12e februari 1941 bij de Beauftragte ontboden de opperrabbijn van de Nederlandse Israelietische Hoofdsynagoge te Amsterdam, L.H. Sarlouis, en die van het Portugees Israelietisch Kerkgenootschap, Frances, met hen de heer A. Asscher als voorzitter van de kerkeraad der Nederlands Israelietische Hoofdsynagoge. (Mij lijkt die betiteling juistere dan die van voorzitter van het Nederlands Israelietisch Kerkgenootschap omdat dit laatste het gehele land omvat en de Joodsche Raad tot november 1941 tot Amsterdam beperkt bleef). Ikzelf was daarbij, anders dan dikwijls foutief wordt opgegeven, niet aanwezig. Böhmker vroeg deze drie op te treden als voorzitters van een te vormen Joodsche Raad. De opperrabbijnen verontschuldigen zich en de heer Asscher stelde mij toen voor als tweede voorzitter (de bedoeling was met gelijke rechten). Böhmker aanvaardde dit en keurde de keuze later nog eens extra goed. omdat ik in 1935 in het Concertgebouw te Amsterdam eens een rede tegen het nationaal-socialisme had gehouden. (De zin hiervan is mij uiteraard nooit duidelijk geworden.)

795 Ik wil echter niet nalaten te vermelden dat Aus der Fünften mij later deze rede eens verweet. Ik vertelde hem toen niet wat ik verder nog had gedaan, maar vroeg hem wat hij in mijn plaats zou hebben gedaan, waarop hij het antwoord schuldig bleef.

800 Aan beide voorzitters was, gelijk bekend, de taak opgedragen om als vertegenwoordigers der joden op te treden. Hoe zich dit begrip ontwikkeld heeft, zal nog blijken, maar reeds nu mag worden gezegd dat er van een Joden-statuut (wederom was hier Polen voorbeeld) of een juridische vorm van de Joodsche Raad, waarop wij aandrongen en waarvoor onze juridische adviseurs zelfs concepten opstelden, nooit iets gekomen is.

805 Ik begrijp thans wel dat de Duitsers zich door het een en het ander niet wilden binden, maar in onze besprekingen met hen is er meerdere malen sprake van geweest. De eerste taak zou nu zijn. mee te werken aan het herstel van de rust en het vormen van een getto. Voor het eerst werden de bekende vergaderingen in de Diamantbeurs gehouden waar de heer Asscher een rede hield. Hij spoorde aan tot rust en wij in een gemeenschappelijke circulaire tot het inleveren van wapenen. Ik heb er nooit met zekerheid achter kunnen komen of in de Jodenbuurt inderdaad wapenen waren verborgen, hoewel bewoners daarvan mij het in die tijd verzekerden. In elk geval, het vinden ervan zou in die dagen het terechtstellen van joden ten gevolge hebben gehad en de proclamatie geschiedde, naar ik ook thans nog meen, terecht.

815 Wat de getto-vorming betreft. Wij hebben ons daartegen in het vervolg der tijden met alle macht geweerd en in samenwerking met de gemeente Amsterdam (ik mag niet verbergen dat hierin burgemeester Voute een grote steun is geweest) een rapport samengesteld waarin de nadelen van getto-vorming voor de niet-joodse bevolking van Amsterdam werden uiteengezet.

820 Het getto-rapport, waarvan een fotokopie bij het Rijksinstituut berust, is een bewijs van mijn bovengenoemde bewering dat een goed bedoelde daad in de loop der tijden gevolgen kan hebben welke niemand kan voorzien. Immers de SD en Zentralstelle hebben de kaarten, welke erbij gevoegd waren, later gebruikt, toen zij inderdaad getti inrichtten om de deportatie te vergemakkelijken.

825 **Vrijheid bij kiezen leden van de Joodsche Raad**

Een meer interne taak was het vormen van de Joodsche Raad, die uit vijftien leden zou bestaan. Wij hadden daarin volledige vrijheid en wij kozen hen die een officiële functie in de joodse gemeenschap bekleedden (dus de opperrabbijn, voorzitters van kerkeraden, leiders van grote joodse organisaties) en verder verschillenden, die naar onze mening door hun persoonlijkheid hiervoor in aanmerking kwamen. Wij nodigden ook een vertegenwoordiger van de Jodenbuurt uit, de heer Guiros, die echter voor die taak niet geschikt bleek en spoedig afscheid nam om haar voor een positie in de organisatie te verruilen. Daar echter eer vertegenwoordiging van de Jodenbuurt noodzakelijk was, had ik uit bewoners daarvan een kleine commissie gevormd met wie ikzelf en mijn medewerkers in geregeld contact stonden.

840 De uitgenodigden namen allen hun functie aan behalve, naar ik mij door een toeval vrij lang na de oorlog herinnerde prof. Frijda die mij zeide, dat naar zijn mening de Joodsche Raad niet anders was dan een werktuig der Duitsers, woorden dit mij uiteraard zijn bijgebleven, ook toen ik mij de aanleiding ertoe niet meer herinnerde. Ook de heer A. van Dam bedankte naar hij later vertelde, op medisch advies Prof. Kisch nam na overleg met mr. Visser zitting, doch, naar hij mij meedeelde, als

waarnemer van de kant der Coördinatiecommissie.

845 In een vergadering ten huize van de heer Asscher werd de Joodsche Raad (de namen van de leden behoeft ik niet te noemen) geconstitueerd.

Ik ben hier verantwoording schuldig voor het feit dat zowel de heer Asscher en ik als de door ons uitgenodigden niet gearzeld hebben, hun functie te aanvaarden. Al wordt, voorzover ik weet, niet dit hun verweten, maar dat zij zijn aangebleven toen volgens 850 toenmalige en latere beoordelaars de tijd van heengaan gekomen was (hierover kom ik nog te spreken). De aanvaarding op zichzelf echter vindt, zo ik wel zie, haar grond in het bewustzijn van plicht dat bij vele joden en voornamelijk bij hen die met de leiding der gemeenschap belast zijn, ten opzichte van de joodse gemeenschap heerst. Het is niet overdreven te zeggen dat velen van dezen hun leven aan deze gemeenschap hebben gewijd, hetzij op religieus, hetzij op filantropisch en sociaal terrein. Zij 855 waren gewend geweest, de belangen van joden te behartigen met, om een oud-testamentische uitdrukking te gebruiken "gans hun hart, gans hun ziel en gans hun vermogen"

Er was voor hen geen sprake van dat zij zich zouden hebben onttrokken, nu het om de hoogste belangen van hun Amsterdamse joden ging. Zij aanvaardden deze plicht als 860 vanzelfsprekend, niet alleen zonder aarzeling, maar zelfs zonder nadenken. Uit al wat voor de oorlog met de Duitse joden gebeurd was, hadden zij natuurlijk kunnen opmaken, hoe fel en onbetrouwbaar het nationaal-socialisme was, doch deze overweging sterkte hen veeleer in hun overtuiging dat zij de taak moesten aanvaarden omdat zij immers tegenover zulk een vijand de Amsterdamse joden niet alleen konden laten.

865 Zij hadden altijd voor hen kunnen werken en gingen daarmee door zolang deze belangen moesten worden behartigd en verdedigd. Zij dachten er nauwelijks over na (trouwens in Nederland was dit in verreweg de meeste kringen het geval) dat zij tegenover autoriteiten zouden staan die een geheel andere moraal hadden dan de Nederlandse. Zij meenden dat door hun persoonlijkheid, zoals zij dat ten opzichte der Nederlanders 870 hadden gedaan, zij voldoende invloed zouden kunnen krijgen om maatregelen ongedaan te maken of te verzachten, en nieuwe maatregelen te voorkomen.

Zij geloofden dat hiervoor een vertegenwoordiging der joden noodzakelijk was en zij vertrouwden op de voorzitters: de heer Asscher, die zij kenden uit zijn werk voor 875 Kerkgenootschap en Hoofdsynagoge, en mij, wiens werk voor de vluchtelingen zij gedurende vele jaren hadden gadeslagen. Ik heb dit uiteengezet, omdat naar mijn mening deze motieven niet altijd begrepen zijn. Men moet de sterkte dezer gevoelens kennen om te begrijpen dat zij ook in de moeilijkste tijd de meeste leden van de Joodsche Raad dwongen het werk voort te zetten. Het spreekt vanzelf dat daar 880 tegenover, zowel in de Joodsche Raad en bij zijn medewerkers als onder de beambten er velen waren die, ook indien zij deze liefde bezaten, het onverdragelijk achtten, met de felste vijanden die het jodendom ooit gekend had, in contact te komen. (Bij mr. Visser golden nog andere motieven die steunden op zijn hooghouden van de begrippen recht en rechtvaardigheid.) Maar de leidende gedachte bij hen die ondanks alles bleven, was toch dat, ondanks deze verachting, ieder voor de belangen der joden wilde 885 blijven werken. Het spreekt vanzelf dat andere motieven daarbij kwamen, en eveneens dat ik hier sterk mijn persoonlijke denkbeelden heb weergegeven. Men moet echter de joodse werkers in Nederland en vooral in de Oostelijke landen hebben gekend om te beseffen welk een gezindheid tot het brengen van offers, deze liefde voor jodendom en joden, bij de leiders der gemeenschap heerste.

890 Omtrent de gebeurtenissen rond de Februaristaking van 1941 zelf behoeft ik na het boek van de heer Sijes niets te vermelden.

Wij werden er pas in betrokken, toen op de beruchte zaterdag een aantal joden waren gearresteerd. De heer Asscher heeft op zondagochtend toegang tot de Jodenbuurt 895 gekregen en alle moeite gedaan tot hulp, die echter niet baatte. De gearresteerden werden naar Schoorl overgebracht en onze eerste taak was te trachten, hen te bevrijden. Wij maakten daartoe een afspraak met de heer Snouck Hurgronje, die toen als voorzitter van het college van secretarissengeneraal fungeerde. Maar toen Asscher en ik ons op dinsdagochtend naar het station begaven, was de staking uitgebroken en wij besloten dat hij alleen zou gaan en ik zelf in Amsterdam zou blijven.

900 Ik wil reeds hier vermelden dat Asscher bij de heer Snouck Hurgronje niets bereikte. De secretarissen-generaal (tot wie wij ons verschillende malen wendden, ook tot Hirschfeld) konden niets voor ons doen behalve mr. Frederiks die later voor de naar Mauthausen gedeporteerden moeite deed en tenslotte met prof. Van Dam voor de Barnevelders. (Ik wil hier dadelijk bij vermelden dat ook het Rode Kruis tot niets 905 bij machte was. Toen ik terzake van de in Buchenwalds geïnterneerden zijn directeur een bezoek bracht, verklaarde ook deze niets te kunnen doen).

In de loop van dinsdagochtend werd ik opgebeld door het bureau van de Beauftragte. Men vroeg de heer Asscher en mij om halftwee daarheen te komen. Ik ging, een

910 boodschap voor Asscher achterlatend, en trof een aantal personen in civiel en anderen
in officiersuniform. (De heer Sijes heeft dit op mijn aanwijzing reeds verhaald, maar
kon het niet zo uitvoerig doen als ik hier).

Op de plaats van Böhmker zal een man met woest uiterlijk die tegen mij begon uit te
varen dat de joden de staking op touw hadden gezet. Een joods vrouwtje op de Dam had
dit beweerd. Ik werd ziedend van drift, sloeg met mijn vuist op tafel en zei dat de
915 heren wel moesten begrijpen dat dit een spontane reactie was van het Nederlandse volk
en dat de heren beter deden, uit dit voorval de geest van het Nederlandse volk ten
opzichte van de joden en ook in het algemeen te begrijpen. Er heerste uiteraard grote
opwinding na mijn betoog en de SS begon mij !e verwijten, dat ik hen van leugens
betichtte. Ik zei dat dit niets met leugens te maken had, maar dat zij op een
920 dwaalspoor waren en beter deden in hun handelingen met die geest rekening te houden.
Ondertussen was Asscher binnengekomen die reeds andere lezingen over de oorsprong van
de staking had gehoord. Dit speet mij natuurlijk, maar de indruk van mijn woorden was
gebleven en zij werden in kleine groepjes uitvoerig besproken. Voor de rest van de
dag werd ik echter bij elke onderhandeling uitgeschakeld. Men sprak met Asscher
925 vermoedelijk over de bekende aangelegenheid der drie- of vierhonderd joden die men
gevangen wilde nemen als de staking niet ophield. In elk geval belden wij, gelijk de
heer Sijes reeds vermeld heeft, 's avonds een aantal werkgevers om hun die boodschap
over te brengen, en de volgende dag kwamen ook werknemers op de fabriek van de heer
Asscher om mee te delen dat de staking slechts voor 48 uur bedoeld was en met de
930 vraag of er inderdaad een plan bestond tot gevangenneming van meerdere joden. Dan
zouden zij de staking niet lager laten duren dan de afgesproken 48 uur.
Hoe sterk in arbeiderskringen deze mening gold, kan de heer Sijes beter beoordelen
dan ik. In elk geval, wij konden ook achteraf bezien niet anders handelen.
Gevangenneming van nog eens drie- of vierhonderd joden zou een paniek hebben
935 geschapen waarvoor wij de verantwoordelijkheid niet op ons konden nemen. Trouwens bij
mijn weten is deze houding ons ook daarom niet verweten, omdat zij zeker niet de
enige, misschien zelfs niet de sterkste oorzaak is geweest voor de beëindiging der
staking. De mitrailleurs waren een sterker argument.

940 Ik moet hier iets gaan zeggen wat ik alleen in een vertrouwelijk rapport kan uiten en
wat ik ongaarne zeg omdat het zo gemakkelijk kan worden misverstaan. Het is ook
zuiver mijn persoonlijke mening en ik heb er noch in de Joodsche Raad noch later met
iemand over gesproken.

Toen ik lange tijd na de staking op een vroege morgen naar Vught ging en bij de
945 bestuurder op het voorbalkon stond in een lege tram, kwamen wij op de staking in een
gesprek. Hij zei: "De staking was prachtig, maar zij is te vroeg gekomen." Dit zou ik
hem willen nazeggen. De staking was een uiting van het verzet en de
onverzettelijkheid van dat prachtige deel van Amsterdam is voor altijd een monument.
Nog in Theresienstadt vroeg men mij naar de bijzonderheden en het Nederlandse volk
950 werd er daar nog om geprezen. Maar men moet daarnaast onder ogen zien dat het gebrek
aan organisatie vooraf en het onvermogen (ik erken volledig ook van onze zijde) om
haar door te zetten, het feitelijke doel heeft laten mislukken, de Duitsers te tonen
dat Nederland een vervolging der joden niet zou gedogen, integendeel hun het gevoel
kon geven dat met mitrailleurs en bedreigingen onlusten konden worden verhinderd.

955 Ware een dergelijke staking later gekomen en ware zij doorgezet, dan zou zij
misschien haar invloed hebben gehad en had in elk geval in de rapporten van Bene de
zin dat de bevolking van Holland de jodenvervolging met rust opnam, niet kunnen
worden geschreven.

Een grote kunstenaar als Andriessen heeft dit gezien, toen hij zijn Dokwerker met
960 gebalde in plaats van slaande vuisten uitbeeldde.

Ik mag dit alles zeggen, juist omdat ook wij aan de beëindiging der staking hebben
meegewerkt en daardoor mede de schuld van haar spoedig einde dragen. Dit was niet te
vermijden en de staking als daad van verzet bleef er even groot om en men moet zich
voor ogen houden dat zij ook later wel van overweldigende aard had moeten zijn om een
965 einde aan de jodenvervolgingen te maken en de straf zowel voor de joden als voor de
gehele Nederlandse bevolking vreselijk. Indien mijn lezers mij kunnen overtuigen, dat
ik ongelijk heb, zal ik hen daarvoor dankbaar zijn.

Op donderdagochtend vroeg werd de heer Asscher naar de Dienststeltte van de SD
ontboden. Hij belde mij op en wij kwamen samen bij een officier die ons een hand gaf
970 en verschillende mededelingen deed. Asscher, met de hem eigen vrijmoedigheid vroeg
wie hij was. Hij stelde zich toen voor als Rauter. Hij deelde ons mede dat hij met
Himmler en Hitler (de volgorde viel mij op) had getelefoneerd. Dat deze hem hadden
meegedeeld, dat er een einde aan de staking moest worden gemaakt, maar dat hij van
hen ook de vergunning had gekregen, geen verdere actie tegen de joden te voeren en

975 dat dus de drie- of vierhonderd joden die nog zouden worden gevangen genomen, niet
zouden worden gearresteerd. Mochten door een vergissing nog arrestaties plaatsvinden,
dan konden wij ons tot de Dienstst Stelle wenden. Ondertussen werd hij opgebeld dat er,
zo ik mij wel herinner, ook in Zaandam een staking was uitgebroken. Hij belde toen
980 burgemeester De Vlugt op, in scherpe woorden erop wijzend dat er nu een einde moest
komen aan de staking en dat hij hem daarvoor verantwoordelijk stelde. Ondertussen
hadden wij gevraagd wat er geschiedde met diegenen die reeds naar Schoorl waren
overgebracht. Hij zei dat deze naar Duitsland zouden worden vervoerd, maar als
gijzelaar zouden worden behandeld. Uiteraard vroegen wij in alle toonaarden en met
gebruikmaking van alle argumenten (want in het gesprek was gebleken dat de Duitsers
985 rust wilden) daarvan af te zien. Dit baatte echter niet.
Daarna deelde hij ons mede dat zich een aantal joden uit Amsterdam in de provincie
bevond. Het was, nu er geen gevaar meer voor hen dreigde, gewenst dat deze naar
Amsterdam terugkwamen. Hij verzocht ons, dit per radio om te roepen. Ik zei daartoe
bereid te zijn, indien hij de tekst dicteerde en deze voor zijn verantwoording nam.
990 Hij deed dit met uitvoerige omschrijving van al zijn titels en ik heb in de loop van
de middag deze toen in het bureau van de Beauftragte op een plaat vastgelegd in
Nederlandse vertaling. Het vertrouwen in zulke mededelingen was in die tijd uiteraard
groter dan later. Toch moet ik erkennen, dat, wanneer ik Lages of Aus der Fünt en
vroeg of een "actie" geëindigd was en zij bevestigend antwoordden, dit ook inderdaad
995 altijd het geval geweest is. Gelijk echter blijken zal, loog Rauter niet ten opzichte
van de uit de provincie terugkerenden, maar wel wat betreft de driehonderd anderen
die niet zouden worden gevangen genomen.
In de loop van de dag moesten wij ons enige malen tot de Dienstst Stelle wenden omdat er
nog arrestaties plaatsvonden. De gearresteerden werden echter op onze aanvraag
1000 onmiddellijk vrijgelaten.
Ik moet hieraan iets verbinden waar naar mijn mening niet op is gelet. Gelijk bekend,
zijn de eerste zogenaamde gijzelaars uit Buchenwald naar Mauthausen gebracht.
Daarheen is ook gegaan een groep van ongeveer driehonderd joden die in juni
gearresteerd zijn naar aanleiding van een aanslag in de Schubertstraat. Naar mijn
1005 mening worden in de documenten de Februari-actie en de Juni-actie met elkaar
verbonden en ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat de Duitsers, niet kunnende
vergeten dat zij driehonderd joden hadden moeten vrijlaten, deze alsnog in juni
hebben gearresteerd. Het verhaal dat ik omtrent de arrestaties na de aanslag in de
Schubertstraat zal doen, kan dit vermoeden naar ik meen, bevestigen. Rauter heeft,
1010 wat zeker niet verwonderen kan, in deze dus zijn belofte gebroken. Ik doel hier op
een geheim schrijven nummer 5 ha '51 an den RSHA 3H Gruppenführer Bucher. (Optreden
Zweeds gezantschap, maar acht mijn mening toch niet meer dan een hypothese).
Wat de gijzelaars betreft, reeds na korte tijd kwamen doodsberichten omtrent hen
binnen. Wij wendden ons tot de SD en spraken er met Blumenthal, uiteenzettend welk
1015 een onrust deze berichten onder de joden wekten. Wij zeiden te weten dat ook de
Duitsers in Nederland rust wensten en vroegen dus om een onderzoek. Hij zegde dit toe
en vroeg ons verdere doodsberichten met de oorzaak ervan (immers juist op deze:
hartverlamming bij jonge mensen, ernstige ziekten bij sterken, hadden wij gewezen)
aan hem door te geven. Wij hebben dit gedaan.
1020 Na verloop van tijd werden wij 's morgens naar de Dienstst Stelle ontboden en Blumenthal
deelde ons mede dat de toon van onze brieven van dien aard was geweest dat zelfs de
ene Dienstst Stelle niet op die wijze aan een andere schreef. Als straf hiervoor zouden
de joden uit Buchenwald naar Mauthausen worden overgebracht. Wij wisten toen nog niet
wat dit betekende, maar ik was verbijsterd. Ik liet belangrijke Duitse brieven altijd
1025 aan een van mijn medewerkers lezen om zeker te zijn dat geen verwarring kon ontstaan.
De brief was een korte geweest en zakelijk, gelijk gevraagd was, maar in de toon
geenszins onhoffelijk. Ik heb mij hiervan dan ook nooit een verwijt kunnen maken. Men
zocht een reden om degenen die wegens de Februari-staking gestraft waren, verder te
straffen. De foto's van hen in Buchenwald tonen op afschuwelijke wijze dat dit steeds
1030 de bedoeling is geweest.
Ik wil hierbij vermelden dat een dergelijke aanmerking op de toon van een brief eens
heeft veroorzaakt dat iemand met zijn familie die voor verblijf in Barneveld was
aangewezen, desondanks is gedeporteerd. Het ministerie van binnenlandse zaken had dit
in de nacht vóór de deportatie aan de commandant van Wester
1035 bork getelegrafeerd, doch deze was over een of andere verkeerde betiteling zo gebelgd
dat hij beval aan het verzoek geen gehoor te geven. De urnen met as van hen die in
Buchenwald waren omgekomen, werden naar Amsterdam gezonden. Zij zijn op de
begraafplaats in Diemen ter aarde besteld. De eerste maal was ik tegenwoordig, later
steeds een mijner medewerkers.

1040 In het voorjaar 1941 vertelde mevrouw Van Tijn,
die relaties met het buitenland had onderhouden, mij dat wij bezoek zouden krijgen
van de voorzitter der Kulturgemeinde in Wenen. Deze kwam ook inderdaad, maar wat
belangrijker was, uit Praag kwamen Edelstein en Friedmann en met, of iets vóór of na
hen Hans Günther en Rahm. Deze laatsten deelden Asscher en mij mede dat Edelstein was
1045 gekomen om ons te helpen bij de stichting van een Zentralstelle für Jüdische
Emigration gelijk die in Praag bestond, en van een Expositur. Ik liet mij de
betekenis dezer woorden uitleggen (Expositur is het Oostenrijkse woord voor het
Duitse Aussenstelle of Vermittlungsstelle) en vernam dat het in de bedoeling lag om
door deze twee lichamen de Duitse joden in Nederland behulpzaam te zijn bij de
1050 emigratie. Wij konden hiertegen op dat ogenblik geen bezwaar hebben, temeer omdat
Edelstein, lid van het bestuur der Kulturgemeinde (niet de Joodsche Raad, zoals
geschreven is) in Praag daaraan meewerkte en, naar ons bleek, geenszins alleen omdat
hij daartoe gedwongen was.
Wij leerden Edelstein (zie over hem het boek van Adler: Theresienstadt) kennen als
1055 een hoogstaand man, vol liefde voor het jodendom en met grote gaven. Friedmann was
zijn helper. Hij stond in sommige opzichten op een ander standpunt dan wij. Ik heb
reeds een voorbeeld daarvan verhaald en wil al dadelijk hier vermelden dat hij mij
het advies gaf, hier volkomen vrijwillig een werkverruiming in Nederland te
organiseren.
1060 Natuurlijk wees ik dit af, maar zijn standpunt heb ik later wel begrepen. In
Tsjechoslowakije had hij het gedaan en daardoor die joden behoed voor deportatie naar
Lublin en Polen. Hij vond zijn positie bijzonder moeilijk, want in feite moest hij de
Zentralstelle opbouwen in overleg met ons maar toch zelfstandig. Tot een conflict is
het echter nooit gekomen dank zij zijn takt.
1065 De Zentralstelle, over wier betekenis ik nog wel spreek, was spoedig opgericht.
Günther werd de leider. Zij was toen gevestigd inde Van Eeghenstraat. Daar tegenover,
als ik mij wel herinner, de Expositur. Van deze was in gemeenschappelijk overleg mr.
Leo de Wolff als leider aangewezen. Wij wilden gaarne een Nederlander, maar ondanks
zijn capaciteiten was deze taak voor hem te zwaar. Zo kwamen wij tot de keuze van dr.
1070 E. Sluzker, een Oostenrijks advocaat, in 1938 naar Nederland gekomen die eerst in
Reuver geïnterneerd was geweest, later in Hoek van Holland, vervolgens werkzaam voor
de oorlog in onze afdeling Kampen en nu met deze taak belast. Een uitermate
scherpzinnig man van ongewone kwaliteiten als diplomaat en een voortreffelijk
organisator. De keuze van een Oostenrijker bleek het voordeel te hebben dat hij het
1075 Oostenrijks dialect, dat door verschillende beambten van de Zentralstelle gesproken
werd en voor mij vaak onverstaanbaar was, beheerste.
Ik heb ook later uitstekend met hem kunnen samenwerken ofschoon hij voorzichtiger was
dan ik. Hij wist altijd de weg en het juiste ogenblik te vinden om iemand te
benaderen en Aus der Fünten vertrouwde hem veel toe, wat hij dan op de hem eigen
1080 behoedzame en enigszins geheimzinnige wijze aan mij overbracht.
Het wil mij voorkomen dat, als men zich stelt op het standpunt van de politiek van de
Joodsche Raad tegenover de Duitsers, de keuze geen betere had kunnen zijn. Ten
opzichte van deze politiek was hij uiteraard slechts een van de uitvoerders. In
belangrijke kwesties raadpleegde hij mij niet alleen, maar liet ook aan mij na zijn
1085 advies de beslissing. Dit laatste omdat hij na de oorlog geheel ten onrechte is
gevangen genomen, gelukkig echter spoedig vrijgelaten.
Op een morgen werd ik door bemiddeling van Edelstein bij Günther geroepen. Hij bood
mij een stoel en zeide dat hij aangezien hij door bemiddeling van de Expositur met de
Zentralstelle zou samenwerken, mij wilde leren kennen. Wij zouden dus niet over
1090 zakelijke aangelegenheden spreken, doch over principiële kwesties. Hij had gehoord
dat ik zionist was en wilde gaarne daarvan vernemen. Ik legde hem de bedoeling van
het zionisme uit en wij kamen over vele onderwerpen te praten. Plotseling zei hij:
"Hoe denken de Hollanders over de oorlog?"
Ik antwoordde (het was voorjaar 1941): "Alle Hollanders denken dat u de oorlog zult
1095 verliezen." "En u?" "Ik ben een Hollander."
Hij keek mij lang in de ogen en zei: "U moet wel weten dat ik achter deze tafel zit,
niet alleen als beambte maar als even overtuigd nationaal-socialist als u zionist
bent en ik zeg u, dat de Hollanders zich vergissen. Wij zullen de oorlog winnen."
Hierop zweeg hij korte tijd en zei toen: "Maar als u niet zou denken zoals u denkt en
1100 ik niet zoals ik, zouden wij beiden niet kunnen leven."
Dit merkwaardige gesprek is mij natuurlijk nooit uit de gedachten gegaan, maar
blijkbaar ook hem niet. Hij zei later tegen Edelstein en Friedmann dat ik een man was
die de waarheid sprak en dat hij dit waardeerde. Het heeft mij, hoe wonderlijk dit
moge klinken, leed gedaan dat tenslotte niet hij leider van de Zentralstelle is
1105 geworden. Hij was zeker fanatieker nog dan Aus der Fünten, maar hij was een man van

- aanzien in de partij en ik had met hem principiële kwesties kunnen bespreken ,waartoe Aus der Fünten geen bevoegdheid had. Hem zou ik gewezen hebben op de haat welke de Duitsers zich voor geslachten door de jodenvervolgingen op de hals haalden. Hij zou mij hebben gelooft en er aandacht aan hebben geschonken.
- 1110 Ik heb natuurlijk niet de minste illusie dat dit de gehele politiek tegenover de joden ook maar iets zou hebben veranderd, maar ik had dan tenminste de voldoening gehad, in dit opzicht te hebben getracht, mijn deel bij te dragen. Bovendien had hij zelfstandig beslissingen kunnen nemen in principiële aangelegenheden, waarover wij met hem hadden kunnen spreken, terwijl nu Lages en Aus der Fünten zich altijd
- 1115 beriepen op Den Haag, waarmee wij niet in contact konden komen. Aan de andere kant, als een oordeel in zulke subtiele kwesties kan worden gegeven, moet worden gezegd dat dr. Sluzker, die de vrijstelling van individuele gevallen bepleitte, dit zeker bij Aus der Fünten beter vermocht dan het bij Günther het geval ware geweest. Gelijk bekend, is Günther later plaatsvervanger van Eichmann geworden. In
- 1120 Theresienstadt was hij even gevreesd als deze. Toen ik daar pas was aangekomen, liet hij mij roepen. De Judenalteste Epstein vergezelde mij. Hij liet mij vier uur wachten, ontving mij daarna staande te midden van zijn gevolg en vroeg onbelangrijke bijzonderheden betreffende Asscher en de organisatie in Nederland. Toch heeft wellicht de indruk die hij bij ons eerste gesprek had gekregen, aan de Nederlanders in Theresienstadt diensten bewezen. Ik had mij daar in een ongelukkig ogenblik laten
- 1125 aanstellen tot leider van de Hamburg-Kazerne waar voornamelijk de joden uit Nederland woonden. Ik bleek voor die taak volkomen ongeschikt. Ik kon niet, gelijk zulk een leider doen moet, orde brengen in de kamers en zorgen voor een goede verdeling daarvan. Mijn enige verontschuldiging moge wezen dat mijn voorganger, een Tsjechische jood, het ook niet had gekund, maar ik wil daarmee mijn volledige ongeschiktheid niet vergoelijken. Natuurlijk heb ik enige malen mijn ontslag aangeboden, doch de Judenalteste durfde dit niet aan de Duitsers over te brengen omdat de Hollanders in Theresienstadt al geen goede naam hadden. (Zie het boek van prof. Uditz over Theresienstadt.)
- 1130 Hoe dit zij, in vele kamers en de zalen heerste wanorde en de Duitsers wier eis van goed gestrekte lakens Abel Herzberg zo prachtig beschrijft, waren uitermate gebelgd. Op een goede dag stuurden zij een boodschap dat, als er geen orde kwam, alle Nederlandse joden zouden worden overgebracht naar een kamp waar zij wel orde zouden leren. Een inspectie zou na enkele weken volgen. Twee weken later kwam Günther die
- 1135 verrichten. Hij begroette mij en ging met mij naar mijn kamer met zijn gevolg en vroeg mij of ik mijn kamer behoorlijk op orde vond. Ik antwoordde bevestigend, maar hij toonde mij lachend alle fouten en begon daarbij een gesprek over verschillende aangelegenheden waarbij hij mij vroeg of ik iets wist omtrent de militaire toestand in Holland.
- 1140 Het was toen begin 1945. Ik antwoordde dat ik hem daarover een vraag wilde stellen. Wij hadden gehoord, zeide ik, dat het zuiden van Holland bezet was door de Geallieerden, maar was het nu de provincie Zuid-Holland of het zuiden van Holland? Zijn gehele gevolg onder wie Möhs en Rahm, deinsden terug. Maar hij vatte de vraag heel kalm op zonder haar te beantwoorden.
- 1145 Van de maatregel, ons over te brengen, kwam niets. In Theresienstadt was men wel kwaad dat ik hem op de hoogte had gebracht van onze inlichtingen, doch dit heeft nooit geschaad. Men zei mij, dat de gunst die Günther mij blijkbaar betoonde, mijn dood betekende en hierin had men gelijk. Want toen de uitwisseling met Zwitserland kwam, heeft hij mij nadrukkelijk daarvan uitgezonderd (wellicht echter omdat hij
- 1150 verschillenden voor betere ruilobjecten wilde gebruiken) en bij de mars naar Tirol, die men driehonderd van ons op het laatst wilde laten maken en die onze dood zou hebben betekend, was ik ingedeeld. De komst der Amerikanen heeft, gelijk bekend, dit verhinderd.
- Zijn opvolgers als leider van Zentralstelle, die zich toen ook met de uitvoering der verordeningen begonnen bezig te houden, waren eerst enkele lieden die later in Den Haag een rol hebben gespeeld, onder wie Jacobowitz, maar wier namen ik vewW vergeten ben. Daarna een man Ehrhard of iets dergelijks, die ons altijd staande ontving, zodat Asscher weigerde naar hem toe te gaan. Niet alleen de joden echter behandelde hij op onbeschofte wijze doch ook andere Nederlanders in officiële posities die bij hem
- 1165 kwamen. Het merkwaardige is dat de Duitsers zulk een houding, welke in Oost Europa vanzelf sprak, hier blijkbaar niet wensten, want hij verdween spoedig, tot vreugde van sommige mijner niet-joodse vrienden die met hem te maken gehad hebben. En van mijzelf. Maar Aus der Fünten kwam in zijn plaats
- Besprekingen met de Beauftragte Böhmcker**
- 1170 Ondertussen hadden sedert de stichting van de Joodsche Raad telkens besprekingen van

1175 de heer Asscher en mij plaatsgevonden met de Beauftragte Böhmker wiens bureau zich
toen in de Van Miereveldstraat, later op het Museumplein waar thans het Amerikaanse
Consulaat Generaal is gevestigd, bevond. Waarover alle besprekingen liepen, kan ik
mij niet meer herinneren, en ik geloof ook niet dat wij er in die tijd al notulen van
1180 maakten. De voornaamste onderwerpen liggen mij echter wel in het geheugen. Deze waren
in de eerste plaats uitvloeisel der relletjes en der staking waarmee blijkbaar de
Beauftragte toen nog te maken had. Bij een van deze besprekingen vroeg ik hem naar
aanleiding van het incident in de Van Woustraat waarom, indien de man die van de
aanslag beticht werd, werkelijk schuldig was, waarover ik geen oordeel wenste te
1185 uiten, de schuld van één zo vele, ja haast alle joden treffen moest. Hij keek mij
toen aan en zei zeer duidelijk: "Und wir Deutsche dann?" Ik keek stomverbaasd terug,
maar hij wendde de blik niet af. Kon hij Hitler hebben bedoeld? Dit leek toch
onmogelijk en zeker dat hij dit aan twee joden zou zeggen.

Hoe dit zij, vooral uit het boek ik geleerd, welk een heftige anti-semiet hij was.
1185 Tegenover ons uitte hij dit niet. Het bleef bij zakelijke besprekingen welke op
hoffelijke toon werden gevoerd.

In maart 1941 (Berkley, p. 22) ontvingen wij een brief van hem waarin hij schreef dat
ingevolge een verordening van de Rijkscommissaris alle joodse organisaties behalve de
godsdienstige onder de Joodsche Raad gebracht moesten worden. Kort daarna hadden wij
1190 met de betrokken instantie in Den Haag (ik meen Schröder en Muller Lehning) een
bespreking. Deze deelden ons mede dat het aantal joodse verenigingen uitermate groot
was en dat het beter was, door opheffing en samenvoeging dat tot een kleiner aantal
terug te brengen. Wij konden ons hiertegen moeilijk verzetten omdat de feiten zo
waren. Als bewijs hiervoor moge gelden dat na de oorlogmen ook de joodse
1195 verenigingen onder één hoofd heeft verenigd. Alle zouden onder de Joodsche Raad
komen, die hiervoor een afzonderlijke organisatie, de Joodse Vereniging voor
Verpleging en Verzorging (JVvW) stichtte. Deze had een afzonderlijk bureau onder
uitstekende leiding en heeft veel goeds kunnen verrichten. De oude bestuursleden van
de nu opgeheven verenigingen verrichtten daarbij uitstekend werk.

1200 Een ander belangrijk onderwerp was de uitgave van het Joodse Weekblad. Hierbij had
een rol gespeeld een zekere De Leon, een revisionist (voorzitter van een joodse
staat in Palestina in plaats van Balfours National Home). Hij had een groep gevormd
(een interessante brief van deze uit later tijd aan de heer Asscher bevindt zich in
1205 mijn archief) en was in verbinding met de Deutsche Pressestelle in Den Haag. De
Duitsers zagen misschien op zijn instigatie een overeenkomst tussen het revisionisme
en het fascisme en begunstigen hem daarom. Hij kreeg verlof tot uitgave van een
Joods Weekblad dat onder zijn redactie inderdaad wel enige fascistische trekken
vertoonde. Niet alleen wijzelf, maar ook de toenmalige voorzitter van de Nederlandse
1210 Zionistenbond, mr. M.L. Kan (hij was compagnon van mr. Polenaar) (in Bergen Belsen
omgekomen) waren hierdoor natuurlijk zeer verontrust en, hoewel mr. Kan om
princiële redenen ontslag had genomen als lid van de Joodsche Raad, werkten wij in
deze aangelegenheid toch van harte samen.

Het enige middel was, de Beauftragte een plan voor te leggen om aan de Joodsche Raad
1215 de uitgave van een weekblad op te dragen. Hij stemde hiermee in (hij beschouwde ons
als de vertegenwoordigers der joden en had van De Leon blijkbaar geen hoge dunk) en
wij kwamen met de firma Joachimsthal die het Nieuw Israelietisch Weekblad had
uitgegeven, tot een overeenkomst: het blad zou onder onze verantwoordelijkheid staan,
maar een redactie zou zorgdragen voor de inhoud (deze staat vermoedelijk vermeld in
1220 het eerste nummer dat 11 april 1941 verscheen). De firma Joachimsthal nam de
technische leiding op zich terwijl wij grotendeels de eerste kosten droegen (later
betaalde het zichzelf ruim uit de advertenties). De heer S. Joachimsthal (in Bergen
Belsen omgekomen) legde de heer Asscher en mij elke week de kopij voor ter
goedkeuring. Ik meen niet dat de Beauftragte censuur uitoefende. Dit geschiedde wel
1225 later door de Zentralstelle (Berkley, p. 28).

Vooraf in de Ereraad heeft men mij de uitgave van het Joodse Weekblad zeer sterk
verweten, omdat de Duitsers er gelegenheid door kregen, bepalingen en mededelingen
die zij niet in de grote pers wensten opgenomen te zien, daar te lanceren. Ik heb het
1230 nadeel daarvan natuurlijk niet kunnen ontkennen en indertijd ook al ingezien, maar
het gaat hier als met veel wat de Joodsche Raad (en niet alleen de Joodsche Raad) in
de bezettingstijd heeft gedaan. Wij moesten voor- en nadelen niet zozeer tegen elkaar
afwegen (bij de aanvang konden wij dit nog niet vermoeden), als wel beide laten
geldend, en de voordelen overwogen mijns inziens.

1235 Er waren altijd verschillende joodse couranten geweest welke de band tussen de joden
bevestigden en waarin herderlijke woorden van de rabbijnen, mededelingen omtrent

1240 joodse gebeurtenissen en dergelijke werden opgenomen. Het moest toch, nu ons de
gelegenheid werd geboden, dit voort te zetten, als noodzakelijk worden beschouwd
zeker in de tijden van nood de joden een bindmiddel te geven. Bovendien namen de
berichten van de Duitse autoriteiten slechts een kleine ruimte in. Een grote
daarentegen die van de Joodsche Raad en al zijn afdelingen omtrent de interpretatie
van verordeningen, omtrent cursussen, omtrent alles wat in een gemeenschap bekend
behoort te worden gemaakt. Dit stond dan weer aan de kant van het voordeel.
1245 Mij persoonlijk stuitte het veel meer tegen de borst dat wij soms bekendmakingen van
de Duitsers moesten opnemen (dit echter, naar ik meen, pas later), door Asscher en
mij ondertekend. Het was echter onmogelijk daaraan te ontkomen (want in die tijd
oefende reeds de Zentralstelle het zeggenschap uit), zonder het Joodse Weekblad als
geheel in gevaar te brengen, en dit wilde ik vermijden. Het bezwaar tegen de opname
van berichten van de Duitse autoriteiten alleen in het Joodse Weekblad vond zijn
1250 grond ook in het feit dat hierdoor naar voren werd gebracht dat het nationaal-
socialisme de Joodse Gemeenschap beschouwde als een eigen afzonderlijke naast de
Nederlandse. Dit druiste zozeer in tegen de beste Nederlandse traditie dat niet
alleen anderen, maar ook wijzelf daardoor gedrukt waren. Dit bezwaar gold echter
geenszins alleen deze courant. De organisatie van de Joodsche Raad, die kon
1255 vergeleken worden met het bestuur van een middelmatig grote stad met al zijn
vertakkingen behalve de burgerlijke stand, bracht de gedachte der eigen Joodse
Gemeenschap eerst recht naar voren. Het komt ook bij dit vraagstuk er natuurlijk op
aan, gelijk ik boven reeds uiteenzette, of men bereid is, zich naar omstandigheden te
schikken, wanneer men daardoor voordelen voor een gemeenschap meent te verkrijgen,
1260 dan wel het principe boven alles stelt. En deze voordelen waren, ik zette het
hierboven reeds uiteen, in de organisatie van de Joodsche Raad gelegen naar men moet
erkennen, zelfs indien men gelooft dat zij bestaande deportaties heeft
vergemakkelijkt. Sterker, naar mijn oordeel was het onvermijdelijk dat er een bestuur
met administratieve lichamen van deze gemeenschap was, nu zij eenmaal als een
1265 afzonderlijke door de Duitsers werd beschouwd. Hoe gevaarlijk het voor de joden zou
zijn geweest indien een De Leon, maar zeker indien de Duitsers zelf of hun
Nederlandse trawanten dit bestuur hadden gevoerd, hoop ik aan de hand van enkele
voorbeelden nog uiteen te zetten.
Ten opzichte der redactie wil ik vermelden dat in de loop der tijden mr. A.J.
1270 Herzberg haar neerlegde om principiële redenen waarin weliswaar persoonlijk ik aan
zijn zijde stond, maar toch niet vermocht, hem te handhaven. Zelfs in die benarde
dagen zweeg de strijd binnen de muren van Jeruzalem niet geheel. De Zionistische
beweging was in die dagen nog klein van omvang en het was niet te vermijden dat in de
Joodsche Raad en haar organisatie vele niet-zionisten zich bevonden. In een blad
1275 waarvoor de voorzitters de verantwoordelijkheid droegen, konden derhalve fe-
zionistische artikelen niet worden opgenomen zonder aanstoot te geven.
Mijzelf deed dit leed, omdat ik ze gaarne zelf had geschreven, maar ik heb altijd op
het standpunt gestaan dat, wanneer men een ambt bekleedt, men weliswaar zijn
persoonlijke gevoelens mag uiten, maar niet van zijn macht misbruik maken om anderen
1280 aanstoot te geven.
Daarom moest ik het met de heer Asscher eens zijn dat een artikel van Herzberg werd
geschrapt, hij trok voor zich de juiste conclusie.
Uiteraard vermeld ik dit meer om een indruk te geven van de strijd intra muros dan om
het feit zelf. Van de strijd tegen de Duitse joden hoop ik nog te verhalen.
1285 Ik wil hier een enkel woord aan toevoegen omtrent de lotgevallen van De Leon, die al
had hij wonderlijke ideeën, een beter lot had verdiend, omdat dit verhaal wederom een
kijk geeft op de verhouding tussen de SD en het bureau van de Beauftragte. In dit
laatste had De Leon zich invloed weten te verwerven, vooral omdat hij beloofde de
werkverruiming in Nederland met succes ter hand te zullen nemen. Wij hadden zelfs de
1290 indruk dat sommigen van dit bureau hem wel graag aan het hoofd van de Joodsche Raad
zouden zien.
Dit alles geschiedde veel later ten tijde der deportaties en op een bepaald ogenblik
werd De Leon door de SD gearresteerd. (Ik vergat te vertellen dat hij lid was van de
redactie van het Joodse Weekblad dat men op deze wijze van hem had gekocht). De heer
1295 Joachimstal kwam toen bij mij met het verzoek een poging tot redding te doen. Hoewel
hij, maar vooral zijn groep als een gevaar voor de joodse gemeenschap moest worden
beschouwd, heb ik dit toch natuurlijk niet geweigerd. Ik bracht Aus der Fünten een
brief met een argumenteerd verzoek, hem vrij te laten. Deze nam er kennis van .maar
De Leon bleef gevangen. Ik heb in de Schouwburg afscheid van hem genomen. Het bureau
1300 van de Beauftragte vermocht blijkbaar even weinig als ik.
Het lijkt mij hier een geschikte plaats, iets te vermelden van het bureau van de
Beauftragte, echter met de opmerking dat het aldus in mijn herinnering pas in later

- tijd onder Schröder zo was geformeerd.
- 1305 Referent voor joodse zaken was een Regierungsrat Rombach, een typische Duitse ambtenaar, goed op de hoogte van de zaken die hij behandelde, volgens een vastgesteld systeem tewerkgaande en met een luide stem, waarmee hij vooral door de telefoon (zelfs de rector der universiteit) ontzag trachtte te boezemen. De heer Asscher en ik bezochten hem dikwijls (Schröder zagen wij in tegenstelling tot Böhmker bijna nooit).
- 1310 Ik ging ook dikwijls alleen voor het bespreken van detailzaken waarmee ik, omdat ik mij geheel aan dit werk kon wijden, beter dan Asscher op de hoogte was. De verschillende onderwerpen die wij behandelden, zijn in de Gedachtenisaufzeichnungen te vinden. Hij had de gewoonte, ze zelf na elk gesprek te dicteren, telkens met een blik naar mij of ik het aldus juist achtte, zodat ik alle verbeteringen kon aanbrengen. De Gedachtenisaufzeichnungen in mijn archief zijn door mij gedicteerd.
- 1315 Onze gesprekken omvatten vrijwel alles wat over het bureau van de Beauftragte liep (niet de werkverruiming, niet de ziekenhuizen en armenzorg, niet de levensmiddelen). Zij geven daarvan dus een zo nauwkeurig mogelijk denkbeeld en ik behoef ze hier niet op te noemen.
- 1320 De afdeling Ziekenhuizen en Armenzorg werd behandeld door Köring, die veertien jaar in Nederland had gewoond en er door nauwe banden mee verbonden was. Met hem kon men altijd gemakkelijk tot overeenkomst komen en ik was steeds blij wanneer hij bij een onderhoud met Rombach aanwezig was, omdat hij op tactvolle wijze door kennis van Amsterdamse toestanden mijn mening wist te ondersteunen. Rombach zelf maakte niet de indruk van een extreem-nationaal-socialist. Hij was een beambte die zijn taak
- 1325 vervulde zoals hij dat in Duitsland gewend was geweest.
- Ditzelfde was het geval met het hoofd van het bureau dat de levensmiddelen voor de joden en de veranderingen daaromtrent behandelde. Moeilijkheden leverde een kwestie op die mij in die tijd sterk verweten werd, maar waarin ik naar mijn mening gelijk
- 1330 had.
- Met Rombach moesten financiële aangelegenheden worden besproken en andere die op het terrein lagen onzer commissies, dus JVvVV, onderwijs en dergelijke. Deze commissies vonden het onjuist dat ik alleen deze aangelegenheden behandelde, daar ik er
- 1335 uiteraard minder verstand van had dan zij. Zij stelden er dus prijs op, mij te vergezellen. Ik kon dit niet afwijzen, maar merkte dat ik in de praktijk dan minder gedaan kreeg dan wanneer ik alleen was. Er ontstond wel verschil van mening onder henzelf of ook waren hun uiteenzettingen te technisch voor Rombach, of zij bemoeiden zich tijdens het gesprek ook met andere aangelegenheden dan die waarvoor ik gekomen was en brachten daardoor verwarring, omdat van die aangelegenheden zij niet op de
- 1340 hoogte waren. Dit heeft ons onder andere Slotemaker de Bruine gekost die in de afdeling Kinderen voortreffelijk werk verrichtte en zelfs, mirabile dictu, geregeld de wekelijkse vergaderingen van het ambtelijk apparaat bijwoonde.
- Ik denk nog, niet zonder innerlijke vreugde, aan het verbaasde gezicht van Rombach, toen hij ontdekte dat een niet-jood bij de Joodsche Raad werkzaam was. Zelf heb ik
- 1345 het vertrek een half jaar weten uit te stellen. Ik moet hierbij voegen dat de bedoelde medewerkers weliswaar zich tegen mijn alleen gaan verzetten, maar dat zij zich over de bereikte resultaten, speciaal ten opzichte van de ons elke maand toegekende som uit de gelden van Lipman Rosenthal, voor financiële verzorging van personen en instellingen, niet beklaagden. Hun daarentegen moet ik de eer geven dat
- 1350 zij mij steeds met lager cijfers van onze financiële middelen naar Rombach lieten gaan dan deze in waarheid vertoonden, zodat ik meer vroeg dan zij bedoelden en bij de aftrek door Rombach op het cijfer kwam dat zij wensten.
- Ik meen, al volg ik daarom niet de chronologische volgorde, goed te doen, hierbij enkele onderwerpen te behandelen die ik anders zou vergeten.
- 1355 De verordeningen, voorzover die binnen het bereik van de Beauftragte vielen (de meeste echter waren op het terrein van de Zentralstelle) moest ik voor een juiste interpretatie eveneens met Rombach behandelen. Voor deze interpretatie zorgde onze juridische commissie die nog van de Coördinatiecommissie was overgenomen.
- 1360 Een belangwekkende kwestie deed zich hierbij voor ten opzichte der joodse advocaten. Deze mochten alleen voor joden werkzaam zijn (sedert medio 1941). Er bestond echter bereidheid, aan enkele advocaten toe te staan, voor niet-joden werkzaam te blijven, hetgeen uiteraard voor hen van gewicht kon zijn. Ik ontving hiervoor bezoek van de dekens der advocaten in Amsterdam en Den Haag (de laatste mr. Van Doorn). Deze konden
- 1365 geen vrijheid vinden, uit de advocaten een keuze te doen zonder daarom mijn standpunt, dat de Joosche Raad tegenover de advocaten daartoe verplicht was, af te keuren. Dit is ook inderdaad geschied met medewerking van de joodse advocaten, die ik omtrent de keuze raadpleegde.

1370 Deze medewerking bestond ook voor een voor de betrokkenen belangrijke aangelegenheid die ik persoonlijk behandelde. Zij betrof de bijstand voor de Duitse rechtbank in Nederland aan joden in civiele processen. Daarvoor was aangewezen mr. E.L. van Emden die ik uit mijn studententijd kende. Nu hadden Asscher en ik ons tot principe gesteld, nimmer ons te wenden tot Nederlandse nationaal-socialistische functionarissen. Een advies om Mussert te benaderen hebben wij dan ook niet opgevolgd. In dit geval, waar het om particuliere belangen ging, meende ik daartoe verplicht te zijn en ik wendde mij tot de secretaris-generaal van justitie, mr. J.Schrieke met wie ik in onze studententijd zeer bevriend was geweest. Het gesprek had onmiddellijk succes toen ik hem aan mr. Van Emden herinnerde. Ik kreeg het verzoek twee andere advocaten naast hem voor te dragen. Joodse advocaten maakten daartoe een voordracht op. Aangewezen werd mr. S. van Oven die zijn taak natuurlijk uitstekend vervulde en mij uit zijn gesprekken met de Duitse rechters later veel heeft verteld.

1375

1380 Toen op 15 september 1941 een verordening verschenen was, welke het bezoek van schouwburgen en dergelijke gebouwen verbood, stichtte, naar Berkley meedeelt, de heer B. van Leer de zogenaamde Van Leer-Stichting, die voor ontspanning in de vorm van concerten en klein toneel zorgde. Voor de joden was dit in alle moeilijkheden in waarheid een vreugde. Ik heb na de bevrijding wel vernomen dat sommige niet-joden zich aan de uitvoeringen hebben gestoten, omdat zijzelf, nu joden er niet meer mochten komen, geen concerten, bioscopen en uitvoeringen meer bezochten. In de oorlog hebben wij dit nobel gebaar, voorzover ik weet, niet gekend, maar ook dan zouden wij geen bezwaar hebben gemaakt, omdat de joden onder veel sterker druk leefden dan de niet-joden (althans nog in die tijd) en ontspanning nodig was voor hen.

1385

1390 Een anekdote kan ik hier niet weglaten. Het orkest der Van Leer-Stichting onder leiding van Albert van Raalte, mocht alleen werken van joodse componisten uitvoeren. Ik legde dus, of in mijn afwezigheid een ander, aan de Zentralstelle de programma's voor. Daar ik zelf in de muzikale wereld niet thuis ben, konden mijn medewerkers mij gemakkelijk om de tuin leiden en met de Duitsers gelukte dit op voortreffelijke wijze. Mijn medewerkers gaven niet-joodse componisten joodse namen. Zo geschiedde het dat op dezelfde avond een compositie van Saint-Saëns in het Concertgebouw onder diens eigen naam, in de Hollandse Schouwburg door de Van Leer-Stichting onder de naam Cohn werd uitgevoerd.

1395

1400 Op 1 februari 1941 verscheen de verordening omtrent de aanmeldingsplicht, die ik reeds besproken heb. Gelijk bekend kregen de vol-joden daarvan een bewijs, getekend door de voorzitters van de Joodsche Raad. Het spreekt vanzelf dat de gedachte daaraan mij thans zeer drukt. In die tijd echter, gelijk ik reeds heb uiteengezet, zagen noch wij noch de meeste niet-joden de afschuwelijkheid daarvan in. Dit was eveneens het geval ten opzichte van onze medewerking aan een kartotheek van de joden welke door het Centraal Bevolkingsregister in Den Haag op bevel der Duitsers moest worden vervaardigd, naar ik meen als deel van een register van alle Nederlanders. De directeur had mr. Henri Edersheim, onze vertegenwoordiger in Den Haag, verzocht om hulp te verschaffen bij het gedeelte dat de namen der joden omvatte. Mr. Edersheim had er met mij over gesproken en wij zagen geen van beiden er bezwaar in. Dit deed ook de Joodsche Raad niet; uit de notulen blijkt dat daar mededeling over gedaan is in een kort zinnetje zonder dat dit tot opmerkingen aanleiding gaf.

1405

1410 Prof. Gerbrandy heeft in zijn radiorede van 21 oktober 1943 deze kartotheek genoemd als een der bewijzen dat de Duitsers van de Joodsche Raad gebruik hadden gemaakt voor de deportaties. Immers, deze kartotheek zou later daarvoor zijn gebruikt. Hij en anderen vergeten echter dat in de tijd waarin de kartotheek werd vervaardigd, ik denk begin 1941, niet alleen van deportaties nog geen sprake was, maar dat voor een medewerking (zij bestond uit arbeid van, ik meen, 25 typisten onder leiding van mr. Leo de Wolff) zelfs goede gronden waren aan te voeren. In die tijd immers was het van gewicht dat onderscheid werd gemaakt tussen vol-, half- en kwart-joden, en dit onderscheid werd in de kartotheek nauwkeurig gehandhaafd, zodat wij konden geloven, er de half- en kwart-joden zelfs een dienst mee te bewijzen.

1415

1420 Te vermelden valt dat een Duitser die het gehele werk kwam inspecteren, over de medewerking van joden woedend was, omdat, naar hij zeide, gemakkelijk fraude kon worden gepleegd. (Wat, toen de kartotheek zich een nacht op de Expositur bevond, inderdaad het geval is geweest.)

1425

1430 Het is mij altijd een raadsel gebleven of dezelfde kartotheek dienst heeft gedaan voor de deportaties. Dr. Sluzker, die het beter weten kan dan ik, meent zeker van wel. Ikzelf heb altijd geloofd dat althans in Amsterdam het Bevolkingsregister hetzij

- 1435 de kaarten gereed maakte, hetzij lijsten, en dit is, naar mijn mening, bevestigd door een ambtelijke publikatie over het Amsterdamse Bevolkingsregister in de oorlog. De zaak verdient nader onderzoek.
- In elk geval werd de kartotheek slecht bijgehouden. Dit geschiedde door ambtenaren van de Zentralstelle die verhuizingen niet of laat opnamen. De rechercheurs en
- 1440 politie-ambtenaren, belast met het ophalen der te deporteren joden, brachten dan ook elke nacht stapeltjes onafgedane oproepen mede. De beambten van de Expositur, ter Zentralstelle aanwezig, hadden dan gelegenheid, deze stapeltjes tot de helft terug te brengen; de geadresseerden daarvan liepen dan voor de eerste tijd geen gevaar meer.
- 1445 Hierboven heb ik reeds de razzia vermeld van 11 juli 1941 die plaatsvond naar aanleiding van een aanslag op een Dienststelle in de Schubertstraat. Ik wil daarvan thans enkele bijzonderheden vertellen.
- De bewoners van het werkdorp Wieringen (zie Zwervend en Dolend), dat toen onder leiding stond van mr. A.J. Herzberg, waren in juni 1941 onverwacht naar Amsterdam
- 1450 overgebracht. Eerst werd hun onderdak verleend in de fabriek van de firma Asscher, daarna kwamen zij bij particulieren in huis. Uiteraard wendde het bestuur van het werkdorp, waarvan, als ik mij wel herinner, bij afwezigheid van prof. Van den Bergh die in Buchenwald was geïnterneerd, ik reeds toen het voorzitterschap had
- 1455 overgenomen, waarvan mevrouw Van Tijn secretaresse was en de heer Jules Cahen zich onder de bestuursleden bevond, zich meermalen tot de SD om terugkeer naar Wieringen te verkrijgen. Deze aangelegenheid bleef "in behandeling".
- In de tweede plaats was al veel vroeger aan de Joodsche Raad opgedragen om, zo ik mij wel herinner, uit duplikaten van de afgegeven kenkaarten lijsten van de joden te
- 1460 maken met vermelding van hun adressen en aangifte tot welke categorie zij behoorden. Een klein bureau was hiervoor ingericht in een van de lokalen van de Joodse Gemeente. Op een dag in juni kwam op het bureau van de Joodsche Raad een zekere Barby, die werkzaam was bij de SD, toen nog gevestigd op de Herengracht. Met Barby hadden wij
- 1465 verschillende aangelegenheden moeten behandelen. Op de dag van het onderhoud met Rauter de vrijlating van enkele joden die nog waren gearresteerd. Ik herinner mij (het komt in mijn verhaal te pas) dat bij die gelegenheid Asscher, die zeer
- opgewonden was, de hand op zijn schouder legde en dat hij dit verbood, zeggend dat een Duitse officier zich zo iets niet kon laten welgevalen.
- 1470 Verder had ik hem vrij langdurig ontmoet, toen, ik meen in maart '41, ik 's morgens vroeg werd opgeroepen om naar het Comité voor Joodse Vluchtelingen te komen. Daar bevond hij zich met enkele anderen om mij mee te delen dat het Comité was opgeheven en dat de Joodsche Raad de zorg voor de vluchtelingen moest overnemen. Met hem samen begaf ik mij toen naar de Beauftragte (Böhmker) voor wie dit officiële protocol hieromtrent werd opgemaakt.
- Tussen vele haakjes moge ik hierbij vermelden dat wij van de opheffing van het Comité
- 1475 nimmer een schriftelijke mededeling hebben gekregen. Dit heeft het gelukkige gevolg gehad, dat na de bevrijding ik aan de Raad voor Rechtsherstel kon verzekeren dat het Comité alleen bij mondelinge mededeling was opgeheven. Daardoor kon de Stichting voor Bijzondere Joodse Belangen zonder enige formaliteit worden hersteld en mij hebben
- 1480 geloofd en er aandacht aan hebben geschonken. Ik heb natuurlijk niet de minste illusie dat dit de gehele politiek tegenover de joden ook maar iets zou hebben veranderd, maar ik had dan tenminste de voldoening gehad, in dit opzicht te hebben
- 1485 getracht, mijn deel bij te dragen. Bovendien had hij zelfstandig beslissingen kunnen nemen in principiële aangelegenheden, waarover wij met hem hadden kunnen spreken, terwijl nu Lages en Aus der Fünten zich altijd beriepen op Den Haag, waarmee wij niet
- 1490 in contact konden komen. Aan de andere kant, als een oordeel in zulke subtiele kwesties kan worden gegeven, moet worden gezegd dat dr. Sluzker, die de vrijstelling van individuele gevallen bepleitte, dit zeker bij Aus der Fünten beter vermocht dan het bij Günther het geval ware geweest. Gelijk bekend, is Günther later
- 1495 plaatsvervanger van Eichmann geworden. In Theresienstadt was hij even gevreesd als deze. Toen ik daar pas was aangekomen, liet hij mij roepen. De Judenalteste Epstein vergezelde mij. Hij liet mij vier uur wachten, ontving mij daarna staande te midden van zijn gevolg en vroeg onbelangrijke bijzonderheden betreffende Asscher en de
- 1500 organisatie in Nederland. Toch heeft wellicht de indruk die hij bij ons eerste gesprek had gekregen, aan de Nederlanders in Theresienstadt diensten bewezen. Ik had mij daar in een ongelukkig ogenblik laten aanstellen tot leider van de Hamburg-Kazerne waar voornamelijk de joden uit Nederland woonden. Ik bleek voor die taak volkomen ongeschikt. Ik kon niet, gelijk zulk een leider doen moet, orde brengen in de kamers en zorgen voor een goede verdeling daarvan. Mijn enige verontschuldiging moge wezen dat mijn voorganger, een Tsjechische jood, het ook niet had gekund, maar

1505 enige malen mijn ontslag aangeboden, doch de Judenalteste durfde dit niet aan de Duitsers over te brengen omdat de Hollanders in Theresienstadt al geen goede naam hadden. (Zie het boek van prof. Uditz over Theresienstadt.) Hoe dit zij, in vele kamers en de zalen heerste wanorde en de Duitsers wier eis van goed gestrekte lakens

1510 Abel Herzberg zo prachtig beschrijft, waren uitermate gebelgd. Op een goede dag stuurden zij een boodschap dat, als er geen orde kwam, alle Nederlandse joden zouden worden overgebracht naar een kamp waar zij wel orde zouden leren. Een inspectie zou na enkele weken volgen. Twee weken later kwam Günther die verrichten. Hij begroette mij en ging met mij naar mijn kamer met zijn gevolg en vroeg mij of ik mijn kamer

1515 behoorlijk op orde vond. Ik antwoordde bevestigend, maar hij toonde mij lachend alle fouten en begon daarbij een gesprek over verschillende aangelegenheden waarbij hij mij vroeg of ik iets wist omtrent de militaire toestand in Holland. Het was toen begin 1945. Ik antwoordde dat ik hem daarover een vraag wilde stellen. Wij hadden gehoord, zeide ik, dat het zuiden van Holland bezet was door de Geallieerden, maar was het nu de provincie Zuid-Holland of het zuiden van Holland? Zijn gehele gevolg onder wie Möhs en Rahm, deinsden terug. Maar hij vatte de vraag heel kalm op zonder haar te beantwoorden. Van de maatregel, ons over te brengen, kwam niets. In Theresienstadt was men wel kwaad dat ik hem op de hoogte had gebracht van onze inlichtingen, doch dit heeft nooit geschaad. Men zei mij, dat de gunst die Günther mij

1520 mij blijkbaar betoonde, mijn dood betekende en hierin had men gelijk. Want toen de uitwisseling met Zwitserland kwam, heeft hij mij nadrukkelijk daarvan uitgezonderd (wellicht echter omdat hij verschillenden voor betere ruilobjecten wilde gebruiken) en bij de mars naar Tirol, die men driehonderd km ons op het laatst wilde laten maken en die onze dood zou hebben betekend, was ik ingedeeld. De komst der Amerikanen

1525 heeft, gelijk bekend, dit verhinderd. Zijn opvolgers als leider van Zentralstelle, die zich toen ook met de uitvoering der verordeningen begonnen bezig te houden, waren eerst enkele lieden die later in Den Haag een rol hebben gespeeld, onder wie Jacobowitz, maar wier namen ik vewW vergeten ben. Daarna een man Ehrhard of iets dergelijks, die ons altijd staande ontving, zodat Asscher weigerde naar hem toe te gaan. Niet alleen de joden echter behandelde hij op onbeschofte wijze doch ook andere Nederlanders in officiële posities die bij hem kwamen. Het merkwaardige is dat de Duitsers zulk een houding, welke in Oost Europa vanzelf sprak, hier blijkbaar niet wensten, want hij verdween spoedig, tot vreugde van sommige mijner niet-joodse vrienden die met hem te maken gehad hebben. En van mijzelf. Maar Aus der Fünten kwam

1530 in zijn plaats. Ondertussen hadden sedert de stichting van de Joodsche Raad telkens besprekingen van de heer Asscher en mij plaatsgevonden met de Beauftragte Böhmker wiens bureau zich toen in de Van Miereveldstraat, later op het Museumplein waar thans het Amerikaanse Consulaat Generaal is gevestigd, bevond. Waarover alle besprekingen liepen, kan ik mij niet meer herinneren, en ik geloof ook niet dat wij er in die tijd al notulen van maakten. De voornaamste onderwerpen liggen mij echter wel in het geheugen. Deze waren in de eerste plaats uitvloeisel der relletjes en der staking waarmee blijkbaar de Beauftragte toen nog te maken had. Bij een van deze besprekingen vroeg ik hem naar aanleiding van het incident in de Van Woustraat waarom, indien de man die van de aanslag beticht werd, werkelijk schuldig was, waarover ik geen oordeel

1540 wenste te uiten, de schuld van één zo vele, ja haast alle joden treffen moest. Hij keek mij toen aan en zei zeer duidelijk: "Und wir Deutsche darm?" Ik keek stomverbaasd terug, maar hij wendde de blik niet af. Kon hij Hitler hebben bedoeld? Dit leek toch onmogelijk en / dat hi i dit aan twee joden zou zeg» Hoe dit zij, vooral uit het boe ik geleerd, welk een heftige anti-semiet hij was. Tegenover ons uitte hij dit niet. Het bleef bij zakelijke besprekingen welke op hoffelijke toon werden gevoerd. In maart 1941 (Berkley, p. 22) ontvingen wij een brief van hem waarin hij schreef dat ingevolge een verordening van de Rijkscommissaris alle joodse organisaties behalve de godsdienstige onder de Joodsche Raad gebracht moesten worden. Kort daarna hadden wij met de betrokken instantie in Den Haag (ik meen Schröder en Muller Lehning) een bespreking. Deze deelden ons mede dat het aantal joodse

1555 verenigingen uitermate groot was en dat het beter was, door opheffing en samenvoeging dat tot een kleiner aantal terug te brengen. Wij konden ons hiertegen moeilijk verzetten omdat de feiten zo waren. Als bewijs hiervoor moge gelden dat na de oorlog men ook de joodse verenigingen onder één hoofd heeft verenigd. Alle zouden onder de Joodsche Raad komen, die hiervoor een afzonderlijke organisatie, de Joodse Vereniging voor Verpleging en Verzorging (JVvW) stichtte. Deze had een afzonderlijk bureau onder uitstekende leiding en heeft veel goeds kunnen verrichten. De oude bestuursleden van de nu opgeheven verenigingen verrichtten daarbij uitstekend werk. Een ander belangrijk onderwerp was de uitgave van het Joodse Weekblad. Hierbij had een rol

1560 gespeeld een zekere De Leon, een revisionist (voorstander van een joodse staat in Palestina in plaats van Balfours National Home). Hij had een groep gevormd (een

1565

1570 interessante brief van deze uit later tijd aan de heer Asscher bevindt zich in mijn archief) en was in verbinding met de Deutsche Pressestelle in Den Haag. De Duitsers zagen misschien op zijn instigatie een overeenkomst tussen het onisme en het fascisme en begunstigde hem daarom. Hij kreeg verlof tot uitgave van een Joods Weekblad dat onder zijn redactie inderdaad wel enige fascistische trekken vertoonde. Niet alleen

1575 wijzelf, maar ook de toenmalige voorzitter van de Nederlandse Zionistenbond, mr. M.L. Kan (hij was compagnon van mr. Polenaar) (in Bergen Belsen omgekomen) waren hierdoor natuurlijk zeer verontrust en, hoewel mr. Kan om principiële redenen ontslag had genomen als lid van de Joodsche Raad, werkten wij in deze aangelegenheid toch van harte samen. Het enige middel was, de Beauftragte een plan voor te leggen om aan de Joodsche Raad de uitgave van een weekblad op te dragen. Hij stemde hiermee in (hij beschouwde ons als de vertegenwoordigers der joden en had van De Leon blijkbaar geen hoge dunk) en wij kwamen met de firma Joachimsthal die het Nieuw Israelietisch

1580 Weekblad had uitgegeven, tot een overeenkomst: het blad zou onder onze verantwoordelijkheid staan, maar een redactie zou zorgdragen voor de inhoud (deze staat vermoedelijk vermeld in het eerste nummer dat 11 april 1941 verscheen). De firma Joachimsthal nam de technische leiding op zich terwijl wij grotendeels de eerste kosten droegen (later betaalde het zichzelf ruim uit de advertenties). De heer

1585 S. Joachimsthal (in Bergen Belsen omgekomen) legde de heer Asscher en mij elke week de kopij voor ter goedkeuring. Ik meen niet dat de Beauftragte censuur uitoefende. Dit geschiedde wel later door de Zentralstelle (Berkley, p. 28). Vooral in de Ereraad heeft men mij de uitgave van het Joodse Weekblad zeer sterk verweten, omdat de Duitsers er gelegenheid door kregen, bepalingen en mededelingen die zij niet in de grote pers wensten opgenomen te zien, daar te lanceren. Ik heb het nadeel daarvan natuurlijk niet kunnen ontkennen en indertijd ook al ingezien, maar het gaat hier als met veel wat de Joodsche Raad (enniet alleen de Joodsche Raad) in de bezettingstijd heeft gedaan. Wij moesten voor- en nadelen niet zozeer tegen elkaar afwegen (bij de aanvang konden wij dit nog niet vermoeden), als wel beide laten

1595 gelden, en de voordelen overwogen mijns inziens. Er waren altijd verschillende joodse couranten geweest welke de band tussen de joden bevestigden en waarin herderlijke woorden van de rabbijnen, mededelingen omtrent joodse gebeurtenissen en dergelijke werden opgenomen. Het moest toch, nu ons de gelegenheid werd geboden, dit voort te zetten, als noodzakelijk worden beschouwd zeker in de tijden van nood

1600 de joden een bindmiddel te geven. Bovendien namen de berichten van de Duitse autoriteiten slechts een kleine ruimte in. Een grote daarentegen die van de Joodsche Raad en al zijn afdelingen omtrent de interpretatie van verordeningen, omtrent cursussen, omtrent alles wat in een gemeenschap bekend behoort te worden gemaakt. Dit stond dan weer aan de kant van het voordeel. Mij persoonlijk stuitte het veel meer tegen de borst dat wij soms bekendmakingen van de Duitsers moesten opnemen (dit

1605 echter, naar ik meen, pas later), door Asscher en mij ondertekend. Het was echter onmogelijk daaraan te ontkomen (want in die tijd oefende reeds de Zentralstelle het zeggenschap uit), zonder het Joodse Weekblad als geheel in gevaar te brengen, en dit wilde ik vermijden. Het bezwaar tegen de opname van berichten van de Duitse

1610 autoriteiten alleen in het Joodse Weekblad vond zijn grond ook in het feit dat hierdoor naar voren werd gebracht dat het nationaal-socialisme de Joodse Gemeenschap beschouwde als een eigen afzonderlijke naast de Nederlandse. Dit druiste zozeer in tegen de beste Nederlandse traditie dat niet alleen anderen, maar ook wijzelf daardoor gedrukt waren. Dit bezwaar gold echter geenszins alleen deze courant. De

1615 organisatie van de Joodsche Raad, die kon vergeleken worden met het bestuur van een middelmatig grote stad met al zijn vertakkingen behalve de burgerlijke stand, bracht de gedachte der eigen Joodse Gemeenschap eerst recht naar voren. Het komt ook bij dit vraagstuk er natuurlijk op aan, gelijk ik boven reeds uiteenzette, of men bereid is, zich naar omstandigheden te schikken, wanneer men daardoor voordelen voor een

1620 gemeenschap meent te verkrijgen, dan wel het principe boven alles stelt. En deze voordelen waren, ik zette het hierboven reeds uiteen, in de organisatie van de Joodsche Raad gelegen naar men moet erkennen, zelfs indien men gelooft dat zij bestaan de deportaties heeft vergemakkelijkt. Sterker, naar mijn oordeel was het onvermijdelijk dat er een bestuur met administratieve lichamen van deze gemeenschap

1625 was, nu zij eenmaal als een afzonderlijke door de Duitsers werd beschouwd. Hoe gevaarlijk het voor de joden zou zijn geweest indien een De Leon, maar zeker indien de Duitsers zelf of hun Nederlandse trawanten dit bestuur hadden gevoerd, hoop ik aan de hand van enkele voorbeelden nog uiteen te zetten. Ten opzichte der redactie wil ik vermelden dat in de loop der tijden mr. A.J. Herzberg haar neerlegde om principiële redenen waarin weliswaar persoonlijk ik aan zijn zijde stond, maar toch niet

1630 vermocht, hem te handhaven. Zelfs in die benarde dagen zweeg de strijd binnen de muren van Jeruzalem niet geheel. De Zionistische beweging was in die dagen nog klein

van omvang en het was niet te vermijden dat in de Joodsche Raad en haar organisatie vele niet-zionisten zich bevonden. In een blad waarvoor de voorzitters de
1635 verantwoordelijkheid droegen, konden derhalve veel zionistische artikelen niet worden opgenomen zonder aanstoot te geven. Mijzelf deed dit leed, omdat ik ze gaarne zelf had geschreven, maar ik heb altijd op het standpunt gestaan dat, wanneer men een ambt bekleedt, men weliswaar zijn persoonlijke gevoelens mag uiten, maar niet van zijn
1640 macht misbruik maken om anderen aanstoot te geven. Daarom moest ik het met de heer Asscher eens zijn dat een artikel van Herzberg werd geschrapt, hij trok voor zich de juiste conclusie. Uiteraard vermeld ik dit meer om een indruk te geven van de strijd intra muros dan om het feit zelf. Van de strijd tegen de Duitse joden hoop ik nog te verhalen. Ik wil hier een enkel woord aan toevoegen omtrent de lotgevallen van De Leon, die al had hij wonderlijke ideeën, een beter lot had verdiend, omdat dit verhaal
1645 wederom een kijk geeft op de verhouding tussen de SD en het bureau van de Beauftragte. In dit laatste had De Leon zich invloed weten te verwerven, vooral omdat hij beloofde de werkverruiming in Nederland met succes ter hand te zullen nemen. Wij hadden zelfs de indruk dat sommigen van dit bureau hem wel graag aan het hoofd van de Joodsche Raad zouden zien. Dit alles geschiedde veel later ten tijde der deportaties
1650 en op een bepaald ogenblik werd De Leon door de SD gearresteerd. (Ik vergat te vertellen dat hij lid was van de redactie van het Joodse Weekblad dat men op deze wijze van hem had gekocht). De heer Joachimstal kwam toen bij mij met het verzoek een poging tot redding te doen. Hoewel hij, maar vooral zijn groep als een gevaar voor de joodse gemeenschap moest worden beschouwd, heb ik dit toch natuurlijk niet geweigerd.
1655 Ik bracht Aus der Fünten een brief met een argumenteerd verzoek, hem vrij te laten. Deze nam er kennis van .maar De Leon bleef gevangen. Ik heb in de Schouwburg afscheid van hem genomen. Het bureau van de Beauftragte vermocht blijkbaar even weinig als ik. Het lijkt mij hier een geschikte plaats, iets te vermelden van het bureau van de Beauftragte, echter met de opmerking dat het aldus in mijn herinnering pas in later
1660 tijd onder Schröder zo was geformeerd. Referent voor joodse zaken was een Regierungsrat Rombach, een typische Duitse ambtenaar, goed op de hoogte van de zaken die hij behandelde, volgens een vastgesteld systeem tewerkgaande en met een luide stem, waarmee hij vooral door de telefoon (zelfs de rector der universiteit) ontzag trachtte te boezemen. De heer Asscher en ik bezochten hem dikwijls (Schröder zagen
1665 wij in tegenstelling tot Böhmker bijna nooit). Ik ging ook dikwijls alleen voor het bespreken van detailzaken waarmee ik, omdat ik mij geheel aan dit werk kon wijden, beter dan Asscher op de hoogte was. De verschillende onderwerpen die wij behandelden, zijn in de Gedachtenisaufzeichnungen te vinden. Hij had de gewoonte, ze zelf na elk gesprek te dicteren, telkens met een blik naar mij of ik het aldus juist achtte,
1670 zodat ik alle verbeteringen kon aanbrengen. De Gedachtenisaufzeichnungen in mijn archief zijn door mij gedictieerd. Onze gesprekken omvatten vrijwel alles wat over het bureau van de Beauftragte liep (niet de werkverruiming, niet de ziekenhuizen en armenzorg, niet de levensmiddelen). Zij geven daarvan dus een zo nauwkeurig mogelijk denkbeeld en ik behoef ze hier niet op te noemen. De afdeling Ziekenhuizen en
1675 Armenzorg werd behandeld door Köring, die veertien jaar in Nederland had gewoond en er door nauwe banden mee verbonden was. Met hem kon men altijd gemakkelijk tot overeenkomst komen en ik was steeds blij wanneer hij bij een onderhoud met Rombach aanwezig was, omdat hij op tactvolle wijze door kennis van Amsterdamse toestanden mijn mening wist te ondersteunen. Rombach zelf maakte niet de indruk van een extreem-
1680 nationaal-socialist. Hij was een beambte die zijn taak vervulde zoals hij dat in Duitsland gewend was geweest. Hetzelfde was het geval met het hoofd van het bureau dat de levensmiddelen voor de joden en de veranderingen daaromtrent behandelde. Moeilijkheden leverde een kwestie op die mij in die tijd sterk verweten werd, maar waarin ik naar mijn mening gelijk had. Met Rombach moesten financiële aangelegenheden
1685 worden besproken en andere die op het terrein lagen onzer commissies, dus JVVVV, onderwijs en dergelijke. Deze commissies vonden het onjuist dat ik alleen deze aangelegenheden behandelde, daar ik er uiteraard minder verstand van had dan zij. Zij stelden er dus prijs op, mij te vergezellen. Ik kon dit niet afwijzen, maar merkte dat ik in de praktijk dan minder gedaan kreeg dan wanneer ik alleen was. Er ontstond
1690 wel verschil van mening onder henzelf of ook waren hun uiteenzettingen te technisch voor Rombach, of zij bemoeiden zich tijdens het gesprek ook met andere aangelegenheden dan die waarvoor ik gekomen was en brachten daardoor verwarring, omdat van die aangelegenheden zij niet op de hoogte waren. Dit heeft ons onder andere Slotemaker de Bruine gekost die in de afdeling Kinderen voortreffelijk werk
1695 verrichtte en zelfs, mirabile dictu, geregeld de wekelijkse vergaderingen van het ambtelijk apparaat bijwoonde. Ik denk nog, niet zonder innerlijke vreugde, aan het verbaasde gezicht van Rombach, toen hij ontdekte dat een niet-jood bij de Joodsche Raad werkzaam was. Zelf heb ik het vertrek een half jaar weten uit te stellen. Ik

1700 moet hierbij voegen dat de bedoelde medewerkers weliswaar zich tegen mijn alleen gaan
verzetten, maar dat zij zich over de bereikte resultaten, speciaal ten opzichte van
de ons elke maand toegekende som uit de gelden van Lipman Rosenthal, voor financiële
1705 verzorging van personen en instellingen, niet beklagden. Hun daarentegen moet ik de
eer geven dat zij mij steeds met lager cijfers van onze financiële middelen naar
Rombach lieten gaan dan deze in waarheid vertoonden, zodat ik meer vroeg dan zij
bedoelden en bij de aftrek door Rombach op het cijfer kwam dat zij wensten. Ik meen,
al volg ik daarom niet de chronologische volgorde, goed te doen, hierbij enkele
1710 onderwerpen te behandelen die ik anders zou vergeten. De verordeningen, voorzover die
binnen het bereik van de Beauftragte vielen (de meeste echter waren op het terrein
van de Zentralstelle) moest ik voor een juiste interpretatie eveneens met Rombach
behandelen. Voor deze interpretatie zorgde onze juridische commissie die nog van de
Coördinatiecommissie was overgenomen. en belangwekkende kwestie deed zich hierbij
1715 voor ten opzichte der joodse advocaten. Deze mochten alleen voor joden werkzaam zijn
(sedert medio 1941). Er bestond echter bereidheid, aan enkele advocaten toe te staan,
voor niet-joden werkzaam te blijven, hetgeen uiteraard voor hen van gewicht kon zijn.
Ik ontving hiervoor bezoek van de dekens der advocaten in Amsterdam en Den Haag (de
laatste mr. Van Doorn). Deze konden geen vrijheid vinden, uit de advocaten een keuze
1720 te doen zonder daarom mijn standpunt, dat de Joodsche Raad tegenover de advocaten
daartoe verplicht was, af te keuren. Dit is ook inderdaad
geschied met medewerking van de joodse advocaten, die ik omtrent de keuze
raadpleegde. Deze medewerking bestond ook voor een voor de betrokkenen belangrijke
aangelegenheid die ik persoonlijk behandelde. Zij betrof de bijstand voor de Duitse
rechtbank in Nederland aan joden in civiele processen. Daarvoor was aangewezen mr.
E.L. van Emden die ik uit mijn studententijd kende. Nu hadden Asscher en ik ons tot
1725 principe gesteld, nimmer ons te wenden tot Nederlandse nationaal-socialistische
functionarissen. Een advies om Mussert te benaderen hebben wij dan ook niet
opgevolgd. In dit geval, waar het om particuliere belangen ging, meende ik daartoe
verplicht te zijn en ik wendde mij tot de secretaris-generaal van justitie, mr. J.
Schrieke met wie ik in onze studententijd zeer bevriend was geweest. Het gesprek had
1730 onmiddellijk succes toen ik hem aan mr. Van Emden herinnerde. Ik kreeg het verzoek
twee andere advocaten naast hem voor te dragen. Joodse advocaten maakten daartoe een
voordracht op. Aangewezen werd mr. S. van Oven die zijn taak natuurlijk uitstekend
vervulde en mij uit zijn gesprekken met de Duitse rechters later veel heeft verteld.
Toen op 15 september 1941 een verordening verschenen was, welke het bezoek van
1735 schouwburgen en dergelijke gebouwen verbood, stichtte, naar Berkley meedeelt, de heer
B. van Leer de zogenaamde Van Leer-Stichting, die voor ontspanning in de vorm van
concerten en klein toneel zorgde. Voor de joden was dit in alle moeilijkheden in
waarheid een vreugde. Ik heb na de bevrijding wel vernomen dat sommige nietjoden zich
aan de uitvoeringen hebben gestoten, omdat zijzelf, nu joden er niet meer mochten
1740 komen, geen concerten, bioscopen en uitvoeringen meer bezochten. In de oorlog hebben
wij dit nobel gebaar, voorzover ik weet, niet gekend, maar ook dan zouden wij geen
bezwaar hebben gemaakt, omdat de joden onder veel sterker druk leefden dan de niet-
joden (althans nog in die tijd) en ontspanning nodig was voor hen. Een anekdote kan
ik hier niet weglaten. Het orkest der Van Leer-Stichting onder leiding van Albert van
1745 Raalte, mocht alleen werken van joodse componisten uitvoeren. Ik legde dus, of in
mijn afwezigheid een ander, aan de Zentralstelle de programma's voor. Daar ik zelf in
de muzikale wereld niet thuis ben, konden mijn medewerkers mij gemakkelijk om de tuin
leiden en met de Duitsers gelukte dit op voortreffelijke wijze. Mijn medewerkers
gaven niet-joodse componisten joodse namen. Zo geschiedde het dat op dezelfde avond
1750 een compositie van Saint- Saëns in het Concertgebouw onder diens eigen naam, in de
Hollandse Schouwburg door de Van Leer-Stichting onder de naam Cohn werd uitgevoerd.
Op 1 februari 1941 verscheen de verordening omtrent de aanmeldingsplicht, die ik
reeds besproken heb. Gelijk bekend kregen de vol-joden daarvan een bewijs, getekend
door de voorzitters van de Joodsche Raad. 1 let spreekt vanzelf dat de gedachte
1755 daaraan mij thans zeer drukt. In die tijd echter, gelijk ik reeds heb uiteengezet,
zagen noch wij noch de meeste niet-joden de afschuwelijkheid daarvan in. Dit was
eveneens het geval ten opzichte van onze medewerking aan een kartotheek van de joden
welke door het Centraal Bevolkingsregister in Den Haag op bevel der Duitsers moest
worden vervaardigd, naar ik meen als deel van een register van alle Nederlanders. De
1760 directeur had mr. Henri Ldersheim, onze vertegenwoordiger in Den Haag, verzocht om
hulp te verschaffen bij het gedeelte dat de namen der joden omvatte. Mr. Edersheim
had er met mij over gesproken en wij zagen geen van beiden er bezwaar in. Dit deed
ook de Joodsche Raad niet; uit de notulen blijkt dat daar mededeling over gedaan is
in een kort zinnetje zonder dat dit tot opmerkingen aanleiding gaf. Prof. Gerbrandy
heeft in zijn radiorede van 21 oktober 1943 deze kartotheek genoemd als een der

1765 bewijzen dat de Duitsers van de Joodsche Raad gebruik hadden gemaakt voor de
deportaties. Immers, deze kartotheek zou later daarvoor zijn gebruikt. Hij en anderen
vergeten echter dat in de tijd waarin de kartotheek werd vervaardigd, ik denk begin
1941, niet alleen van deportaties nog geen sprake was, maar dat voor een medewerking
(zij bestond uit arbeid van, ik meen, 25 typisten onder leiding van mr. Leo de Wolff)
1770 zelfs goede gronden waren aan te voeren. In die tijd immers was het van gewicht dat
onderscheid werd gemaakt tussen vol-, half- en kwart-joden, en dit onderscheid werd
in de kartotheek nauwkeurig gehandhaafd, zodat wij konden geloven, er de half- en
kwart-joden zelfs een dienst mee te bewijzen. Te vermelden valt dat een Duitser die
het gehele werk kwam inspecteren, over de medewerking van joden woedend was, omdat,
1775 naar hij zeide, gemakkelijk fraude kon worden gepleegd. (Wat, toen de kattootheek zich
een nacht op de Expositur bevond, inderdaad het geval is geweest.) Het is mij altijd
een raadsel gebleven of dezelfde kartotheek dienst heeft gedaan voor de deportaties.
Dr. Sluzker, die het beter weten kan dan ik, meent zeker van wel. Ikzelf heb altijd
geloofd dat althans in Amsterdam het Bevolkingsregister hetzij de kaarten gereed
1780 maakte, hetzij lijsten, en dit is, naar mijn mening, bevestigd door een ambtelijke
publikatie over het Amsterdamse Bevolkingsregister in de oorlog. De zaak verdient
nader onderzoek. In elk geval werd de kartotheek slecht bijgehouden. Dit geschiedde
door ambtenaren van de Zentralstelle die verhuizingen niet of laat opnamen. De
rechercheurs en politie-ambtenaren, belast met het ophalen der te deporteren joden,
1785 brachten dan ook elke nacht stapeltjes onafgedane oproepen mede. De beambten van de
Expositur, ter Zentralstelle aanwezig, hadden dan gelegenheid, deze stapeltjes tot de
helft terug te brengen; de geadresseerden daarvan liepen dan voor de eerste tijd geen
gevaar meer. T_J A A ierboven heb ik reeds de razzia vermeld van 11 juli 1941 die
plaatsvond naar aanleiding van een aanslag op een Dienststelle in de Schubertstraat.
1790 Ik wil daarvan thans enkele bijzonderheden vertellen. De bewoners van het werkdorp
Wieringen (zie Zwervend en Dolend), dat toen onder leiding stond van mr. A.J.
Herzberg, waren in juni 1941 onverwacht naar Amsterdam overgebracht. Eerst werd hun
onderdak verleend in de fabriek van de firma Asscher, daarna kwamen zij bij
1795 particulieren in huis. Uiteraard wendde het bestuur van het werkdorp, waarvan, als ik
mij wel herinner, bij afwezigheid van prof. Van den Bergh die in Buchenwald was
geïnterneerd, ik reeds toen het voorzitterschap had overgenomen, waarvan mevrouw Van
Tijn secretaresse was en de heer Jules Cahen zich onder de bestuursleden bevond, zich
meermalen tot de SD om terugkeer naar Wieringen te verkrijgen. Deze aangelegenheid
bleef "in ;handeling". n de tweede plaats was al veel vroeger aan de Joodsche Raad
1800 opgedragen om, zo ik mij wel herinner, uit duplicaten van de afgegeven kenkaarten
lijsten van de joden te maken met vermelding van hun adressen en aangifte tot welke
categorie zij behoorden. Een klein bureau was hiervoor ingericht in een van de
lokalen van de Joodse Gemeente. Op een dag in juni kwam op het bureau van de Joodsche
Raad een zekere Barby, die werkzaam was bij de SD, toen nog gevestigd op de
1805 Herengracht. Met Barby hadden wij verschillende aangelegenheden moeten behandelen. Op
de dag van het onderhoud met Rauter de vrijlating van enkele joden die nog waren
gearresteerd. Ik herinner mij (het komt in mijn verhaal te pas) dat bij die
gelegenheid Asscher, die zeer opgewonden was, de hand op zijn schouder legde en dat
hij dit verbod, zeggend dat een Duitse officier zich zoiets niet kon laten
1810 welgevallen. Verder had ik hem vrij langdurig ontmoet, toen, ik meen in maart '41, ik
's morgens vroeg werd opgeroepen om naar het Comité voor Joodse Vluchtelingen te
komen. Daar bevond hij zich met enkele anderen om mij mee te delen dat het Comité was
opgeheven en dat de Joodsche Raad de zorg voor de vluchtelingen moest overnemen. Met
hem samen begaf ik mij toen naar de Beauftragte (Böhmker) voor wie dit officiële
1815 protocol hieromtrent werd opgemaakt. Tussen vele haakjes moge ik hierbij vermelden
dat wij van de opheffing van het Comité nimmer een schriftelijke mededeling hebben
gekregen. Dit heeft het gelukkige gevolg gehad, dat na de bevrijding ik aan de Raad
voor Rechtsherstel kon verzekeren dat het Comité alleen bij mondelinge mededeling was
opgeheven. Daardoor kon de Stichting voor Bijzondere Joodse Belangen zonder enige
1820 formaliteit worden hersteld en de vrij belangrijke geldmiddelen die haar waren
gebleven, (zie Zwervend en Dolend), te harer beschikking worden gesteld, waarvan nog
steeds gebruik wordt gemaakt.
Deze Barby kwam begin juni op ons bureau,
gaf mij een hand (over dit gebaar spreek ik nog wel), behandelde verschillende zaken
1825 met mij en vertelde dat zijn chef Lages de Wieringer jongens terug wilde sturen. Hij
had daarvoor echter de lijsten met hun adressen nodig. Ik zei dat het afgeven daarvan
niet tot mijn competentie behoorde, maar tot die van het bestuur van het werkdorp.
Daar dit brandend van verlangen was, de jongens terug te krijgen, verzocht ik mevrouw
Van Tijn en de heer Cahen naar het bureau te komen. Zij gaven hieraan dadelijk en ook
1830 gaarne gehoor. Barby herhaalde de mededeling van Lages en de lijsten werden hem in de

loop van de ochtend door mevrouw Van Tijn verstrekt. Daarna zei Barby mij dat Lages ook gaarne een proef wou zien van de lijsten die in het bovengenoemde bureau werden vervaardigd om na te gaan of dit op de juiste wijze geschiedde. Ik verstrekte hem een

- 1835 In de namiddag werden Asscher en ik bij de SD geroepen. Dit wekte bij ons geen verwondering, omdat er vele hangende zaken waren, waarvoor wij een bespreking verwachtten. Wij werden in een der boyenlokalen van het gebouw gelaten waar een ons onbekende man bij ons bleef, die ons mededeelde dat hij niet wist waarvoor hij of wij hier zaten, maar dat hij slechts opdracht had bij ons te blijven tot wij werden
- 1840 geroepen. Het wachten duurde lang en tegen zes uur vroeg Asscher of hij zijn huis mocht opbellen. Dit werd toegestaan en hij vernam toen en deelde mij mee, dat een grote razzia van jongemannen aan de gang was. Wij zaten geheel machteloos onder bewaking, tot wij naar een ander lokaal geroepen werden waar Lages stond, omringd door een groot gevolg, die ons mededeelde dat er een aanslag was geweest op een
- 1845 Dienststeltte in de Schubertstraat en dat in die buurt vele joden woonden en dat het zeker was, dat joden de aanslag hadden gepleegd. Daarom waren 300 jonge joden opgepakt die naar elders zouden worden overgebracht. Wij waren natuurlijk uitermate geslagen en deze verslagenheid zal ertoe hebben bijgedragen dat ik, wat ik mijzelf uiteraard nimmer heb kunnen vergeven, geen verband
- 1850 legde tussen Wieringen en de razzia. Het bezoek van Barby was alweer verscheidene dagen of misschien langer geleden. Wel viel het mij op dat Lages uitermate zenuwachtig was en hieruit had ik conclusies moeten en kunnen trekken. Asscher wist van de afgifte van de lijsten die, daar hij geen zitting in het bestuur van Wieringen had, buiten hem om was gegaan, niets en hij begon dus te pleiten voor vrijlating der
- 1855 gearresteerden. Ik sloot mij daarbij aan, erop wijzend, dat een jood juist een gewonde Duitser had geholpen en dat een aanslag door joden, op zichzelf onwaarschijnlijk, hierdoor toch wel geheel werd ontkend. Onze woorden baatten uiteraard niet.

De gevangen jongens stonden in lange rijen

- 1860 Toen wij in de hal beneden kwamen, vonden wij daar de jongens in lange rijen opgesteld. Ik kon niets doen dan hun wat bemoedigende woorden toefluisteren, hun belovend dat wij alles in het werk zouden stellen voor hun bevrijding, maar vermocht verder geen troost te geven.
- 1865 Hoe vaak heb ik, toen het verband mij duidelijk werd, mezelf niet verweten dat ik niet op heel andere toon tot Lages heb gesproken, dat ik hem niet gewezen heb op zijn eer als officier die door leugen bezoedeld was. Mijn enige verontschuldiging, indien het een verontschuldiging is, kan worden gevonden in de omstandigheid dat wij van de schurkachtigheid van deze lui toen nog geen begrip hadden. Barby had zich op zijn vaardigheid als officier beroepen, Lages had een hoge rang. Wij hadden uit Duitsland
- 1870 staaltjes vernomen van de gemeenheid van de bewakers in de kampen, maar wij meenden, al hadden verhalen uit de eerste wereldoorlog ons dit reeds anders kunnen leren, dat althans in het leger (het onderscheid tussen de SS-troepen en het eigenlijke leger was ons toen nog niet duidelijk), een geest van eerlijkheid de boventoon voerde; Ik had de gelegenheid voorbij laten gaan en kon er later niet meer op terugkomen,
- 1875 omdat wij toen met allerlei instanties te maken kregen tot wie wij ons verzoek om vrijlating moesten richten en dergelijke woorden als ik toen had moeten uiten, de besprekingen zouden hebben geschaad.
- 1880 Ik kan wel als troost nemen dat bij die eerste samenkomst ook scherpe woorden niet zouden hebben gebaat en dat ik Asscher, die van niets wist, daardoor in moeilijkheden zou hebben gebracht, maar het was mijn plicht geweest op dat ogenblik anders te spreken. Ik heb, zoals uit dit verhaal zal blijken, later wel fellere woorden gesproken en daarmee soms ook wel mijn doel bereikt, maar op dat ogenblik zou het de slachtoffers niet gebaat, wellicht geschaad hebben en ik moet daarom het oordeel over mijn houding, hoezeer die mijzelf in later tijd met wroeging heeft vervuld, aan
- 1885 anderen overlaten.
- 1890 De volgende dagen waren uiteraard gewijd aan de pogingen tot vrijlating waarvan ik gewaagde. Ik moge vermelden dat ook nu weer mijn gevoel van plicht te dezen opzichte mij ervan weerhield om af te treden. Deze pogingen hebben geen succes gehad. Het enige dat wij konden doen, was uitzondering te verkrijgen in het kamp te Schoorl voor diegenen die te zwak waren voor de arbeid waarvoor zij volgens de SD bestemd waren. Bovendien konden de ouders en wij, de in Schoorl geïnterneerden daar allerlei doen toekomen, maar het lot had hen voor Mauthausen bestemd en de eerste doodsbberichten kwamen nu al sneller dan dit het geval was geweest bij de gijzelaars in Buchenwald, binnen.
- 1895 De gemeenheid van de leugen is uit mijn verhaal voldoende gebleken. De gemeenheid om

uit de families die jongens uit Wieringen hadden opgenomen, ook Nederlandse jongens mee te nemen als wrede beloning voor de geschonken gastvrijheid, is erger dan deze. De Nederlandse jongens, die meegingen, waren allen uit deze gastvrije huizen gehaald. Van de andere lijsten is, voorzover ik heb kunnen nagaan, geen gebruik gemaakt.

1900 Ik zal later uiteenzetten, waarom ik ondanks alles mijn taak heb voortgezet. Het spreekt vanzelf dat, nu ik dit achteraf beschouw, ik dit nauwelijks kan begrijpen, al geloof ik juist te hebben gehandeld.

Uit Mauthausen is, gelijk bekend is, na de oorlog één van deze jongens teruggekeerd die verhalen omtrent het verblijf in dit kamp, waar de Oostenrijkse SS het bewind

1905 voerde, heeft meegedeeld.

Wijzelf hielden natuurlijk niet op om, ook toen de jongens vertrokken waren, alle moeite te doen voor hun terugkeer, altijd nog, ik moet het herhalen, ons niet bewust van de ware aard van hen die hierover iets te Zeggen hadden. Deze ware aard is trouwens geenszins alleen onszelf, maar vrijwel alle anderen pas na de oorlog

1910 duidelijk geworden. Ik behoef er slechts aan te herinneren dat de verhalen omtrent de massa-moorden in het Oosten ook door de joodse organisaties en staatslieden niet werden geloofd.

In deze pogingen werd ook mr. Frederiks betrokken, die inderdaad de toezegging kreeg dat joden niet meer naar Duitsland zouden worden overgebracht en die ons dit met vreugde meedeelde. Ook hij had van de sluwheid dezer lieden geen begrip. Immers wij weten nu dat deze toezegging was gedaan als gevolg van de interventie van de Zweedse gezant te Berlijn. In hoeverre deze interventie een gevolg is geweest van onze

1915 interventie kan ik niet met zekerheid zeggen. Wel weet ik dat mijn medewerker mr. H. Edersheim en ook ik zelf in voortdurend contact waren met de heer Van der Vlucht, toentertijd consul van Finland in Den Haag. Deze reisde geregeld naar Berlijn en heeft zich daar met de Zweedse gezant in verbinding gesteld. Deze vroeg toegang tot Mauthausen. Dit werd niet verleend, maar er ontstond een correspondentie waarvan afschriften op het Rijksinstituut, waaruit blijkt dat besloten werd, in Nederland

1920 gevangen genomen joden daar te laten en niet meer naar Duitsland te brengen, opdat niet weer een interventie van de Zweedse gezant zou komen, daar men de Zweedse diplomaten in het buitenland nodig had voor interventie ten behoeve van Duitsers. Na de oorlog heb ik hierover nog een correspondentie gehad met de heer Van der Vlucht en door hem met de Zweedse gezant die in deze aangelegenheid betrokken was geweest. Deze correspondentie heb ik dr. A.E. Cohen te Arnhem ter hand gesteld.

1925 Het spreekt vanzelf dat wij sedert die tijd wel zeer op onze hoede waren en dat wij ook nooit meer enige lijst behalve voor vrijstelling, aan de Duitsers hebben afgestaan. Dit vereiste echter veel omzichtigheid en mevrouw Van Tijn, die in haar in 1944 geschreven rapport het doet voorkomen alsof alleen zij verdere lijsten heeft geweigerd, was en is volkomen op een dwaalspoor. Zij deed het immers zo dat het

1935 grootste gevaar bestond dat de lijsten in handen van de Duitsers kwamen, door te weigeren een lijst af te geven. Aus der Fünten antwoordde daarop uiteraard met de bedreiging, ze dan te komen halen. Wij volgden daarom de meer doeltreffende methode van uitstel, verklarend dat de lijsten nog niet gereed waren. Dit heeft zijn uitwerking nooit gemist. De aangelegenheid werd vergeten en de lijst niet ingeleverd.

1940 Zelfs bij de zogenaamde keuzelijsten bij het oproepen van de Joodsche Raad in mei 1943 is dit systeem met succes zij het met groot gevaar gevolgd.

Mr. Wiessing heeft mij in Propria Cures in 1951 ervan beticht dat ik toen de lijst der opgeroepen aan de Duitsers heb ter hand gesteld. Dit is volkomen onwaar. Ik heb Aus der Fünten ondanks zijn herhaalde aanvraag aan het lijntje gehouden en voor het

1945 geval dat hij zelf zou komen, had de secretaris van de Joodsche Raad, J. Brandon, een buitengewoon moedig en handig man, in overleg met mij lijsten klaargemaakt van overledenen en reeds gedeporteerden, in de overtuiging dat deze niet zouden worden gecontroleerd. Ware dit wel het geval geweest, dan zou dit voor ons uiteraard de zwaarste straf betekend hebben. Wij moesten dit op ons nemen omdat het inleveren

1950 juist van die lijsten toen het doodsgevaar voor vele duizenden zou hebben betekend die ondertussen waren ondergedoken.

Het lijkt mij hier de plaats om over de organisatie en de bezetting van de SD en de Zentralstelle, voorzover ik die heb leren kennen, een korte beschouwing in te lassen.

1955 Lages was van die organisaties het hoofd. Aus der Fünten was met de leiding van de laatste belast, maar stond onder hem. De Duitsers hechtten daarbij groot gewicht aan de rang die zij als officier bekleedden. Daarom stond Aus der Fünten als Hauptsturmführer bijvoorbeeld boven Gemmeker die slechts Sturmführer was. Gemmeker kon op een beslissing van Aus der Fünten, ook indien hij dit wenste, niet terugkomen.

1960 De inrichting van de SD is voldoende bekend. Aus der Fünten had een kleine staf om zich waartoe Wörlein behoorde, een man die al vroeg tot de nationaal-socialistische

1965 partij was toegetreden, de een of andere bloedorde daarvan droeg en daarom invloed had. Ik heb hem altijd voor bijzonder dom gehouden tot ik na de oorlog notulen van hem heb gelezen die de inhoud van het besprokene goed weergaven, zodat hij niet geheel van verstand ontbloot kan zijn geweest. Een tijd lang was ook Streich er werkzaam, berucht omdat hij in de Joodse Schouwburg eens de voeten der opgeslotenen inspecteerde en zich ook verder misdroeg. Het was echter niet moeilijk, als er bewijzen konden worden gebracht, in de Schouwburg vrijstelling van hem te verkrijgen.

1970 Ook Wörlein was gemakkelijker dan Aus der Fünten. Wij maakten wel van diens afwezigheid gebruik om bij Wörlein enkele maatregelen doorgezet te krijgen, al deed Aus der Fünten bij terugkomst sommige daarvan wel teniet.

1975 Verder bevond zich als hulp van Aus der Fünten in het gebouw een kleine staf van onbeschafde, onkundige, vaak ruwe jongemannen, die echter Sluzker, die omtrent dit alles meer kan vertellen dan ik, op voortreffelijke wijze gebruikte voor allerlei doeleinden.

Onder de Zentralstelle stond later ook de Hausraterfassungsstelle die te maken had met het inventariseren der uit joodse woningen gehaalde goederen. Er waren daarbij ook joodse jongens werkzaam die echter niet onder de Joodsche Raad stonden, omdat deze Hausraterfassungsstelle in zeker opzicht een onafhankelijk lichaam was.

1980 Verder was voor de Zentralstelle werkzaam een bende van Nederlandse nationaal-socialisten onder wie ik mij een zekere Oly herinner. Hij was even fors als Asscher of misschien nog sterker. Een worsteling tussen beiden heb ik uit vrees dat Asscher tegen deze beroepsworstelaar het onderspit zou delven, moeten voorkomen.

1985 De Expositur was in voortdurende verbinding met de Zentralstelle. Hun beampten brachten er de aanvragen en aangelegenheden van joden die onze hulp zochten, over. In de andere steden in Nederland volvoerden de bureaus van de SD de taak welke hier aan de Zentralstelle was opgedragen, en onze vertegenwoordigers voerden er de onderhandelingen mee. Zij waren zeer verschillend van aard.

1990 Een bijzonder zware taak had in Den Haag onze vertegenwoordiger, mr. Henri Edersheim, die met Fischer te maken had die zelf weer onder Harster en Zöpf stond. Trouwens, Aus der Fünten en Lages moesten zich ook dikwijls tot Den Haag wenden, tot ons verdriet omdat, als wij iets van hen gedaan gekregen hadden, dit vrijwel altijd vernietigd werd door Harster die wij niet konden bereiken. Gelukkig bleef er veel over waarin zij zelf konden beslissen. Edersheim moest wegens het karakter van Fischer bij de instanties die onmiddellijk boven hem stonden, anders handelen dan wij. voorzigtiger en ook wat soepeler. Hij kwam echter geregeld naar Amsterdam om over alle belangrijke zaken overleg met mij te plegen en ik moest de verantwoordelijkheid overnemen, omdat ik inzag dat hij in geheel andere omstandigheden dan wij werkte. De algemene lijn was echter dezelfde en deze werd ook door onze vertegenwoordigers in andere plaatsen

2000 gevolgd, ook al had ieder daarbij volkomen vrijheid, en werkten (evenals op ons bureau verschillenden naar mogelijkheden mede met het verzet, uiteraard met onze instemming; met name moet ik in dit opzicht de heer S.N. Menko te Enschede noemen en roemen.

2005 Lages en Aus der Fünten zullen uiteraard in mijn verhaal vaak voorkomen zodat ik van een algemene karakteristiek kan afzien. Ik vond Lages, en niet alleen om bovengenoemde reden, een sluw en onbetrouwbaar man. Ik was in de vele besprekingen die wij met hem hadden, dan ook uitermate voorzichtig. Helaas was dit met Asscher niet het geval, zodat ik soms, als deze iets meedeelde, precies het tegenovergestelde moest beweren, waarbij Lages mij een blik gaf om mij aan te tonen, dat hij de

2010 situatie volkomen begreep.

Asscher verzocht mij vaak om toe te staan, alleen naar Lages te gaan, omdat hij dan meer van hem gedaan kreeg. Aan dit verzoek voldeed ik natuurlijk en ik moet erkennen dat Asscher inderdaad gelijk had gehad. Toch vervulden die bijeenkomsten mij met

2015 enige angst omdat, hoezeer ik omtrent Asscher alle goeds wil zeggen, hij één gebrek had dat ieder kende: hij kon geen geheim bewaren. Wat er in die gesprekken tussen hem en Lages is verhandeld, weet ik niet, maar ik was steeds bevreesd dat hij omtrent verschillende toestanden, misschien ook personen, inlichtingen gaf die ik zelf ver van deze sluwe man zou hebben gehouden.

2020 Aan de andere kant kon hij ook in mijn aanwezigheid alles wat hij beliefd tegen Lages zeggen, met name omtrent een gunstige afloop van de oorlog voor de geallieerden, waaraan hij vasthield om zichzelf moed in te spreken. Ik geloof dat deze vrijmoedigheid, de charme die van Asscher uitging en de indruk van kracht welke zijn gehele persoonlijkheid opriep, hem de plaats hebben gegeven die naast het

2025 slechte dat ik noemde, voor verschillenden goeds en het meest kosbare bezit, het leven, heeft opgeleverd. Asscher liet, als hij iets wilde, niet af. Voornamelijk als het gold het belang van personen die hij waardeerde, want hij had ten opzichte van

deze arbeid veel meer een persoonlijke dan een zakelijke belangstelling, ook al ijverde hij voor de problemen, wanneer daarbij personen betrokken waren.

2030 Dit laatste maakte dat de verhouding tussen hem en Aus der Fünten veel minder goed was. Aus der Fünten was sterk organisatorisch ingesteld en behandelde daarom in onze samenkomsten in het algemeen liever de problemen dan personen. Vandaar dat ik die mij vooral met de eerste bezighield, kwesties van personen liet ik aan dr. Sluzker over

2035 en alleen in de bijzondere gevallen die zullen blijken, kwam ik er zelf voor op (behalve dan bij razzia's waar dr. Sluzker en ik samenwerkten), in de besprekingen met Aus der Fünten waar ik de voornaamste rol speelde. Onze invloedssferen waren dus gunstig verdeeld.

De geest op de Zentralstelle was uiteraard een andere dan op het bureau van de Beauftragte. Daar werden, als ik het zo uitdrukken mag, zuiver bestuurlijke

2040 aangelegenheden behandeld, terwijl het op de Zentralstelle om mensenlevens ging. De beambten van de Beauftragte waren dan ook gewone ambtenaren, terwijl bij SD en Zentralstelle öf politie-ambtenaren zaten öf nationaal-socialisten die in deze kwaliteit tot hun functies gekomen waren. Zij waren dus veel scherper en een gesprek met hen eiste veel emotie en veel beleid.

2045 Onze houding tegenover de Dienststellen was uiteraard in zoverre een moeilijke, dat wij de vragenden waren en volkomen afhankelijk van hun beslissingen, maar wij konden toch enige invloed uitoefenen omdat men ons had aangesteld als vertegenwoordigers van de joden en men met Duitse mentaliteit zich nu ook verplicht achtte, niet alleen ons

2050 aan te horen, maar ook onze wensen te overwegen. Dit laatste geschiedde dan met inachtneming van alle bepalingen die daarvoor golden, dus om enkele voorbeelden te noemen, op het bureau van de Beauftragte werden ons financiën toegestaan of hulp voor ziekenhuizen of voor levensmiddelen, omdat en in zoverre de bepalingen dit eisten en toelieten.

2055 Op de Zentralstelle konden wij vrijstelling van deportatie bepleiten voor gemengd-gehuwden, voor joden met minder dan vier joodse grootouders, voor Portugezen en allen op wie de bepalingen toepasselijk waren. Met gemoedsargumenten viel natuurlijk niets te beginnen, integendeel, zeer grote gezinnen met vele kinderen voor wie wij

2060 pleitten, werden juist op transport gesteld, omdat Berlijn grote aantallen eiste. Daarenboven konden wij ook iets bieden in de vorm van de werkzaamheden die op de Expositur en door personeel van de Expositur op de Zentralstelle werden verricht. Er is hierop later van de kant van tegenstanders van de Joodsche Raad wel aanmerking gemaakt, doch men moet, wanneer men nu eenmaal tot de houding van vragenden is

2065 gedwongen, ook iets kunnen bieden. Zelfs indien dit soms het werk van de Zentralstellen enigszins kan hebben vergemakkelijkt, zo betekent de omvang van dit werk toch niets tegenover datgene wat wij ervoor verkregen. De redding van mensenlevens. Aan het bureau van de Beauftragte konden wij met minder gewetensbewaren onze organisatie aanbieden, die haar, en zelfs graag, de zaak uit handen nam om de

2070 geldmiddelen te verdelen, voor de zieken en levensmiddelen te zorgen. Men kwam daar, als het mogelijk is, onze wensen dan ook tegemoet.

Mijn houding tegenover de ambtenaren met wie ik te maken had, was, gelijk vanzelf spreekt, een zuiver ambtelijke. Prof. Kisch heeft zeer tot mijn verdriet geschreven dat ik moeite deed, hen te behagen. Dit is, ik schaam mij bijna het te moeten

2075 neerschrijven, volkomen onjuist. Behalve in de allerlaatste tijden waarin al wat ik gezien had, mijn geestkracht had gebroken, heb ik wanneer dat nodig was, een fel woord hun nooit gespaard. Zij vonden dit trouwens vanzelfsprekend en hebben het ook altijd aanvaard. Een hand heb ik nooit gegeven (het spijt mij ook dit uitdrukkelijk te moeten zeggen) behalve eenmaal aan Aus der Fünten, toen ik hem van zijn plannen

2080 trachtte af te brengen op een gunstig moment en wanneer anderen die met mij waren, het deden. Zo gaf Asscher Lages een hand. omdat hij, naar hij dacht, de verstandhouding met hem daardoor verbeterde.

Persoonlijke gunsten heb ik nimmer aanvaard, behalve toen mij die ter redding van mijn familie (ik vermoed op instigatie van Asscher) werden aangeboden en later toen ik in Westerbork wilde blijven om de terugkeer van de gedeporteerden, waarop ik

2085 rekende, te organiseren. Het heeft mij verdrotten dat, toen er sprake was van reizen naar de kampen, Asscher Lages verzocht, vergunning te geven, 2e klasse te reizen. Ik kon mij toen niet van hem distantiëren, maar heb er slechts een enkele maal voor verre reizen als mij een vermoeiende taak wachtte of om andere geldige reden, gebruik van gemaakt. Andere uitzonderingen heb ik nooit aanvaard. Wij hadden, omdat dit nodig

2090 was, verlof gebruik te maken van taxi's en van de tram waarbij wij echter tot het voorbalkon beperkt waren. Ook kreeg ik, als ieder, reisvergunning wanneer dit nodig was. Wat dit laatste betreft, joden mochten geen zitplaats innemen wanneer niet-joden stonden. Dit betekende in de praktijk dat men slechts zeer zelden in de trein kon

zitten.

- 2095 Ik schaam mij, dit alles te moeten zeggen, omdat het vanzelf spreekt, maar ben ertoe gedwongen omdat, nu ik de gelegenheid heb, ik bepaalde punten die mij ten onrechte worden verweten, wil rechtzetten.
- Ik maak van deze gelegenheid gebruik, dit ook te doen ten opzichte van een zeer belangrijke aangelegenheid die ver boven het persoonlijke uitgaat. Toen ik eens op
- 2100 het voorbalkon van de tram wilde gaan staan, werd ik daarvan verwijderd door enige officieren van het leger. Ik haal dit aan omdat aan de Joodsche Raad en speciaal aan mij verweten is. dat wij niet de hulp van het leger en met name van Christiansen tegenover de SD hebben ingeroepen.
- In de eerste plaats hebben wij dat wel geprobeerd, zij het door bemiddeling van
- 2105 anderen en zonder enig succes, maar in de tweede plaats weten zij, die zulke dingen beweren, van de verhoudingen in Duitsland uitermate weinig. Lang voor de oorlog, ik behoeft dit nauwelijks uiteen te zetten, heerste juist in de kringen waaruit deze generaals en officieren werden gerecruteerd, een uitermate groot antisemitisme. Ik wil wel aannemen dat zij aan de uitmoording der joden niet hun goedkeuring hebben
- 2110 gehecht, maar het uitschakelen van joden uit de staatsgemeenschap en op sociaal gebied, was hen zeker naar de zin. Zij zouden het wellicht niet zelf hebben doorgevoerd (de toestand in België levert daarvoor enig bewijs), maar, wanneer zij plaatsvond, verzetten zij zich niet. Toen eens een jood zich schriftelijk tot Christiansen om hulp had gewend, werd hij prompt door de SD gearresteerd en
- 2115 gedeporteerd.
- Dat de aanslag in de Schubertstraat slechts een aanleiding tot deportatie was geweest, wordt ook bewezen door de razzia's welke iets later (september 1941)
- 2120 werden gehouden in Den Haag, in Twente en Gelderland. Daarbij werden ook jongemannen opgepakt en naar Mauthausen gebracht. In Twente werd daarbij gearresteerd de heer A. Palache, leraar aan het lyceum en een der dragers van het joods-culturele leven in Enschede. Hij is in Mauthausen omgekomen en zijn heengaan wordt in Enschede nog steeds betreurd.
- Toen de arrestaties in Arnhem hadden plaatsgevonden, ben ik op verzoek van de heer
- 2125 Mogendorff aldaar erheen gegaan omdat onze vertegenwoordiger mr. M.J. Wolff niet aanwezig was. Ik heb er enkele autoriteiten bezocht onder wie ook de commissaris der Koningin, mr. Baron van Heemstra. Zij allen konden niets doen en ons Arnhems comité kon dus alleen de materiële hulp verlenen die ook wij gegeven hadden.
- In augustus 1941 kwam de bepaling
- 2130 dat vanaf 1 september 1941 joodse leerlingen slechts onderwijs mochten ontvangen van onderwijzers en leraren van joodse bloede. Dit had in de praktijk ten gevolge dat zij de openbare instellingen van onderwijs niet meer mochten bezoeken en dat joodse leerkrachten alleen op scholen met uitsluitend joodse leerlingen mochten worden aangesteld. Deze afzonderlijke scholen die voor het lager onderwijs minstens vijftig
- 2135 leerlingen moesten hebben en voor de middelbare en andere "een voldoende aantal", konden natuurlijk alleen in de grote steden worden opgericht; in de kleinere en in dorpen is echter ook voor onderwijs in enige vorm gezorgd.
- De missive waarin dit alles werd geregeld. was uitgegaan van de secretaris-generaal van het departement van opvoeding en gericht tot de burgemeesters. Er was de raad
- 2140 ingegeven, zich voor medewerking te wenden tot de Coördinatiecommissie die met het departement in contact had gestaan. (Ik moge hier vermelden dat de Coördinatiecommissie toen officieel nog bestond, maar ook na haar opheffing door de Duitse autoriteiten zich niet als opgeheven heeft beschouwd en haar werk voortzette in samenwerking met de Joodsche Raad.) Zo kwam een samenwerking tot stand tussen de
- 2145 gemeentebesturen, de Coördinatiecommissie en de Joodsche Raad. De twee laatste lichamen richtten zich tot de Centrale Commissie voor het joodse onderwijs te Amsterdam, waarvan ik. ik geloof later, door de Duitsers als voorzitter werd aangesteld maar waarvan de eigenlijke leiding beruste bij een terzake uitermate kundig man. de heer I. van der Velde, vroeger inspecteur bij het lager onderwijs. Er
- 2150 hadden verschillende besprekingen van deze Centrale Commissie met de afdeling onderwijs in Amsterdam en vermoedelijk ook andere steden plaats. De kosten voor het onderwijs kwamen eerst aan de gemeente, later aan de Joodsche Raad.
- De ouders moesten echter, voorzover dat mogelijk was, schoolgeld betalen. De omvang van het werk was natuurlijk zeer groot. Er was een apart bureau, ik meen in de
- 2155 Tulpstraat, voor ingericht met vele ambtenaren.
- De scholen waren naar algemeen oordeel voortreffelijk. Het vreselijke kwam pas later, wanneer vrijwel elke morgen als de klassen weer bijeen kwamen, leerlingen of ook de leraren ontbraken. Voor hen echter die de oorlog mochten overleven, is deze opleiding van veel nut geweest. Na de bevrijding zijn de scholen als openbaar erkend en alle

2160 diploma's dus geldig verklaard. De heer Van der Velde zal hier vele voorbeelden van
kunnen geven. Ook ikzelf heb het treffend meegemaakt.
Op de afdeling gymnasium van het Joods Lyceum te Amsterdam dat onder de uitstekende
leiding van de heer W.F.H. Elte stond, was aldaar een jaar eindexamen gehouden dat
2165 door de inspecteur was ingericht en waar dus ook (joodse) rijksgecommitteerden
aanwezig waren. Na de bevrijding verzocht de inspecteur dr. H. Renkema. mij om
inlichtingen over de diploma's. Samen met de heer Elte heb ik hem de kwestie
uitgelegd en alle diploma's, op dit gymnasium uitgereikt, zijn toen als geldig
erkend. Ik hoop dat dit met alle andere ook het geval is geweest. De schoolgebouwen
werden door de gemeente ter beschikking gesteld.

2170 Dat wij in deze aangelegenheid vrijwel uitsluitend met Nederlandse autoriteiten te
doen hadden, vergemakkelijkte natuurlijk ons werk, speciaal voor de heer Van der
Velde die een tegenstander was van de politiek van de Joodsche Raad, maar uit
plichtsbesef zich aan het hoofd van dit stelde (hij is gemengd gehuwd) en het op
prachtige wijze en ondanks ons verschil van mening ook in voortreffelijke
2175 samenwerking met mij heeft volbracht.

Verboden bibliotheken en evacuaties

Iets later (in september 1941) kwam de verordening
waarbij het joden verboden was, gebruik te maken van openbare inrichtingen voor
ontspanning en tijdverdrijf. Dit gold dus voor parken, restaurants, schouwburgen,
2180 bioscopen, openbare bibliotheken, leeszalen en dergelijke.
Enkele daarvan heb ik reeds besproken. Wat de parken betreft, er konden zich daarbij
bijvoorbeeld vragen voordoen als de kwestie of men de verkeerswegen van het
Vondelpark mocht betreden, of kleine plantsoenen ook als zodanig werden beschouwd en
dergelijke. Gelijk gezegd, raadpleegde ik over zulke vraagpunten steeds de juridische
2185 commissie en legde dan de vraag aan de Zentralstelle of de Beauftragte voor, wat in
de praktijk weinig nut had, omdat zij vrijwel altijd in ongunstige zin beslisten. Zij
moesten ons echter van alles op de hoogte stellen om anderen van voorlichting te
kunnen dienen. Dit geschiedde bij de Joodsche Raad, maar ook bij een afzonderlijk
voorlichtingsbureau, de Centrale Voorlichtingsdienst, onder leiding van de heer E.
2190 Spier, aan wie veel hulp verleend werd door mr. dr. W. Diamand. (In mijn archief komt
nog een na de bevrijding samengesteld verslag van zijn hand hieromtrent voor). Wat de
pensions en restaurants betreft, er werden nu vele joodse gesticht, in het algemeen
onder goede leiding die een grote hulp betekenden. Hieronder de rusthuizen voor ouden
2195 van dagen waarvan er veel bestonden en die een bron van grote zorg waren later bij de
deportaties. Er was een aparte afdeling om toezicht daarop te houden. Velen hebben,
zolang zij hier waren, een verzorgd leven daaraan te danken. Een van de afdelingen
van de Joodsche Raad hield daar toezicht op.

De bepalingen betreffende openbare bibliotheken en leeszalen hadden natuurlijk tot
gevolg dat deze door joodse studerenden niet meer konden worden bezocht. Het spreekt
2200 vanzelf dat niet-joodse collega's behulpzaam waren bij het verkrijgen der nodige
boeken. Ik herinner mij echter niet dat wij zelf leeszalen hebben opgericht. De
Amsterdamse Universiteitsbibliotheek was, meen ik, gedwongen bepaalde boeken
afzonderlijk op te bergen. Hieromtrent kan prof. mr. H. de la Fontaine Verwey het
best inlichtingen verschaffen. De Bibliotheca Rosenthaliana is in een later stadium
2205 in beslag genomen en weggebracht. Zij is echter voor een groot deel later
teruggevonden en in de oorspronkelijke staat hersteld. Ditzelfde was het geval met
een beroemde bibliotheek van joodse boeken, toebehorend aan de heer S. Seeligmann,
vraagbaak voor geleerden in de ganse wereld. Ik was verbaasd en verheugd, in
Theresienstadt deze terug te vinden; de zoon van de heer Seeligmann, dr. J.L.
2210 Seeligmann, werd met prof. Utitz daar bibliothecaris en heeft haar, meen ik, later in
zijn bezit gekregen. (Dr. Seeligmann is thans werkzaam aan de Universiteit te
Jerusalem.)

Wat de openbare bibliotheken en laboratoria betreft, een afschuwelijk voorval is mij
daarbij in herinnering gebleven, dat ik hier wil vermelden omdat het, naar ik geloof,
2215 niet bekend is. Prof. dr. E. Cohen, de beroemde chemicus, was om welke reden dan ook
door Duitse instanties tot ariër verklaard. Hij verzocht mij eens om te vragen of hij
nu zijn laboratorium mocht bezoeken. Ik wees hem de weg om dit te weten te komen en
meen ook dat het hem was toegestaan.

Toen ik in Westerbork geïnterneerd was, bleek hij op een dag daarheen te zijn
2220 gedeporteerd, ondanks zijn ariërschap. Ik bracht hem in connectie met de zogenaamde
contact-commissie, de opvolgster van de Joodsche Raad in Westerbork, die in overleg
met een andere instantie in het kamp alle uitzonderingsgevallen aan de commandant
voorlegde. Haar hulp mocht echter in dit geval niet baten, omdat de SS die hem
blijkbaar als strafmaatregel naar Westerbork had gebracht, alles zo had voorbereid,

2225 dat zijn komst viel op de dag die aan de nacht der deportatie voorafging. Op zo korte
termijn was niets te doen. Prof. Cohen is de volgende ochtend naar het Oosten
vertrokken en nimmer teruggekeerd.

Afgezien van het afschuwelijke van zijn dood, toont ook deze gebeurtenis weer hoe de
SS zich tegen het burgerlijk bestuur verzette wanneer een maatregel van het laatste
2230 hun niet aanstond en, voorzover ik weet, kreeg de SS dan altijd haar zin, zonodig
gebruik makend van de middelen waarvan ik hier een aanhaal.

In oktober kwam het verbod om te verhuizen,
van woning te veranderen en te reizen. Echter kon de Joodsche Raad in bepa. Ide
gevallen vergunning geven om voor korte tijd aan deze bepalingen te ontkomen.

2235 Voor de verhuizing waren verschillende bureaus gesticht die in de Gids van de
Joodsche Raad te vinden zijn. Ik vind daarbij echter niet een bureau voor korte
veranderingen van woonplaats, het doorbrengen van enkele dagen en nachten bij een
ander, dat onder leiding stond van de heer J. de Miranda (heeft de oorlog overleefd).

2240 Reisvergunningen werden afgegeven door de Expositur die ze echter aan de
Zentralstelle moest voorleggen. Naar ik meen, waren zij ook door deze getekend. Zij
werden in het algemeen gemakkelijk verstrekt en waren vooral van nut voor
handelsreizen zolang deze mogelijk waren.

Mijn lezers vergeven het mij indien ik soms bij een bepaald onderwerp iets verhaal
wat slechts in de verte ermee te maken heeft, omdat ik, zij het om andere redenen,
2245 het vermelden wil en anders vrees het te zullen vergeten. De volgende mededeling
dient om aan te tonen dat ook onder de joden, zij het gelukkig zeldzaam, zich
veraders bevonden niet slechts van enkele personen doch ook ten opzichte van het
joodse vraagstuk als geheel. Het verhaal speelt in latere tijd.

Dr. Sluzker die met het aanvragen van reisvergunningen zeer gemakkelijk was, verzette
2250 zich sterk tegen een aanvraag waarmee ikzelf instemde, van een zekere Pollack, een
Tsjechische jood. Ik was zijn aanvraag gunstig gezind, omdat hij blijkbaar goede
connecties had met het ministerie van economische zaken en zeker ook met andere
instanties. Hij verschaftte ons met name bonnen voor de gevangenen in de Joodse
Schouwburg. Hij voerde vele gesprekken met mij en gaf mij inlichtingen over de
2255 politieke toestand welke ik buiten hem nog slechts van één man (doch deze was
volkomen betrouwbaar) ontving. Dit alles was mij veel waard en ik pleitte dus voor de
reisvergunning die hem naar Den Haag bracht, dus onder meer naar het ministerie van
economische zaken.

2260 Waarom hij deze reisvergunning nodig had, is mij een raadsel gebleven, want hij had,
naar later bleek, connecties met de Zentralstelle. Toen deze na de aanslag op het
gebouw werd verdreven en de invasie begon, werd hij naar Velp overgeplaatst waar dr.
Sluzker die toen in Westerbork geïnterneerd was, maar vrij mocht reizen, ook later
nog onderhandelingen voerde. Daar trof hij Pollack die er aan de kartotheek werkte en
2265 deze verscheen ook eens op de toen nog bestaande Expositur, vermomd, maar
onmiddellijk herkend. Hij moet een gevaarlijk man zijn geweest, want hij is in de
latere dagen van de oorlog, toen hij naar zijn huis fietste, in Amsterdam-Zuid (waar
hij dus nog steeds mocht wonen) door twee mannen die naast hem kwamen fietsen,
doodgeschoten. Dr. Sluzker (en ook Asscher die hem nooit wilde ontmoeten) hadden dus
goed gezien. Hoever het verraad was gegaan, konden wij niet doorgronden.

2270 In december 1941 werd aan de Duitse joden
de "gelegenheid" geboden zich voor vrijwillige emigratie bij de Zentralstelle te
melden. Toen moet dus het opnemen begonnen zijn van de vermogenwaarden met behulp van
een afdeling van de Joodsche Raad, waarover ik nog kom te spreken.

2275 De evacuaties voornamelijk van Duitse joden, uit verschillende plaatsen waar zij
blijkbaar gevaarlijk werden geacht voor de oorlogvoering, begonnen in januari 1942
met de evacuatie van Zaandam. Ik herinner mij nog hoe de voorzitter der joodse
gemeente bij mij kwam om overleg te plegen ook omtrent de hulp welke wij zouden
kunnen bieden. Ik herinner mij ook de wellicht schijnbare kalmte waarmee hij alles
2280 behandelde, die mij toen nog opviel, maar die ik later als iets gewoons heb leren
kennen bij 'velen wie rampzaliger lot nog had getroffen. Dit vermogen tot aanpassing
heb ik altijd bewonderd. In mijn beschrijving van de Joodsche Schouwburg, van de
razzia's en van Westerbork kom ik er nog op terug. Het is wellicht een der redenen
geweest waarom, zoals ik hierboven heb vermeld, er van verzet niet alleen niets kwam
2285 doch waarom ook de geneigdheid daartoe (en bij zeer velen ook tot onderduiken)
ontbrak. Er was een amor fati die misschien noodlottig heeft gewerkt maar die altijd
zichtbaar was. Men heeft wel gezegd dat de Joodsche Raad hiertoe het voorbeeld had
gegeven, maar ik heb bij mijn verblijf in kampen ervaren dat hij behalve dan veel
later in enkele plaatsen in Polen en Joegoslavië in andere landen nog sterker was dan
2290 hier.

2295 Bij de evacuaties verleenden wij door middel van onze staf de noodzakelijke hulp. Wij hielpen dus bij het pakken en vervoeren der bagage en bij de vestiging van de Nederlandse joden uit Zaandam in Amsterdam. Dit laatste gaf natuurlijk, toen later de Nederlandse joden uit vrijwel alle plaatsen werden geëvacueerd, grote moeilijkheden. Onze medewerkers hebben echter deze moeilijkheden overwonnen en voor allen plaatsing weten te vinden.

2300 De verdere evacuaties die ik hier niet behoef op te noemen, betroffen in het algemeen voorlopig alleen de Duitse joden. Deze werden, anders dan de Nederlandse, naar Westerbork gebracht. Dit is hun, die in de eerste tijden kwamen, voor een deel tot redding geweest. Immers zij werden later tot de alte Kampeinsassen (AK) gerekend en mochten bij de evacuatie van Westerbork dus achterblijven. Vooral de geëvacueerden uit Hilversum waren in het kamp voor een deel uitstekende krachten die, als men de omstandigheden buiten beschouwing laat, van veel nut zijn geweest voor hun medebewoners. Ik meen dat ook dr. Ottenstein, vraagbaak en hulp voor duizenden, tot hen behoorde.

2305 De oproepen tot evacuatie gingen uit van de Joodsche Raad. Dit geschiedde omdat wij daardoor in staat waren de nodige hulp te verlenen. Deze bestond in de zorg voor het meubilair dat, als ik mij wel herinner, mocht worden meegenomen of door ons opgeborgen, en bijstand bij het vertrek. Behalve in Zaandam trof de evacuatie in het begin de Duitse joden, maar in maart 1942 werd het kustgebied ontruimd en vandaar ook de joden van Nederlandse nationaliteit, die in Amsterdam werden ondergebracht. Toen bij voortgaande evacuatie geen woningen beschikbaar waren, beval de burgemeester inkwartiering van evacués in joodse gezinnen. De daarmee belaste afdeling van de Joodsche Raad moest hierbij uiteraard veel hulp verlenen. Het was een eerste maatregel om de joden uit geheel Nederland behalve Den Haag en Rotterdam naar Amsterdam over te brengen teneinde de deportaties gemakkelijker te maken. Als merkwaardigheid moge worden vermeld dat tijdens de gevangenneming van Asscher en mij, toen de procureur-fiscaal in moeilijkheden kwam, hij, naar de betrokken 2320 rechercheur mij meedeelde, trachtte uit een Londens besluit onze juridische schuld af te leiden, omdat wij door de oproepen tot evacuatie van Duitsers ertoe hadden meegewerkt dat mensen naar kampen werden overgebracht. In het Londense besluit was dit blijkbaar strafbaar gesteld. Ik heb echter niet vernomen dat het hem gelukt is, daaruit enige consequentie te trekken. De met het onderzoek belaste rechercheur die mij had verweten, dat van de Joodsche Raad oproepen voor deportatie waren uitgegaan, 2325 hetgeen ik op goede gronden had ontkend, legde mij, blijkbaar als bewijsstuk, een oproep tot evacuatie voor. Hij had er niet op gelet dat reeds de datum aanwees (januari 1942) dat het geen oproep voor deportatie kon zijn.

2330 In het voorjaar, zo ik mij wel herinner van 1941 deelde Böhmer ons mede dat het in zijn bedoeling lag, Nederlandse joden in Duitsland te werk te stellen. Dit zouden vooral personen wezen die met de Joodsche Raad waren verbonden, omdat hij dan zeker was, geschikte werkkrachten te vinden. Zij zouden daarvoor vooraf een scholing doormaken in een kamp dat in Ommen was opgericht. Zijn bedoeling was mij niet 2335 duidelijk; Berkley meent dat het over werklozen ging, maar ik heb het aldus in mijn herinnering. Een van onze nietjoodse medewerkers ging ter verkenning naar Ommen en werd daar gewaar dat NSB-ers het kamp zouden leiden. Ik had nu gemakkelijk spel, ging naar de Beauftragte en deelde hem dit mede, wetend dat hij de NSB-ers uitermate haatte. Hij zei dat ik meer wist dan hij, maar al dan niet na onderzoek van zijn kant liet hij het plan varen. Het werd echter ongeveer een jaar later weer opgenomen of 2340 opnieuw opgevat.

De Duitsers vroegen de Joodsche Raad behulpzaam te zijn bij werkverruiming voor joodse werklozen. Wij stonden voor een moeilijke vraag omdat wij aan de ene kant niet konden weigeren, daar ook niet-joodse werklozen aan de werkverruiming waren 2345 onderworpen, maar aan de ander kant niet wilden meewerken aan een tewerkstelling die van ons uitging. Wij antwoordden derhalve dat onze organisatie hiervoor niet berekend was. De Duitsers gaven daarop de opdracht aan de Rijksdienst voor de Werkverruiming met wie ten stadhuize te Amsterdam een bespreking plaatsvond.

Nu een officiële Nederlandse instantie deze taak op zich nam, konden wij ons niet onttrekken, temeer omdat wij geloofden verlichting te kunnen brengen en omdat wij in 2350 onze medewerker Meyer de Vries iemand bezaten die juist van deze arbeid door zijn vroegere werkkring goed op de hoogte was. Het Arbeidsbureau (ik kan alleen over Amsterdam oordelen) verzond nu de oproepen eerst aan de inderdaad werklozen. Echter werden al spoedig joden tot werklozen gemaakt omdat bepaalde beroepen, straathandel en andere, voor hen verboden werden. Er had een keuring plaats, een 2355 tijdlang door joodse doktoren, die strenge maatstaven aanlegden. Toch moesten zij velen goedkeuren die dus tot vertrek naar de werkkampen werden gedwongen. De eerste

keuring in de Diamantbeurs zal ik niet gemakkelijk vergeten. De wanhoop van hen die daar waren, de moeite door verschillenden gedaan om hen van arbeid te ontslaan, hetgeen niet altijd gelukte.

2360 Op het bureau van de Beauftragte was met het toezicht op dit onderdeel belast een zekere Rodegro, die, omdat hij een der oudste nationaal-socialisten was, op dit bureau, daar veel invloed had. Hij was een man die geen medegevoel kende en ik had mijzelf beloofd, hem eigenhandig op te knopen na de bevrijding. Dit is niet gelukt, gesteld al dat het mogelijk geweest ware, omdat hij vertrokken was, toen ik
2365 terugkwam. In de praktijk echter was hij gemakkelijk om de tuin te leiden, hoewel hij steeds met bedreigingen tegen de heer De Vries en ons werkte. Hij was van oordeel dat wij (altijd in samenwerking met het Arbeidsbureau) de meer welgestelde klasse der joden spaarden en vooral of uitsluitend proletariërs opriepen. Dit was juist, maar wij konden hem niet overtuigen dat het een gevolg was van de samenstelling der
2370 Amsterdamse joodse bevolking. De joodse doktoren, die keurden, werkten ook zeer mee om het getal zo klein mogelijk te houden, terwijl ook het Arbeidsbureau, waar eerst de heer Kaan de leiding had, alles deed om het getal te verminderen, zodat tenslotte inderdaad slechts 5000 joden in kampen zijn geplaatst.

Over de toestand in deze kampen geeft Berkley een goed overzicht. Zij werden door
2375 onze medewerkers geregeld bezocht en ook enkele rabbijnen wijdden zich met toewijding aan deze zaak. Echter leden de tewerkgestelden zeer onder de koude en onder onthouding van verlof om nietige redenen. Wel waren de kampen ingericht door de Nederlandse Heide Maatschappij en, zo ik mij wel herinner, ook onder Hollandse beampten gesteld, maar deze werden blijkbaar gecontroleerd en konden niet alles doen
2380 wat zij wensten.

Daar Rodegro niet ophield met zijn pogingen, het aantal groter te maken, daarin tegengewerkt door de Arbeidsbeurs en ons, verving hij de Joodse doktoren door
2385 NSBdoktoren, die natuurlijk veel meer personen goedkeurden. Ook werd het goedgezinde personeel van de Arbeidsbeurs meer en meer door NSB-ers vervangen, zodat wij daar niet meer op medewerking konden rekenen. De joodse doktoren hadden zich ook meer en meer teruggetrokken omdat zij geloofden door zich voor de keuring beschikbaar te stellen, mede te werken aan iets wat zij in de grond afkeurden. Ik heb hen eens
2390 bijeengeroepen en hun met klem voorgehouden dat zij daardoor bewerkten dat aan NSB-doktoren de keuring zou worden opgedragen. Zij nemen echter mijn argumentatie niet aan en bleven zonder tegenargumenten te uiten in hun houding volharden. Slechts één stelde zich verder beschikbaar. Ik heb de houding van de overigen onjuist gevonden, doch het was een principiële houding tegenover die van de Joodsche Raad en ik kon deze niet veranderen. Gelukkig vonden wij toch middelen om het getal klein te houden.

2395 Een afzonderlijke uiteenzetting moet hierbij gevoegd worden over een kamp bij Ellecom, Palestina genoemd door hen die het beheerden. Dit was (ik belde Rodegro erover op) bedoeld als een van de kampen, gelijk zij zich verder vooral in de Oostelijke provincies bevonden. Er drongen echter geruchten tot ons door dat SS er de leiding had en dat de toestanden er afschuwelijk waren. Wij trachtten ons op de
2400 hoogte te stellen langs de weg die wij daarvoor altijd gebruikten en wel door een niet-jood of meerdere erheen te laten gaan teneinde te trachten in de omgeving inlichtingen te verkrijgen. Dit gelukte echter in dit geval niet. Het kamp was volkomen onbereikbaar en de omwonenden konden niets erover vermelden. De
2405 bloedverwanten kregen briefkaarten, vaste formulieren waarop slechts stond dat men het goed had.

Ik aarzelde of ik mij tot Lagés zou wenden. Hij was altijd zeer gevoelig indien
Hollandse SS misbruik maakte van hun macht, maar ik wendde mij en dit juist was mijn kracht, alleen tot hem als ik volkomen zeker was van mijn gegevens. (Zo bijvoorbeeld, later ter wille van de joden in Amersfoort omtrent wier mishandeling ik betrouwbare
2410 gegevens had gekregen van iemand die vandaar naar Vught was overgeplaatst. Inderdaad had deze poging succes niet zozeer omdat Lages met het lot der joden was begaan, alswel omdat joden niet in Amersfoort thuishoorden, enkelen zijn aldus nog gered.) Ik besloot dus meer inlichtingen in te winnen, maar de ontknoping kwam op andere wijze. Om de een of andere reden werden enkelen uit dit kamp naar Westerbork overgebracht.
2415 Daar was de dokter van het kamp, Spanier, ontzet over de toestand waarin zij aankwamen en hij maakte daar de commandant van de Westerbork Gemmeker op opmerkzaam. De mannen waren volkomen uitgeteerd en droegen in sterke mate de sporen van mishandeling. Ik heb hen gezien en moet hen vergelijken met degenen die in 1945 uit de concentratiekampen in Theresienstadt aankwamen, van wie niets dan geraamten waren
2420 overgebleven.

De uit Ellecom naar Westerbork gevoerden werden daar goed verzorgd maar hebben evenmin als de in Theresienstadt aangekomenen nimmer hun kracht weer herkregen. Uit

2425 hun verhalen bleek dat er in Ellecom iets was als een oefenschool voor Hollandse SS voor de behandeling van joden. Gemmecker op wie Spanier grote invloed had, was heftig verontwaardigd over het feit dat Hollandse SS zich zonder voorkennis der Duitsers van een dergelijke positie had meester gemaakt. Hij gaf bericht aan zijn superieuren en het kamp werd onmiddellijk opgeheven. De bewoners werden naar Westerbork overgebracht. Verschillenden van hen zijn echter daar gestorven.

2430 Ik moge ten opzichte der werkverruiming hiermee volstaan omdat de algemene gegevens gemakkelijk elders te vinden en te verkrijgen zijn.

De 2e oktober 1942, toen er gebrek was aan mensen voor deportatie, heeft de SD in dit werk dat onder de civiele Duitse autoriteiten was gesteld, ingegrepen en zowel de mannen in de werkkampen als hun vrouwen en kinderen in hun huizen gevangen genomen en naar Westerbork gebracht.

2435 Asscher en ik hadden diezelfde avond een langdurig onderhoud met Lages en Aus der Fünten. Over Amsterdam immers was door deze plotselinge actie een verschrikking gekomen als nog nooit tevoren. Het was de eerste razzia op zo grote schaal. Lages en Aus der Fünten deelden ons echter mee dat dit op hoog bevel geschied was en dat er dus niets kon worden gedaan. Ook in dit opzicht faalde onze berekening, immers wij hadden in de latere maanden de werkverruiming niet zo sterk gesaboteerd als in de eerste maanden omdat wij geloofden dat degenen die eraan waren onderworpen, beter in Nederland konden blijven dan slachtoffers der deportatie te zijn. Wij werden in de gedachte dat dit van langer duur zou kunnen wezen, gesterkt door de grote werkkraft die het bureau van de Beauftragte en met name Rodegro achter dit werk zette. Ook de civiele instanties echter moesten wederom in dit geval wijken voor de SD en onze berekening faalde.

2440 Mijn enige troost daarbij is dat, wanneer ik boeken lees over de toestanden in andere landen, ik zie hoe ook daar de joden die trachtten te redden en daarvoor projecten bedachten of steunden, in hun berekening mistastten, een troost helaas alleen voor eigen geweten. Tegen de vernietigende kracht die in onze vijanden belichaamd was konden noch wij noch anderen iets ondernemen. Toch heeft deze overweging noch hen die op gelijke wijze als wij werkten, noch ons ertoe gebracht ons werk op te geven omdat wij allen het gevoel hadden dat de joden dan geheel zonder hulp zouden zijn en het ons bij voortduring althans gelukte, te rekken wat de tijd betreft (en wij verloren nooit de hoop op een einde van de oorlog) en te redden in een aantal gevallen waarin wij vrijlating op grond van bestaande bepalingen konden verkrijgen. Deze toestand was in vrijwel alle landen gelijk behalve in die steden waar slechte elementen zich van belangrijke posities hadden meester gemaakt. (En juist dit wensten wij voor Nederland te verhinderen).

2460 Toen ik na aankomst in Theresienstadt in de eerste vergadering van de Aeltestenrat welke ik bijwoonde, verslag gaf van de toestand in ons land, zei de Judenalteste Epstein in zijn antwoord dat deze overeenkwam met de toestand in alle landen. Ik vond er verschillenden in de Aeltestenrat terug met wie ik voor de oorlog had samengewerkt en zij bevestigden mij dat zij hadden gehandeld als wij, altijd gedragen door de hoop dat zij konden redden en rekken en dat het einde van de oorlog spoedig zou komen. In elk geval is het naar mijn mening gelukt dank zij de uitstekende samenwerking in dit opzicht in de eerste tijden tussen de Nederlandse instanties en ons, om de werkverruiming minder afschuwelijk te maken dan zij anders zou zijn geweest, maar altijd en ook in dit geval zijn onze pogingen tenslotte verijdeld door het ingrijpen der Duitsers.

2475 Dit is het geval geweest ten opzichte van Vught, een project nog wel waarin de Nederlandse SD voor zichzelf hulp had gezocht en evenzo in onze voortdurende pogingen van elke nacht om hen, die 's avonds gevangen waren genomen, te redden, door de razzia's die al ons werk weer vernietigden en die wij dan ook met alle middelen trachtten te vermijden. Het spreekt echter vanzelf dat deze overwegingen van gering belang zijn tegenover het lot dat de geteisterden zelf heeft getroffen. Ik moest ze echter uiten omdat, wat mijn lezers wel begrijpen, ik bij het dicteren dezer herinneringen telkens zelf voor de gewetensvraag word gesteld of wij juist hebben gehandeld en ik ook niet ter verdediging van mijzelf maar voor eigen geweten deze vraag naar voren breng.

2485 Ten opzichte der gemengde gehuwden hadden wij een taak zoals ik die hierboven beschreef. Dikwijls werden zij voor deportatie gearresteerd en wij konden dan voor hun rechten opkomen, in vele gevallen met goed gevolg, vooral omdat de bepalingen niet geheel duidelijk waren en daarom niet altijd streng konden worden gehandhaafd. Ik wil alleen de schandelijke praktijken nog naar voren brengen, al is het feit zelf bekend, die de Duitsers toepasten om het gemengde huwelijk dat uitvlucht bood, tegen

2490 te gaan door in maart 1942 joden die met niet-joden ondertrouwd waren, gevangen te nemen en naar concentratiekampen over te brengen. Dit was een plotselinge daad die weliswaar achteraf leek te steunen op een verbod van het gemengde huwelijk, doch die mensen trof die van dit verbod niet op de hoogte konden zijn geweest en desondanks werden gestraft. Wij hebben niet opgehouden ertegen te protesteren en het onwettige der handelwijze (de Duitsers waren er altijd zeer op gesteld, daarmee te schermen) te wijzen. Dit had echter geen resultaat. De actie was als in vele gevallen bedoeld ter afschrikking en heeft als zodanig natuurlijk ook haar uitwerking gehad.

2495 De 27ste april 1942 werden Asscher en ik bij Aus der Fünten geroepen die ons in gezelschap van Wörlein aankondigde dat voortaan door alle joden de gele ster moest worden gedragen. Exemplaren daarvan had hij bij zich om ons te tonen hoe deze moest worden uitgeknipt en op welke wijze zij moesten worden aangebracht, 2500 zichtbaar gedragen en goed vastgehecht, zodat zij niet konden worden losgetornd. Het verslag omtrent deze bijeenkomst behoeft ik niet te schrijven omdat de notulen die Wörlein heeft gemaakt, zijn overgebleven. Het exemplaar ervan of een afschrift bevindt zich in het Joods Historisch Museum. Zelf werd ik in mijn woorden geleid door 2505 een artikel dat Robert Weltsch (thans in Londen), een bekend zionist, voor de oorlog had geschreven in het zionistisch "orgaan de Judische Rundschau, toen de Duitse joden tot het dragen van de ster werden gedwongen. Het was getiteld geweest Tragt ihn mit Stolz, den Judenstern. Ik vertelde dit aan Aus der Fünten die mij echter waarschuwde dat de gevolgen ernstiger zouden zijn dat ik op dat ogenblik vermoedde. Hij had 2510 daarmee helaas volkomen gelijk.

Ons werd de opdracht gegeven om in de gebouwen van de Joodsche Raad de ster te verkopen. Mededeling daaromtrent verscheen in de algemene pers. Wij aanvaardden deze opdracht krachtens het principe dat ik mij gesteld had om de joden zelf zo min mogelijk met de SD en ook met andere Duitse Dienststellen in aanraking te laten komen 2515 omdat zij er voor mishandeling of erger bejegening niet gevrijwaard waren. Ik drukte dit aldus uit dat wij een muur wilden zijn tussen de joden en de Duitsers. Het merkwaardige is dat ik deze uitdrukking (ik meen met de term "buffer") heb teruggevonden in een verdediging van de Engelse minister Eden van de houding van de Engelse autoriteiten op de Kanaaleilanden, die ook met de Duitsers in contact waren 2520 ter wille van het belang der Engelsen. Ook meen ik haar in iets andere vorm te hebben gelezen in woorden van minister Gerbrandy die dr. De Jong aanhaalt in zijn Je Maintiendrai, die ik echter niet terug kan vinden.

Hoe dit zij, in Amsterdam en ook in alle andere plaatsen werd de Jodenster verkocht 2525 in de bureaus van de Joodsche Raad tegen 25 cent per stuk welke wij aan de Duitsers moesten afdragen. Een fabriek in Twente had, zo werd ons meegedeeld, voor de druk gezorgd.

Een gevolg van dit alles kan ik niet onvermeld laten omdat de aard van de Duitsers in het verhaal naar voren komt. De Jodenster moest vanaf een zondag worden gedragen maar reeds op zaterdag daaraan voorafgaande werden verschillenden die haar niet droegen, 2530 gevangen genomen en naar de Euterpestraat gebracht. Ik belde natuurlijk dadelijk op en kreeg de verzekering dat zij zouden worden vrijgelaten, hetgeen ook geschiedde. Nu bleek echter op zondagochtend dat wij niet genoeg sterren bezaten voor de aanvraag en ik gaf dus opdracht, verklaringen van ons gereed te maken dat wij niet voldoende 2535 sterren meer hadden en dat de personen die zonder ster werden aangetroffen, daaraan geen schuld droegen. Deze verklaringen werden hun ter hand gesteld met mijn ondertekening.

Asscher die zich met dergelijke details nooit bemoeide, wist er niets van. Maandag werd ik opgebeld door Rombach die mij de oorzaak van de verklaringen vroeg en met 2540 mijn uitleg tevreden was. Dinsdag in de ochtend werd ik echter op de Zentralstelle ontboden en aan een verhoor onderworpen.

Ik moest daarbij, wat nimmer geschiedde, staan. (Als een eigenaardigheid moge ik alvast vermelden dat, toen ik zei, van de gelegenheid gebruik te willen -maken om enkele zaken van de Joodsche Raad te bespreken, mij dadelijk een stoel werd 2545 aangeboden). Het verhoor was zeer streng en Lages die binnenkwam en naar mijn overtuiging van de gehele kwestie niets begreep (evenmin trouwens als ik) voegde zich bij al deze strengheid.

Het bleek dat ik mij had schuldig gemaakt aan gebrek aan vertrouwen. Zaterdag was mij door Aus der Fünten verzekerd dat arrestatie van onschuldigen niet zou plaatsvinden 2550 en ik had het nu nodig gevonden, een verklaring te geven, terwijl ik erop had moeten vertrouwen, dat hij zijn woord zou houden. Aus der Fünten was zeer opgewonden en wendde zich, gelijk hij bij zulke gelegenheden placht te doen, naar het venster om zijn ontroering te verbergen. Ik antwoordde natuurlijk dat het niet ging om een gebrek aan vertrouwen, maar dat ik de joden niet wilde blootstellen aan

2555 gevangenneming.
Er was, zo betoogde ik, al schrik genoeg onder hen en mijn maatregel had bedoeld hun die niet door een arrestatie in nog groter mate te bezorgen. Mijn woorden baatten echter niet. Het verhoor waarbij ook mijn verklaring aan Rombach in het spel kwam, werd vrijwel de gehele dag voortgezet en ik bereidde Sluzker er reeds op voor dat ik
2560 zou worden gevangen genomen, 's Avonds om zes uur werd ik bij de SD geroepen om mijn vonnis te vernemen. Blumenthal deelde mij daarbij mede dat, hoewel mijn misdrijf zeer ernstig was en de voorzitters van de Joodsche Raad hierom dienden te worden gevangen genomen men toch besloten had dit niet te doen, omdat men van mijn goede bedoeling overtuigd was. Ik zeide hem dat ik van de hele zaak niets begreep en dat ik hem toch
2565 moest zeggen dat, terwijl ik vrijwel mijn gehele leven voor zaken van vluchtelingen met autoriteiten had onderhandeld en dus kon weten wat dit betekende, ik iets dergelijks nog nimmer had ondervonden, maar dat ik wel geleerd had dat deze autoriteiten anders waren dan de vroegere. Blumenthal glimlachte en zei: Ja, wij zijn anders.

2570 Ik heb dit verteld, zowel om naar voren te brengen dat het onmogelijk was, in de geest van deze lieden door te dringen, als omdat bewaarheid werd wat Sluzker en ik vaak tegen elkaar zeiden: dat wij altijd met één been in de gevangenis stonden. In het oosten zou opzending naar een concentratiekamp het directe gevolg zijn geweest. In het westen was men altijd meer geneigd om zolang het ging, aangelegenheden op
2575 rustiger wijze af te doen. Dit natuurlijk uitsluitend omdat men de publieke opinie niet al te zeer tegen zich wilde krijgen. Het dragen van de Jodenster heeft het noodlot der joden aangekondigd en bezegeld. Alle maatregelen tegen hen konden nu gemakkelijk worden toegepast, omdat zij steeds kenbaar waren. Het niet-dragen heeft, als dit ontdekt werd, velen tot verderf gestrekt, hele families werden wel gestraft
2580 als één lid daarvan zich aan de bepaling onttrok. Ook werd, gelijk men weet op alle mogelijke wijzen de bepaling in het nadeel van der joden toegepast: niet-bevestigde sterren leidden reeds tot moeilijkheden. Het onderhoud op de 27ste april is in de geschiedenis van het Nederlandse jodendom een van de noodlottige.

Op 21 mei 1942 werden nieuwe bepalingen afgekondigd
2585 betreffende de eis om vermogenswaarden in te leveren bij Lippmann Rosenthal en omtrent het maximum van uitbetaling per maand dat op verzoek voor enkelen verhoogd werd, die geacht werden ten gevolge van hun beroep of het huis waarin zij woonden, dit nodig te hebben.

Aan het hoofd van deze instelling stond een Duitser, ik meen Von Kretschmar, die
2590 later wegens oneerlijkheid is afgezet en naar ik meen, ook gevangen genomen. Wij behandelden de aangelegenheden met een Hollander wiens naam gemakkelijk in mijn archief is te vinden. Hoewel deze een moeilijk en ongaangenaam man was, gelukte het toch vrij veel van hem gedaan te krijgen. Voor het overige moge ik naar Berkley verwijzen die van de aangelegenheid voortreffelijk op de hoogte kon zijn.

2595 De 1ste januari 1943 werden wij bij de Beauftragte (Schröder) geroepen die ons meedeelde dat voortaan gelden voor levensonderhoud, voor ziekenhuizen, voor armenzorg en andere instellingen en arbeid niet meer door Lippmann Rosenthal aan de betrokkenen zouden worden uitbetaald, maar elke maand aan de Joodsche Raad een telkens vast te stellen Pauschalsumme zou worden uitgekeerd, waaruit deze dan de
2600 voornoemde kosten moest bestrijden. Dit was ons niet onaangenaam. De gang naar Lippmann Rosenthal waar opgeschoten jongens en onbekwame krachten de zaken behandelden, was voor de joden niet aangenaam. (Ik moge hierbij vermelden dat de beampten van Lippmann Rosenthal in Westerbork, die aan de daar aankomenden de vermogenswaarden ontnamen, van hetzelfde kaliber waren. Daar echter was de contact-
2605 commissie velen tot steun.) Van 1 januari 1943 af begon dus de worsteling met Rombach welke ik hierboven heb verhaald. Door de financiële commissie werd vastgesteld welke bedragen ieder kon krijgen. Het heeft veel moeite gekost, de lijsten daarvoor bij Lippmann Rosenthal te krijgen. Bij de financiële commissie was een afdeling hiervoor ingesteld waarvoor ieder moest uiteenzetten om welke reden hij het aangevraagde
2610 bedrag per maand nodig had.

De 12de juni 1942 werd bepaald dat joden groenten en dergelijke artikelen alleen in joodse zaken en op joodse markten mochten kopen. Dit gold voorlopig slechts voor Amsterdam. Het bleek derhalve nodig dat zowel de joodse zaken van die artikelen werden voorzien als dat joodse markten werden
2615 ingericht. In verband daarmee werd de afdeling groetendistributie in het gebouw van de Joodsche Raad gesticht met dr. A. van der Laan, de secretaris van de Joodsche Raad, als leider. Deze was directeur van het marktwezen in Amsterdam geweest en derhalve voor deze taak bijzonder geschikt, zowel wat betreft de kennis der waren als het omgaan met de vroegere groentehandelaars die nu als beampten van de Joodsche
2620 Raad deze nieuwe taak volvoerden.

- 2625 Hun gemeenschappelijke arbeid heeft gemaakt dat de aanvoer nimmer stagneerde en dat de joden, gelijk ik reeds vermeldde, van levensmiddelen konden worden voorzien. In het gebouw van de Joodsche Raad (die ondertussen van de Lijnbaansgracht verhuisd was naar Nieuwe Keizersgracht, ik meen, 58, een huis dat ons door de Beauftragte was
- 2630 aanbevolen maar dat alleen als centrum kon dienen voor enkele bureaus terwijl andere over de gehele stad verspreid waren) vormden deze lieden een roerig element dat alleen door het taktvol optreden van dr. Van der Laan tot de orde kon worden gebracht.
- 2635 De bepalingen van 30 juni 1942 betreffende het verbod om tussen 20 uur 's avonds en 6 uur 's morgens op straat te komen, het vertoeven in woningen van niet-joden en andere, maakten onderwerp van discussie uit in de juridische commissie en derhalve ook in onze besprekingen met de Duitse instanties. Wij gebruikten het Joodse Weekblad om punten waarover verschil van mening kon
- 2640 bestaan, op te helderen. Hierdoor kon worden voorkomen dat uit gebrek aan kennis fouten werden begaan die noodlottige gevolgen konden hebben. Beambten van de Joodsche Raad en anderen voor wie dit uit hoofde van hun functie of bezigheid nodig was, verkregen uitzondering van de bepalingen.
- 2645 In mei of juni 1942 had op de Lijnbaansgracht een verandering van leiding plaatsgevonden in de afdeling die zich bezighield met het opmaken van de aangifte van vermogenswaarden door buitenlandse joden. Degenen die deze moesten indienen, werden daarbij in het algemeen door Duitse joden terzijde gestaan. Het kwam er immers op aan dat in deze opgaven niets vermeld zou worden wat tot strafvervolging van de
- 2650 betrokkenen kon leiden. Dus het smokkelen van geld uit Duitsland wat wel ieder gedaan had, verkeerde opgaven voor belastingen en dergelijke. De beampten waren voornamelijk juristen en deze konden de gegevens welke de buitenlandse joden hun brachten, dusdanig verwerken dat de smokkel of de verkeerde opgave niet duidelijk werden, een levensbelang uiteraard voor de betrokkenen en een reden waarom wij dit werk op ons hadden genomen.
- 2655 Maar gelijk ik al vroeger heb gezegd, de Nederlandse joden hadden zich, behalve dan de zionisten, niet verbonden gevoeld met joden uit andere landen. Zij hadden de Duitse vluchtelingen aanvaard omdat deze slachtoffers waren van het antisemitisme, maar zij hadden zich nooit één gevoeld met hen. Trouwens ook de Duitse joden waren voor een groot deel een kolonie op zichzelf gebleven en zij hadden in grote massa ook op hun beurt weer niets willen weten van de immigranten uit Polen die naar Duitsland waren gekomen.
- 2660 (Ik moet in dit opzicht uitdrukkelijk uitzondering maken voor een eminent man, mijn hulp bij het vluchtelingenwerk, dr. Hans Goslar, die met zijn schoonvader dr. Alfred Klee (beiden zijn omgekomen) juist voor opname van de Poolse joden in de Duitsjoodse gemeenschap had geijverd.)
- 2665 Wegens deze antipathie tegen de Duitse joden ontstonden er in de Joodsche Raad en andere kringen bezwaren tegen het feit dat zoveel Duitse joden bij de betrokken afdeling en in het algemeen op het bureau aan de Lijnbaansgracht werkzaam waren. Leidster van het bureau met grote invloed op de andere bureaus in dat gebouw was mevrouw G. van Tijn-Cohn, eveneens van Duitse afkomst. Deze had onder haar vele, soms eigenaardige eigenschappen de gave om in een bepaald werk nauwkeurig het tijdstip te
- 2670 voorzien wanneer zij dit op moest geven. Zij kende de vijandige stemming die daar tegen haar in sterke mate heerste, zowel omdat zij Duitse was als omdat zij steeds de eerste plaats wilde innemen. (Ikzelf had als zionist tegen het eerste niet het minste bezwaar, maar ook ten opzichte van haar andere eigenschappen hield ik haar altijd de hand boven het hoofd, omdat zij in organisatie en financiële aangelegenheden een voortreffelijke kracht was.)
- 2675 Mevrouw Van Tijn deelde mij mee in mei of juni 1942 dat zij de leiding van het genoemde bureau wilde opgeven. De antipathie van velen was mij bekend en moest haar dus gelijk geven. Zij trad af en werd opgevolgd door de heer A. de Hoop, voor de bezetting directeur van de Bioscoopbond, die later om onbekende reden na in Westerbork voortreffelijk werk te hebben gedaan, als leider van de Joodsche Raad en ten opzichte van de aangiften die toen in Westerbork werden samengesteld,
- 2680 vermoedelijk door verraad uit kringen van de Bond met zijn familie op transport is gesteld en nimmer terugkeerde.
- 2685 Eind juni 1942 kregen wij een oproep om op een vrijdagavond op de Zentralstelle te komen. Reeds lang hadden geruchten de ronde gedaan dat ook de Hollandse joden de aangiften waartoe tot nu toe alleen de Duitse joden verplicht waren geweest, zouden moeten inleveren. Wij verwachtten dat dit ons op die avond zou worden meegedeeld. Asscher die zich met dergelijke

administratieve aangelegenheden niet bemoeide, meende ook deze aan ons te kunnen overlaten en had ons gezegd, dat hij gaarne om uit te rusten een weekend in Noordwijk zou doorbrengen. Aangezien wij geloofden dat het inderdaad alleen om een
2690 administratieve maatregel ging, hadden wij daartegen geen bezwaar geuit* zodat de heer De Hoop, dr. Sluzker en ik naar de conferentie gingen. Ik herinner mij alsof ik een voorgevoel heb gehad dat iets vreselijks komen ging, hoe ik met dr. Sluzker die blijkbaar evenzeer ongerust was en mij daarom uit mijn woning
2695 afhaalde om nog allerlei te kunnen bespreken, op een prachtige zomeravond onderweg troost trachtte te putten uit het gezang der vogels die zich aan alle kanten lieten horen.

Wij werden ontvangen door Aus de Fünten en Wörlein. De eerste deelde ons mee dat hij ons een gewichtige mededeling moest doen. Er zou een werkverruiming komen voor joodse mannen en vrouwen van 16 tot 40 jaar, doch nu niet in Nederland, doch in Duitsland.
2700 Deze Arbeitseinsatz zou polizeilich zijn en dus onder de Zentralstelle staan. Zowel buitenlandse als Nederlandse joden zouden er voor worden opgeroepen, zo zij gezinnen hadden, in gezinsverband.

Wij waren van deze onverwachte mededeling natuurlijk uitermate geschrokken. Ik zei: "U weet natuurlijk dat een dergelijke Arbeitseinsatz ingaat tegen de bepalingen van
2705 het volkenrecht." Hij antwoordde onmiddellijk: "Wir bestimmen das Völkerrecht." Ik nam papier en pen en zei dat ik deze uitlating wilde opschrijven, maar hij onderbrak mij door te zeggen: "Ik bedoel: wir bestimmen den Arbeitseinsatz" en voegde er later aan toe: "Wir sind die Sieger." Ik zei dat ik dit niet belangrijk vond en legde mijn pen neer. Hij vervolgde door mee te delen dat verwacht werd dat de Joodsche Raad
2710 hieraan zou meewerken door het invullen van de vermogensaangiften die moesten worden aangegeven, voor men aan de polizeiliche Arbeitseinsatz deel kon nemen. Ik nam daarop mijn portefeuille op als teken dat ik het onderhoud als geëindigd beschouwde en dat wij niet bereid waren tot medewerking. Op dat ogenblik echter zag ik of meende ik in de ogen van Aus der Fünten en Wörlein een dergelijke triomf te zien dat ik haar weer
2715 neerlegde. Wörlein maakte dadelijk hierover een opmerking en zei dat het opnemen van de portefeuille een bewijs was geweest dat wij niet wilden meewerken. Ik trok hieruit nog sterker mijn conclusie en zei dat in een zo belangrijke aangelegenheid overdenken en dus het eventueel terugkomen opeen eerste impuls noodzakelijk was. Wij gingen nu door met het gesprek waarin bijzonderheden naar voren
2720 kwamen die uiteraard vooral de heer De Hoop aangingen en namen daarna afscheid. Aus der Fünten zei later tot Sluzker dat het gesprek hem bijzonder onaangenaam was geweest.

Ik heb er later natuurlijk over nagedacht of ik inderdaad iets boosaardigs in de ogen van beiden kon hebben gezien en wat ervan de reden kon zijn geweest. Ik heb
2725 aangenomen dat ik gelijk had (ik moet hieraan toevoegen dat de heer De Hoop in de vergadering van de Joodsche Raad de volgende dag mij om mijn houding prees en dus dezelfde indruk had) en dat de reden hiervan was dat zij geloofden, de Arbeitseinsatz gemakkelijker zonder de Joodsche Raad te kunnen volvoeren door maatregelen van geweld.

Ik heb hiervan een bevestiging gevonden in het boek van dr. H.G. Adler over
2730 Theresienstadt waar hij op pagina 20 de tragische problematiek van een dergelijke beslissing schildert in de volgende woorden: "Funktioniert er (der Judenrat), ist er gefügig, so vermag er den Prozess der Liquidierung zu beschleunigen. Verweigert er den Gehorsam, so beschwört er Sanktionen gegen die Gemeinschaft herauf ohne die
2735 Gewissheit den Liquidierungsprozess damit aufgehhalten zu haben." De eerste zin is daarbij vooral op de toestanden in het Oosten toepasselijk waar de Joodse Raden een bepaald aantal joden voor de deportatie moesten aanwijzen, wat bij ons nimmer het geval is geweest; weliswaar hebben wij hulp verleend bij het invullen van de lijsten, doch dit had evengoed in Westerbork, waar men dwang kon toepassen,
2740 kunnen geschieden, waar het later ook geschied is. Bovendien kregen wij door deze medewerking het recht om vrijstellingen op de bepaalde wijze voor te dragen en vermeden wij bovendien dat de joden zelf zonder onze hulp en dus met gevaar voor levensgevaarlijke fouten de formulieren zouden invullen en ze dan weer zonder onze
2745 hulp op de Zentralstelle met zijn vijandige beampten moesten indienen. Dat de Duitsers bij weigering onzerzijds inderdaad naar deze sancties op grote schaal zouden hebben gegrepen, is wel duidelijk uit het feit dat zowel vóór als na de eerste transporten razzia's zijn gehouden, de eerste ter waarschuwing, de tweede als straf voor de geringe opkomst.

Waarschijnlijk vond men deze methode gemakkelijker en begroette daarom met vreugde
2750 mijn eerste handeling, al moet ik erkennen dat Aus der Fünten bij de eerste razzia onder zijn leiding grote tegenzin toonde. Wat er die avond zou zijn geschied als Asscher aanwezig was geweest, is onmogelijk te

2755 zeggen. Zijn afwezigheid kan natuurlijk van historische betekenis geweest zijn voor de volgende tijden. Ik heb echter reden om aan te nemen dat hij zich met zijn tweede zienswijze zou hebben verenigd, omdat hij de volgende ochtend, toen hij op ons telefonisch bericht teruggekeerd was, dit deed. Hij was een man met primaire karaktereigenschappen. Hij kon onmiddellijk een besluit nemen maar trok dit dan na beraad en overweging even dikwijls in. Dat zou vermoedelijk ook in dit geval zo geweest zijn.

2760 De volgende ochtend riep ik enkele van de invloedrijkste leden van de Joodsche Raad bijeen om hun de vreselijke boodschap mee te delen. Zij keurden in afwachting van de vergadering van de Joodsche Raad welke die middag zou worden gehouden, mijn besluit goed.

2765 In de middagvergadering was dit eveneens het geval. Berkley heeft deze goed beschreven met alle argumenten pro en contra. Ik moge eraan toevoegen dat de heer Voet die toen nog lid van de Joodsche Raad was, in zijn dagboek heeft opgetekend (wat ik zelf mij niet herinner) dat ik in deze vergadering gezegd heb: "Dit is het einde van de Joodsche Raad." Hij prijst deze uitlating omdat naar zijn mening ik op dat ogenblik de situatie goed doorzag. (Het dagboek is nog in het bezit van zijn zoon, de

2770 heer Voet in Israël.) Toch moet ik ook na al wat de Nederlandse joden hebben ondervonden, thans als mijn mening uiten dat ons besluit in die tijden en in die omstandigheden goed was. Ik wil het zo sterk mogelijk uitdrukken. Zou niet na de bevrijding een zo sterke actie tegen de Joodsche Raad zijn ontketend dat zij mij in een verdedigende positie heeft

2775 gebracht, ik zou zowel aan de juistheid of noodzakelijkheid, gelijk Abel Herzberg het uitdrukt, van het bestaan van de Joodsche Raad of van zijn besluit om zijn medewerking te verlenen ook bij de deportaties, nimmer hebben getwijfeld. Men vergeeft mij het persoonlijk woord als ik zeg dat ik het moeilijke leven na de bevrijding heb kunnen dragen omdat ik mijn best heb gedaan, mijn mede-joden bij tye

2780 staan in het grootste gevaar dat zij konden doorleven. Had ik mij aan deze plicht tot helpen die mijn leven had gevuld, onttrokken door mijzelf in veiligheid te stellen, zo had ik mij dit nimmer vergeven.

2785 Ik bedoel daarmee niet dat ik hen die dit gedaan hebben, dit verwijt of mij als hun meerdere beschouw. Zij hadden tot redding van hun eigen leven en het leven van hun gezin niet alleen het recht, maar de plicht, doch de meesten van hen hadden niet een leven achter zich waarin hun toewijding aan de joodse zaak de kern van hun bestaan vormde.

2790 Toen ik het tweede besluit nam en in de Joodsche Raad na twijfel de medewerking bepleitte, werd ik zeker meer gedreven door deze wil dan door datgene wat ik in de ogen van Aus der Fünten en Wörlein had menen te bespeuren. Wanneer ik in de tijd van de arbeid had geweten wat er in het Oosten geschiedde, zo zou ik dit werk niet hebben gedaan. Men kan zeggen dat het dan te meer nodig zou zijn geweest en ook als meer nodig moest zijn gevoeld. Maar het zou onmogelijk zijn geweest om te gaan met lieden van wie ik wist dat zij de moordenaars waren van mijn volk.

2795 Nu het echter om tewerkstelling leek te gaan en ook in brieven welke wij ontvingen, van vernietiging geen sprake was (de tewerkgestelden immers wisten daarzelf niets van) moesten de pogingen om hen te redden voor wie de mogelijkheid aanwezig was, doorgaan. Een andere weg had ik niet kunnen betreden en ook wanneer Asscher of anderen in de loop van de tijd weifelden, ben ik zelf bij dit standpunt gebleven. Het

2800 heeft mij de kracht gegeven om zelfs de razzia's bij te wonen, een kracht waartoe, hetgeen ik om zijn menselijkheid waardeer, Asscher en anderen niet in staat waren. Het is bekend dat de 15e juli de oproepen voor de Arbeitseinsatz

2805 eerst naar het Centraal Station begonnen. Zij werden per aangetekende brief bezorgd, maar vooraf hadden wij de lijst verkregen. Wij konden daarop hen schrappen die volgens de bepalingen van oproepen waren vrijgesteld.

2810 Voorzover ik weet werden onze adviezen hieromtrent steeds aanvaard en dit gaf mij in die tijd nog de overtuiging, juist te hebben gehandeld.

2815 De vrijstellingen werden aangebracht in een van onze bureaus aan de Lijnbaansgracht, dat de naam kreeg van Geheim Bureau. Deze naam heeft ertoe geleid dat men geloofde dat hier juist de oproepen gereed werden gemaakt hetgeen echter, zoals ik reeds zei, noch toen noch later ooit is geschied. Wij hebben altijd geweigerd de oproepen zelf te tekenen en men heeft deze weigering steeds gerespecteerd. De treinen vertrokken zo ik mij wel herinner, elke avond van het Centraal Station naar Westerbork. Voor het bestaan van de Joodse Schouwburg als verzamelpunt haalden trams de zich anmeldenden uit verschillende delen van de stad. Onze medewerkers waren op het station aanwezig om hulp te bieden en in Westerbork werden door de Joodsche Raad en andere instanties alle gevallen nog eens onderzocht, doch slechts weinigen gaven aan de oproep gehoor. Oeze kleine opkomst was uiteraard een gevolg van de angst en onzekerheid die heerste

2820 en de onwil om het eigen huis te verlaten; en deze was niet gebroken door een razzia van 14 juli, die als een waarschuwing was bedoeld. Hierbij werden 400 joden gearresteerd onder wie ook employés van de Joodsche Raad. Zij stond onder leiding van Blumenthal.

2825 Allen of bijna allen werden naar het gebouw van de SD in de toenmalige Euterpestraat gebracht waar zij de tuin als verblijfplaats kregen aangewezen en de kelders 's nachts. In de tuin moesten zij in twee groepen telkens om de beurt rondwandelen. Het was een afschuwelijk gezicht en even afschuwelijk was dat vrouwelijke medewerksters van de Zentralstelle vanuit de ramen de ongelukkigen fotografeerden.

2830 De tweede dag gingen Asscher en ik naar Blumenthal toe, terwijl hij met zijn gevolg naast de rondwandelende groepen stond. Wij betoogden dat er niet de minste reden was geweest, hen gevangen te nemen daar zij volkomen onschuldig waren (de employés van de Joodsche Raad waren al de eerste dag op een door ons ingediende lijst vrijgelaten). Blumenthal, zeker niet alleen door onze woorden, liet allen vrij met uitzondering van enkelen die in hun fietstassen voorwerpen hadden die zij om een of andere reden niet mochten bezitten of vervoeren. Deze werden naar Westerbork gebracht.

2835 Eind juli of begin augustus kwamen op een donderdagmiddag enkele personen uit Westerbork bij mij, joodse ambtenaren en een Quaker die daar werkzaam was. Zij vertelden mij dat de vorige avond uit Hooghalen een transport vertrokken was met bestemming naar het Oosten, die het eerste transport gedeporteerden daarheen vervoerde. De trein bestond geheel uit

2840 goederenwagens, behalve enkele personenwagens voor het personeel. De toenmalige commandant van Westerbork had langs de trein gelopen, almaar roepend dat dit niet ging, dat de mensen bij aankomst zouden moeten werken en dan al door de treinreis dodelijk vermoeid zouden wezen.

2845 Wij zaten geheel verslagen bijeen. Ik bedacht dat als de deportaties op die wijze geschieden, onmogelijk arbeid het einddoel kon wezen, maar dat de gedeporteerden een onzekere toekomst, wellicht de dood tegemoet gingen. Wij overlegden wat wij konden doen en ik zei dat ik de volgende ochtend de Zentralstelle zou opbellen.

2850 Vóór ik dat echter doen kon, hadden zij mij reeds bereikt, om mij mee te delen dat het getal opgekomenen van de vorige avond zo gering was als nooit tevoren. Ik antwoordde dat dit geen verwondering kon wekken als de vertrekkenden zo behandeld werden als dit in Westerbork was geschied en dat ik hen dadelijk wilde spreken. Asscher en ik gingen naar de SD en werden daar door Aus der Fünten en Blumenthal ontvangen. Ik ging zitten en zei dat niet-joodse inwoners van Drente bij mij gekomen waren om hun verontwaardiging te uiten dat de gedeporteerden in goederenwagens (zij

2855 zeiden veewagens) waren vervoerd, dat de commandant zelf daartegen protest had aangetekend en dat het voor mij een bewijs was dat de joden niet naar het Oosten werden gestuurd om daar te werken, maar dat men ze zou "abschlachten".

2860 Ik kon mijn drift en ontroering niet meester blijven en Aus der Fünten en Blumenthal waren zeer onder de indruk. Zij zeiden dat zij de kwestie onmiddellijk zouden onderzoeken (natuurlijk ter wille van de grootte van de transporten) en dat wij er verder van zouden horen.

2865 's Middags vond een tweede conferentie plaats waarbij ook Schröder aanwezig was. Een van de drie zei dat zij de kwestie hadden onderzocht en dat ik gelijk had gehad. Alleen het woord "abschlachten" had ik niet mogen gebruiken, zei Blumenthal. "De Duitsers schlachten niet ab." In het vervolg zouden personenwagens voor de transporten worden gebruikt.

2870 Dit is ook geschied tot een bepaalde datum waarop Gemmeker uitdrukkelijk liet weten (ik vermoed ter wille van Sluzker, want ik was reeds geïnterneerd en heb in die tijd hem slechts eenmaal in het begin gesproken) dat er geen personenwagens meer beschikbaar waren en dat daarom goederenwagens zouden moeten worden gebruikt, welke men echter zo geriefelijk mogelijk zou maken.

2875 (Zelf ben ik ook in zo'n goederenwagen twee dagen lang op weg naar Theresienstadt geweest. Het was vermoeiend omdat men altijd op de grond moest zitten, hoogstens wat tegen de wand van de wagen kon leunen, omdat alleen boven in de wand openingen waren en omdat er slechts één emmer was als gemeenschappelijk toilet, die onderweg zo nu en dan gelegegd werd.) Naar Bergen Belsen bleven echter personentreinen gaan omdat het vertrek daarheen als een bevoorrechtiging werd beschouwd.

2880 Bij de tegen mij gevoerde vervolging heeft men in dit woord "abschlachten" wel een bewijs menen te vinden dat ik op de hoogte was van het eigenlijke doel van de reis, of dit althans vermoedde. Ik moet erkennen dat ik zelf niet weet om welke reden ik het heb geuit. Zonder twijfel zag ik in de wijze van vervoer een aanwijzing ervoor, doch meer gegevens had ik niet. Ik kan, zo ik de verklaring niet wil zoeken in zaken die boven menselijk bereik liggen, dit woord niet verklaren. Toen grif werd toegegeven dat ik gelijk had en personenwagens werden ingevoerd, heb ik met mijn

2885 verstand het ook van mij afgezet, zeker ook omdat wij in de loop der tijden berichten uit het Oosten kregen die op werkgelegenheid duiden, welke er inderdaad ook was. Eenmaal is zelfs een uit Maidanek bij ons gekomen die ons zei dat de toestanden daar niet slechter waren dan in Westerbork.

2890 Nu wij weten dat zelfs diegenen die dicht bij de crematoria woonden, de bedoeling daarvan niet kenden, nu wij weten dat in Theresienstadt de jongeren de voor allen bestemde gaskamers hebben gebouwd zonder het doel daarvan te kennen, nu ik weer inzage heb gekregen van een brief welke de algemene secretaris van de Joodsche Raad, uit het kamp waar hij vertoefde en dat dicht bij Auschwitz lag, aan zijn secretaresse heeft geschreven en waarin hij vroeg of wij soms iets wisten omtrent het lot van zijn

2895 vrouw en kinderen, nu kan ik begrijpen dat ondanks de aanwijzingen en de gevoelens die ik zelf blijkens mijn verhaal had, wij onkundig bleven, hoe naïef dit op het ogenblik moge schijnen.

Ik moge hier wederom iets aan toevoegen wat op zichzelf niet van gewicht is, maar dat ik toch als commentaar op de in het bezit van Oorlogsdocumentatie zijnde verhoren niet wil vergeten. Er komt daarin een getuigenis voor van mr. Stomps die met een voormalig Oostenrijks officier op het bureau van de Joodsche Raad bij mij zou geweest zijn met verhalen omtrent de gebeurtenissen in het Oosten. Mr. Stomps is een achtenswaardig man, naar ik verneem, maar het verwonderlijke is dat noch ikzelf noch mijn toenmalige secretaresse, die alle bezoekers bij mij bracht, zich iets van dit

2900 bezoek herinneren. Bovendien staat reeds in het verhoor dat de officier mij iets heel anders verteld zou hebben dan de uitmoording in de vernietigingskampen en in de derde plaats heb ik omtrent de politieke betrouwbaarheid van deze officier die toegang had onder andere tot Von Weiszacker blijkens documenten bij het Rijksinstituut, een bijzonder slechte indruk gekregen. Ik meen zelfs dat hij door de Nederlandse regering

2910 later is uitgewezen. Dit echter uitsluitend als commentaar, niet ter zake.

Razzia's van augustus en september 1942

De razzia's welke vanaf 6 augustus 1942 tot en met september 1943 hebben plaatsgevonden (die van 14 juli vormt een uitzondering als waarschuwing vooraf), vonden plaats wanneer er zich niet voldoende joden hadden gemeld voor de opkomst aan

2915 het Centraal Station, of als straf, of wanneer Berlijn een grote deportatie eiste, hetgeen vooral in latere tijd meerdere malen geschiedde. Zij waren, afgezien van het afschuwelijke karakter der razzia's zelf dat ik bij de verschillende razzia's beschrijven zal, ook hierom noodlottig omdat bij de haast waarmee alles geschiedde en het grote aantal der gedeporteerden, vrijstellingen in het algemeen haast niet te bereiken waren. Dit geschiedde dan wel in Westerbork door de Contact Commissie in

2920 overleg met ons en verschillende organen. Als transporten te spoedig vandaar vertrokken, was dit niet mogelijk.

Wij vreesden daarom het feit van de razzia zozeer dat wij, als daarmee gedreigd werd, zonder enig verweer een waarschuwing zich na oproep te melden in het Joodse Weekblad

2925 plaatsten.

De razzia's hebben de Duitsers in staat gesteld, het jodendom in Nederland te liquideren. Alle andere methoden gingen, juist omdat eerst de vrijstellingen moesten worden uitgezocht, langzaam. Als bewijs hiervoor buiten mijn eigen herinnering kan worden aangehaald dat in het geheime stuk Entwicklung der Judenfrage in den

2930 Niederlanden (bis zum Jahresende 1942) nog staat dat wegens zieke joden en Sperran "schlagartige Raumung ganzer Provinzen nicht möglich ist. Der Abtransport aus Wohnungen und Lagern geschah deshalb mit persönlichem Aufruf", terwijl in het rapport Entjudung der Niederlande, 15 Juni 1944 wordt vermeld dat "in der Hauptsache" (de deportatie geschiedde) "mit schlagartige Festnahmeaktionen von kleinerem oder

2935 grosserem Ausmass."

De Sperran, velerlei in haar soort, hadden dus in den beginne de grote razzia's verhinderd. Het is mijn lezers bekend, maar ik wil toch het hier vermelden dat in het Oosten dergelijke razzia's vele tienduizenden in eenmaal ombrachten. Het zou dus voor de Duitsers niet moeilijk zijn geweest, de in verhouding daartoe kleine joodse

2940 bevolking van Nederland in enkele grote razzia's te deporteren. Of de houding van Aus der Fünften en Wörlein op de avond die ik heb beschreven, daardoor bepaald werd? In elk geval was dit later een van de redenen waarom ik van mijn besluit later geen berouw heb gehad.

Belangrijker echter is, in hoeverre dit besluit waarvan de Joodsche Raad zich de verantwoordelijkheid bewust was, goed of juist fataal is geweest voor de Nederlandse joden. Is mijn redenering juist, dan moet mijns inziens worden gezegd dat het goed was, omdat ons parool "door rekken redden" erbij opging, doch anderen mogen hierover oordelen.

- 2950 De 6e augustus 1942 vond plotseling een razzia plaats omdat er niet voldoende joden opkwamen voor deportatie. Ik meen dat daaraan voorafgegaan was de beruchte redevoering welke door Schmidt was gehouden en waarin hij had gezegd dat de joden een begin moesten maken met het opruimingswerk en dat hun lot hard zou wezen. Berkley heeft reeds verteld dat wij bij Lages, Aus der Fünten en Schröder (zo ik mij wel herinner) werden geroepen omdat zij met ons wilden spreken over de geringe opkomst. Wij vonden uiteraard de gelegenheid te betogen dat de redevoering van Schmidt de oorzaak daarvan was en dat zij, beter dan ons te roepen, zich bij Schmidt erover konden beklagen. Zij antwoordden echter met de razzia.
- 2955 Deze begon reeds vroeg in de morgen, als ik mij wel herinner, door aanhouding op straat. (Juist hierover en bij overtredingen was de Jodenster noodlottig, gelijk Aus der Fünten mij reeds had voorspeld.) Daar deze razzia de eerste was in haar soort, begaf ik mij naar Aus der Fünten om te vragen wat er aan de hand was. Ik trof hem in zijn kamer in een grote en, naar mij voorkwam en nog altijd voorkomt, werkelijke ontroering. Hij verklaarde mij dat de razzia geschiedde omdat te weinig joden opkwamen en men de transporten voltallig moest hebben en hij zei toen, mij aankijkend: "Aber glauben Sie mir, Herr Cohen, ich will es nicht." Ik nam toen zijn beide handen en zei: "Aber Herr Hauptsturmführer, wenn Sie nicht wollen, so tun Sie es nicht." Hij keerde zich naar het raam, wat hij deed als hij in ontroering was en zijn tranen wilde verbergen, keerde zich toen om en zei: "Herr Cohen, ich muss, es geht nicht anders." Ik sprak hem nogmaals toe, maar hij herhaalde alleen zijn woorden.
- 2960 Bij de razzia werden 600 joden opgepakt en vandaar naar Westerbork en later naar het oosten vervoerd.
- 2975 Aan Asscher en mij werd opgedragen, in het Joodse Weekblad de mededeling te plaatsen, dat joden die waren opgeroepen en niet verschenen naar het concentratiekamp Mauthausen zouden worden gebracht. Wij plaatsten, gelijk ik zeide, deze mededeling om verdere razzia's zo niet te voorkomen, dan toch te trachten af te wenden, ons niet bewust dat de ramp door geen methode gekeerd kon worden.
- 2980 Doch de razzia had een ontzaglijke schrik over de Amsterdamse joden gebracht en wij mochten toen niet anders handelen. Onmiddellijk daarna, de 9de augustus, vond op een avond een razzia plaats in de Rubensstraat en omgeving. Asscher en ik gingen dadelijk naar de Zentralstelle waar de gevangengenomenen werden samengebracht. Ook dr. Sluzker was daar aanwezig met een deel van de staf van de Expositur. De gearresteerden, (de reden dezer nieuwe razzia heb ik nimmer begrepen) werden samengebracht in het gymnastieklokaal van de vroegere school. Zij waren plotseling uit hun huizen gehaald, vrijwel zonder bagage en onder hen waren verschillende van de voornaamste werkers van de Joodsche Raad, doktoren van ziekenhuizen en anderen.
- 2985 Ik zei Aus der Fünten dat, als hij deze mensen zonder nader onderzoek wegzond, hij de Joodsche Raad en het joodse leven in Amsterdam zou ontwrichten. Hij legde daarop 20 briefjes voor Asscher en mij en zei dat wij 20 mensen konden uitkiezen die wij onontbeerlijk achtten. Later heb ik mij vaak verbaasd dat ik dit onmiddellijk aanvaardde en mij wel afgevraagd, hoevelen deze keuze op zich zouden hebben genomen.
- 2990 Asscher kon, toen eenmaal de keuze kwam, het niet verdragen en ging weg. Ikzelf bleef staan naast Aus der Fünten, die half dronken was. De gearresteerden kwamen daarop langs ons en ik moest de keuze doen. Deze was in zoverre aangewezen, dat de Joodsche Raad altijd vrijstellingen kon geven voor diegenen, die voor de joodse gemeenschap van belang waren, en daar ik de meesten kende, kon ik dezen dus aanwijzen, maar in mijn leven heb ik later meer gedacht aan hen, die ik had afgewezen dan aan hen die ik aangewezen heb.
- 3000 Er kwam een ogenblik dat ik mijn taak wilde neerleggen. Er was onder hen een onmisbare medewerker onzer financiële commissie. Ik wees hem aan. Bij hem waren zijn drie kinderen, zo prachtige mensen, twee zoons en een dochter, als men zelden ontmoet, Aus der Fünten wilde deze niet met de vader bevrijden. Ik zei dat dit tegen de afspraak was, doch hij gaf niet toe. De vader wilde nu met de kinderen meegaan, doch de kinderen smeekten hem bij hun moeder te blijven, wat hij deed.
- 3005 Ik wilde Aus der Fünten zeggen dat ik, omdat hij zijn woord brak, mijn taak neerlegde, maar ik zag mannen aankomen met hun jongere kinderen, die hun ganse leven voor de joodse gemeenschap hadden gewerkt, dit ook nu deden en die ik derhalve niet aan dit lot mocht overlaten, nu ik eenmaal de kans had hen te bevrijden.
- 3010 Ik ging dus door en kon inderdaad dezen redden, onder wie ook de weduwe van een onzer medewerkers, pas gestorven, die ik met haar kinderen echter niet om dit gemis ook dit nieuwe verdriet mocht aandoen.
- 3015 Toen dit was afgelopen, maakte ik er dr. Sluzker een verwijt van dat hij mij alleen

had gelaten. Hij zei: "Ik heb gewacht tot u klaar was en ben toen nog eens aan het werk gegaan en heb nog 18 medewerkers van de Joodsche Raad, boven de 20, bevrijd." Deze 40 vormden een vrij groot deel van de weinigen, die gevangen waren genomen, maar ik wil alleen zeggen dat het beeld van die avond mij nimmer meer heeft verlaten.
3020 In de toenmalige tijd heb ik nimmer één aanmerking op mijn gedrag gehoord, behalve deze ten opzichte van de bevrijding van die weduwe van wie de man een groot vriend van mij was geweest. Het ontbreken van deze aanmerkingen kwam zonder twijfel voort uit het feit, dat men eraan gewend was dat zij, die voor de joodse gemeenschap werkten, ten opzichte van de deportaties, in het algemeen in een uitzonderingspositie
3025 verkeerden. Men kan er natuurlijk over twisten en zal het nimmer erover eens worden of men het leven van de ene mens boven dat van de andere mag stellen, alleen maar omdat de een van meer gewicht is voor de gemeenschap dan de ander. Immers, ook de beoordeling daarvan is een subjectieve, maar in een oorlog geschiedt dit in alle kringen en alle landen eveneens.

3030 Daar bovendien, niet wij hadden deze regel bepaald, doch de Duitsers hadden ons deze vrijstellingen aangeboden. Daarvoor dienden later ook de Sperrren. Wij konden deze niet weigeren ter wille van de gemeenschap, maar vooral omdat zij redding van mensenlevens betekenden. En wanneer ik nu, naast de beelden van hen die ik moest
3035 afwijzen, ook de overlevenden van die avond zie, dan zie ik in dat de keuze, nu wij eenmaal op deze verantwoordelijke post ons hadden laten plaatsen, onontkoombaar was. Op 2 augustus 1942 vond in verschillende plaatsen van het land op een zondag (in mijn Zwervend en Dolend heb ik reeds vermeld dat de Duitsers bij voorkeur gewijde dagen of
3040 dagen in de buurt daarvan voor hun "acties" uitkozen) een razzia plaats op katholieke joden. De reden daartoe werd teruggebracht tot de houding van de aartsbisschop, die een fel protest had geuit tegen de jodenvervolging, terwijl de protestanten om
3045 redenen, die gemakkelijk te vinden zijn, minder streng werden behandeld, integendeel, naar ik nog hoop uiteen te zetten in een uitzonderingspositie kwamen te verkeren, tenzij het alles een machinatie van Rauter was, die ontevredenheid tussen de beide groepen wilde wekken.

Hoe dit zij, de overval was plotseling en zij werden, zo ik mij herinner, allen of de meesten van hen in de Joodse Schouwburg in Amsterdam verzameld.
Wij zijn voor hen opgekomen, doch natuurlijk zonder succes. In mijn aantekeningen vind ik met een vraagteken, dat zij reeds 4 augustus zijn doorgezonden ten getale van
3050 97 (er waren 3 + 2 of " + 1 geestelijken onder). In elk geval echter zijn enkelen in Westerbork gebleven, want ik heb hen daar toen ik het kamp bezocht, zelf gezien. De reactie op het protest van de aartsbisschop moest ons na het gebeurde met onze brieven, betreffende de geïnterneerden in Buchenwald, nog voorzichtiger maken. Wanneer men niet schroomde de machtige katholieke kerk op
3055 die wijze te behandelen, hoe zou dit dan wel voor ons zijn? Toch hebben wij ons van protesten en vooral van fel optreden, wanneer dit nodig was, niet onthouden. Dit heeft echter zo niet gebaat, toch ook nimmer geschaad. Ik vermoed omdat men dit ons goed recht vond, maar bovendien omdat men het westen heel anders behandelde dan het oosten, waar ik als gevolg van elk protesteren de onmiddellijke doodstraf van joodse
3060 functionarissen niet alleen uit de literatuur ken, maar in Theresienstadt zelf heb meegemaakt.

In de literatuur vind ik dat in juli 1942 er razzia's waren in Rotterdam en Den Haag. Ik zelf had in mijn herinnering dat deze pas later plaatsvonden, maar wij ze nu
3065 bespreken, omdat ik mij de data zelf niet meer kan herinneren. In Rotterdam vonden op de een of andere tijd twee avonden achter elkaar razzia's plaats, die uitgingen van de Rotterdamse SD. De SD of Zentralstelle in Amsterdam die zich wel als leider van het geheel beschouwde, was er de eerste avond dan ook niet vertegenwoordigd. Wij kregen natuurlijk bericht en de tweede avond waren dr. Sluzker
3070 en ik met een deel van de staf van de Expositur aanwezig. Wij vonden er de vertegenwoordigers van de Joodsche Raad van Rotterdam. Deze handelden op dezelfde wijze als wij dit gewend waren, door de vrijstellingen eruit te halen. De verzamelplaats was een grote loods, waarlangs de spoorweg liep zodat zij, die op transport werden gesteld onmiddellijk in de trein konden gaan.
3075 De tweede avond was Aus der Fünten er ook met enkele anderen. Hij stond blijkbaar in rang boven de Rotterdamse SS, zodat hij ook de leiding kon nemen. Hij ging echter niet tegen genomen beslissingen van deze in, hetgeen hij mij beduidde, toen ik vrijstelling vroeg voor enkelen van wie de Rotterdamse SS of SD al bepaald had dat zij op transport moesten worden gesteld. In Amsterdam zouden wij deze van hem vrij
3080 hebben gekregen. Hetzelfde was het geval ten opzichte van een groep kinderen uit het joodse weeshuis.

3085 Het was niet te vermijden, dat onze vertegenwoordigers in andere steden door hun mindere ervaring soms niet geheel op de hoogte waren van de mogelijkheid tot vrijstelling. Juist daarom waren wij erheen gegaan, terwijl Aus der Fünten zeker aanwezig was om het gezag der Zentralstelle te handhaven.

3090 De toestanden in de grote loods en de stemming onder hen die daar verzameld waren, waren afschuwelijk. Onze Rotterdamse medewerkers die het twee avonden uithielden daarin te werken, en van wie de meesten zijn omgekomen, verdienen in dankbare herinnering te blijven. Er waren maar weinig vrijstellingen, zodat een groot aantal van hier vertrok, zeker een groot deel van de Rotterdamse joodse bevolking.

3095 Een andere maal, ik kan mij de datum niet herinneren en deze voor het ogenblik ook niet vinden, maar zij was zeker later, werd even onverwachts het joodse ziekenhuis in Rotterdam op een morgen leeggehaald. Hiervoor was de OD, de ordedienst uit Westerbork; welke ter beschikking van de commandant stond (dikwijls heeft men ten onrechte hem met de Joodsche Raad in verbinding gebracht, het was in waarheid een kamporgaan), gerecruteerd.

3100 Dit had ons ertoe moeten brengen te denken aan een actie in Rotterdam op het ziekenhuis. Wij hadden ook wel enig vermoeden daarvan, doch durfden daarop niet afgaan, temeer omdat zij van ons, die geregeld op de Zentralstelle kwamen, van enige verbinding van dit lichaam met de OD niets bemerkten.

3105 Toen wij de volgende ochtend uit Rotterdam bericht van de actie kregen en ik er Aus der Fünten over opbelde, bleek inderdaad dat deze van niets wist. Van wie de actie uitgegaan is, is nooit duidelijk geworden.

3110 Verplegend personeel, patiënten en toevallige bezoekers werden wederom - de patiënten met behulp van de OD; hiervoor was deze bij dergelijke razzia's dikwijls bestemd - naar de loods gebracht. Aus der Fünten vroeg ons niet naar Rotterdam te gaan, hijzelf stuurde Streich als waarnemer. Slechts enkelen kwamen vrij onder wie mijn dochter, die er verpleegster was en die als mijn hele familie werd vrijgesteld.

3115 Het verplegend personeel had, omdat dit het eerste ziekenhuis was dat werd leeggehaald, in Westerbork een bevoorrechte plaats. Zij, of althans diegenen van hen die ik kende, zijn als een der laatste transporten vertrokken met ons naar Theresienstadt. Misschien zijn sommigen ook achtergebleven omdat zij wel tot de A.K. werden gerekend. Vanuit Theresienstadt zijn allen of in elk geval de meesten naar Auschwitz gezonden met het transport van oktober 1944. De patiënten zijn in Westerbork verder verpleegd, tot ook voor hen het uur kwam, ik vermoed in de tijd dat daar het ziekenhuis voor het grootste deel op transport werd gesteld.

3120 In Den Haag kan ik mij een eigenlijke razzia, zoals die hier plaatsvond, niet herinneren. Wel werden daar geregeld mensen als hier uit hun huizen gehaald, zelfs, zo ik dit goed in mijn geheugen heb, in meer geregelde vorm van wijken dan in Amsterdam. Toch is het mogelijk dat er op bepaalde ogenblikken iets als een razzia heeft plaatsgevonden, want ik herinner mij een bezoek dat ik bracht aan het joods tehuis op de Paviljoensgracht, toen daar velen bijeen waren in dat kleine gebouw, dat dienst deed als de Joodse Schouwburg in Amsterdam. Ik weet echter niet meer of zij daar verzameld waren als slachtoffers van het ophalen van elke avond, dan wel van een razzia ineens. Een razzia, daar herinner ik mij wel in Den Haag van het joodse weeshuis en het Oude Liedengesticht.

3125 De razzia's en het ophalen werden er geleid door Fischer, met wie het onderhandelen niet zo moeilijk was als wegens zijn persoonlijkheid zou kunnen schijnen. Dit moet echter ook gelegen hebben aan onze uitmuntende vertegenwoordiger in die plaats, mr. Henri Edersheim, die gewoonlijk ook in Amsterdam de wekelijkse vergaderingen van onze staf bijwoonde om van alles op de hoogte te blijven. Dikwijls heb ik gewenst dat hij mijn medevoorzitter had kunnen zijn in de Joodsche Raad. Hij was, gelijk ik schreef, door de omstandigheden misschien wat meer toegevend dan ik zelf, maar zijn klaar verstand, zijn takt en zijn gaven als diplomaat zouden hem voor de leiding van de Joodsche Raad een uitmuntende kracht hebben gemaakt. Zijn naam is in de geschiedenis van het Nederlandse jodendom te gauw vergeten. Hij heeft in de zionistische beweging al vroeg een zeer belangrijke rol gespeeld en gaf zich aan het joodse werk met een voor hem vanzelfsprekende toewijding. Dit deed hij ook in Den Haag in die moeilijke tijd tot hij op een dag om redenen die ons nooit geheel

3140 duidelijk zijn geworden (men zei dat hij goederen uit zijn huis had trachten te smokkelen) gevangen werd genomen. In de gevangenis is hij dikwijls verhoord en, naar ik van medegevangenen weet, ook mishandeld tot hij naar Westerbork werd gebracht in een zo speciaal transport, dat ook de leden van de contact-commissie hem niet mochten bezoeken. Zij hebben dit toch gedaan, maar weinig meer kunnen doen dan hem en zijn vrouw, die zich vrijwillig bij hem had gevoegd, van wat levensmiddelen te voorzien.

3145 De razzia in Rotterdam is vermoedelijk gehouden omdat men de transporten van 3 x 1000 personen uit Westerbork die omstreeks die tijd begonnen, voltallig moest maken.

3150 Eind juli 1942, zo ik mij wel herinner, zocht de Zentralstelle naar een gelegenheid om de joden te verzamelen voor zij naar Westerbork werden doorgezonden. Verschillende gebouwen kwamen onder beschouwing en tenslotte werd de Hollandse Schouwburg hiervoor bestemd. Deze stond onder een bestuur of een maatschappij aan welke geregeld huur moest worden betaald.

3155 Dit geschiedde door de Joodsche Raad die ook verder alle kosten droeg. Volgens de data in de literatuur was deze Joodse Schouwburg er al toen de methode van oproepen nog bestond. Ik zelf had in mijn herinnering dat zij als verzamelplaats pas tot stand kwam toen de politie elke avond de joden begon op te halen wat echter, eveneens volgens literatuur, pas in september 1942 het geval was.

3160 Hoe dit zij, wij namen het beheer van de Joodse Schouwburg naast de SS, die er de leiding had, op ons, omdat wij er uiteraard veel konden brengen wat het verblijf verlichtte, terwijl de SS het zou hebben verzwaard. Er werd voor voedsel, zo mogelijk ook voor ontspanning gezorgd en Süsskind die er namens de Expositur met de leiding belast was, was een waar wonder om alles uit te vinden wat aan ons doel dienstig kon zijn. Ook zijn staf die zich naar zijn leiding richtte, heeft ware wonderen verricht.

3165 Hieronder valt vooral te vermelden mej. Hetty Brandon, evenals Süsskind later omgekomen, maar anders dan hij wel in de pers herdacht.

Het is het gemakkelijkst, hier de Joodse Schouwburg als geheel te behandelen zonder bepaaldelijk op data te letten. Er was een grote zaal waar allen verzameld waren en verder kleinere vertrekken die, als ik mij wel herinner, vooral als slaappleats voor

3170 families dienden. Achter het gebouw was een open ruimte en verschillenden zijn langs de schutting, welke van een straat scheidde, ontkomen. Süsskind zelf had voor de ontvluchting een heel systeem bedacht dat voor hem zeer gevaarlijk was, omdat hij de kaarten van diegenen die hij liet ontvluchten, telkens uit de kartotheek moest verwijderen, afgezien natuurlijk nog van de kans op ontdekking zelf.

3175 Aus der Fünften heeft in zijn verhoor gezegd dat hij wel wist dat er ontvluchtingen plaatsvonden, maar dat hij die op de koop toe nam, omdat hij op deze wijze zelf personeel spaarde. Hij heeft echter het getal ontvluchtingen, dat in de duizenden liep, veel te laag geschat.

Süsskind en zijn staf konden echter helaas niet voor voldoende reinheid zorgen. Er

3180 was veel ongedierte en als overal, bleek het onmogelijk, dit te verwijderen wegens de wisselende bevolking. Toch was het verblijf zo goed mogelijk en wanneer wij het vergelijken met de tijdelijke verblijfplaatsen in andere landen als België en Frankrijk, was het zelfs goed te noemen. Er ontstond, wat noodzakelijk was, een behoorlijke verhouding tussen de staf van de Expositur en de SS, al moest Süsskind

3185 oppassen dat deze niets merkte van het bedrog met de kartotheek.

Voor de Expositur en een enkele maal ook voor ons zelf gaf de Schouwburg natuurlijk een goede gelegenheid om vrijstellingen te bepleiten, omdat de joden die erheen gebracht werden, enige tijd bleven, Aus der Fünften of iemand van zijn staf op een bepaald ogenblik daarheen kwam en de vrijstellingen aan hem konden worden

3190 voorgedragen. Dit gaf de tijd, die bij razzia's juist werd gemist.

Voor ontvluchting werd gezorgd niet alleen in de Joodse Schouwburg, maar in later tijd ook aan de treinen waarmee de opgeslotenen vanuit, zo ik mij wel herinner, het Oosterdok naar Westerbork werden vervoerd. Daar zorgden enige flinke jongens als Süsskinds staf dat, op een ogenblik waarop de geleiders niet toezagen, nog uit de

3195 wagons enkelen konden ontvluchten. Op weg naar Westerbork zijn ook sommigen uit eigen beweging ontvlucht. Voorzover ik heb kunnen nagaan, waren zij slechts weinig in getal. Een aanval op een trein, door het verzet, als in België wel geschied is, heeft bij mijn weten in Nederland niet plaatsgevonden.

Ik moge hier, hoewel buiten verband, een enkel woord aan toevoegen omtrent de

3200 uiteindelijke bestemming van de Joodse Schouwburg, wat ik mag doen omdat ik een van de weinigen ben onder de overlevenden die haar heeft gezien toen zij als verzamelplaats voor de te deporteren joden werd gebruikt. Juist daarom mag ik zeggen dat de wijze waarop men dit gebouw behandeld heeft en behandelt, een schande is voor Amsterdam en voor de Amsterdamse joden. De Israëlische regering heeft eerst

3205 aangeboden, er een museum te stichten waar de cultuur van Israël in afbeelding en boeken en wat het zijn mag, zou worden gevestigd. Naar ik vernomen heb, hebben lieden die nimmer de Joodse Schouwburg hebben gezien in oorlogstijd, ja sommigen die in die tijd in het buitenland hebben vertoefd, de gezant van Israël ertoe gebracht om dit aanbod in te trekken. Niets zou mijns insziens groter eer voor de nagedachtenis van

3210 hen die er hebben vertoefd, zijn geweest dan dit gebouw dienstbaar te maken aan het levende Israël.

Misschien mogen door deze herinneringen deze woorden nog eens vernomen worden. Men doet anders beter, het gebouw af te breken en er een nieuw te stichten dat de

herinnering aan het gebeurde niet meer in zich draagt.

3215 Voor ik dit hoofdstuk afsluit, wil ik zeggen dat voor de bagage van de vertrekkenden werd gezorgd door een speciale afdeling van de Joodsche Raad, Hulp aan vertrekkenden, die, meen ik, deze in hun huizen gereedmaakte en dan via de schouwburg met hen meezond.

Politie ingeschakeld bij het ophalen

3220 Zoals ik hierboven reeds vermeld heb, werd in september 1942 de methode van het uitzenden van oproepen waarbij de opgeroepen zich naar het Centraal Station (of de Zentralstelle?) moesten begeven, opgegeven voor het ophalen door politie aan huis. Deze politie bestond uit de politie van het Tulpplein, NSB-ers, Schalkhaarders, maar zeker ook gewone politie. Dit laatste weet ik omdat zij op een avond ook bij mij

3225 verscheen.

De oproepen hadden zich in de loop van de tijd al niet meer beperkt tot jonge mensen van 16 tot 40 jaar, maar ook ouderen en zieken en zelfs hoogbejaarden werden opgeroepen en nu opgehaald. Zij werden dan naar de Zentralstelle gebracht en daar geregistreerd. Dit geschiedde door typisten van de Expositur, een methode waardoor

3230 wij wel aan de ene kant de Duitsers bijstonden, immers hun eigen personeel ontlastten, maar aan de andere kant maakten dat diegenen die men wilde laten ontvluchten, niet op de lijsten kwamen, en ontvluchtingen waren ook uit de Zentralstelle mogelijk. Aan de Expositur werd voortdurend gemeld wie waren opgehaald en zij kon dus reeds van tevoren nagaan voor wie vrijstelling zou kunnen worden

3235 gevraagd.

Daar echter het personeel van de Expositur niet ieder kende, waren op verschillende bureaus posten geplaatst die de namen doorkregen en de Expositur van raad en advies konden dienen. Ikzelf bleef elke nacht tot twee uur op om eveneens op de hoogte te blijven en zo nodig inlichtingen te geven.

3240 Door deze samenwerking werd verkregen dat vrijwel niemand die na de oproepen of na het ophalen nog in Amsterdam bleef en kans op vrijstelling had, naar Westerbork ging, zonder dat zijn geval onder ogen was gezien. En mocht dit geschieden, dan kon de contact-commissie in Westerbork de verdere zorg op zich nemen. Helaas zijn blijkbaar

3245 toch enkelen niet onder de aandacht gekomen, vermoedelijk omdat zij zichzelf niet meldden. Een enkel geval heb ik in mijn Zwervend en Dolend beschreven, al kunnen deze ook het gevolg zijn geweest van razzia's, waarbij het verkrijgen van vrijstelling in de plaats zelf vrijwel onmogelijk was.

Men heeft zich dikwijls verbaasd (en bij een zitting, ik meen, tegen Aus der Fünten of Blumenthal heeft de advocaat-fiscaal Besier er tegenover mij zijn verwondering

3250 over uitgesproken), dat, toen men ouden van dagen opriep, wij nog in een werkverruiming bleven geloven. Zij die een dergelijke verwondering uiten, weten echter niet dat in Westerbork juist de ouderen en zieken en bejaarden met bijzondere zorg waren omringd. Het kan derhalve

3255 niet verbazen dat wij ons voorstelden dat in het Oosten hetzelfde het geval was als hier. De jongeren werkend, de ouderen verzorgd in de ziekenbarakken.

In september 1942 geschieden enkele persoonlijke voorvallen welke ik hier moet bespreken. Onverwacht werden tegelijk de opperrabbijn L.H. Sarlouis en de algemene secretaris van de Joodsche Raad Max Bolle, gevangengenomen en naar de Joodsche Schouwburg gebracht. Dit geschiedde geheel buiten alle oproepen om, immers zij waren

3260 als lid en beambte van de Joodsche Raad van deportatie vrijgesteld. Toen wij hierover Aus der Fünten bezochten, wilde deze ons alleen meedelen dat het op hoog bevel was geschied. Hij toonde ons de brief waarin dit bevel vervat was, liet ons echter

3265 tegelijk zien dat er het woord "Geheim" op stond. Zijzelf hebben vermoed, naar zij mij meedeelden, dat een correspondentie met Zwitserland de oorzaak was. Deze correspondentie was volkomen onschuldig, doch men kan niet weten wat de Duitsers er achter gezocht hebben. Zij zijn beiden op transport

3270 gesteld met hun gezinnen. Omtrent opperrabbijn Sarlouis hebben wij nimmer meer iets vernomen. De Joodse Gemeenschap in Amsterdam verloor in hem een uitnemend opperrabbijn, die voor de belangen voor de gemeente heeft gestreden, zolang het hem

3275 mogelijk was, en aan de gemeenteleden veel troost heeft geboden en voor het geestelijk leven zeer veel heeft gedaan. Slechts één zoon van hem is overgebleven die door zijn zwakte is gered. Hij is (ik vermoed later) naar Bergen Belsen gekomen waar hij, omdat hij aan tbc leed, in een ziekenhuis is verpleegd en zo de moeilijkheden daar heeft overwonnen. In Amsterdam is de verpleging voortgezet en hij heeft nu een werkzaam leven in het nieuwe land.

Max Bolle was voor de Joodsche Raad vrijwel onmisbaar. Een man met een dergelijk talent tot organisatie heb ik nimmer ontmoet. Geen opdracht was hem ooit te zwaar en

3280 hij beheerste het geheel met een kracht en takt die een plaatsvervanger voor hem onmogelijk maakte, al heeft de heer J. Brandon veel van zijn werk overgenomen. Een van de vreselijkste herinneringen aan het brengen naar de Zentralstelle van hen die waren opgeroepen, rust op een avond, toen daarheen werden gebracht de heren dr. D.M. Sluijs, rabbijn Dunner en nog iemand wiens naam ik niet meer weet. Daar zij vrijstellingen hadden, de heer Sluijs was secretaris van de Joodse Gemeente en de 3285 heer Dunner rabbijn, moest hiervoor een speciale reden zijn. Ik begaf mij dus naar de Zentralstelle, vroeg Aus der Fünten daarnaar, die mij echter de reden niet wilde zeggen. Wij vermoedden dat zij telefonsich mededelingen hadden gedaan omtrent de te verwachten actie die avond, zoals, wat ik Aus der Fünten zei, ik ook zelf wel deed en 3290 meerderen van ons. Op mijn vertoog werd de heer Sluijs vrijgelaten, maar van vrijlating van rabbijn Dunner wilde Aus der Fünten niet weten. Nu was deze, afgezien van zijn andere voortreffelijke persoonlijke eigenschappen, mijn hoop voor de toekomst als rabbijn. De leiding die hij de gemeente gaf in de synagoge in de Lekstraat, was dusdanig dat de schare die zich aan hem toevertrouwde, bij hem troost en verlichting vond. Hij was als rabbijn een geboren geestelijk 3295 leider. Ik had zelfs al met hem afgesproken dat wij op zondagen (een grote concessie voor een rabbijn) bijeenkomsten zouden beleggen waar ook joden die gewoonlijk niet naar de synagoge komen, zouden kunnen komen om een woord van wijding en troost van hem en anderen te vernemen. Ik vroeg en smeekte Aus der Fünten, hem vrij te laten, doch deze was, ik weet niet 3300 waarom, onvermurwbaar. Rabbijn Dunner schikte zich al in zijn lot met de berusting die de waarlijk vrome past. Toen echter verschenen op de drempel van de zaal zijn twee kinderen met hun grootvader. De kinderen in nachtkleding zo uit hun bedjes gehaald, met alleen een jas of mantel daaroverheen. Toen kon de heer Dunner zich niet meer beheersen en riep: "Professor, redt mijn kinderen!" Ik smeekte met te meer 3305 kracht Aus der Fünten in elk geval met hen medelijden te hebben, maar hij bleef onvermurwbaar, al was de aanblik van de kinderen zoals ik hem nimmer zal kunnen beschrijven, nog klein en jong en volkomen verschrikt uit hun slaap hierheen gebracht. Aus der Fünten verzocht mij zelfs, naar huis te gaan, wat ik weigerde, naar ik zei 3310 omdat mijn plicht hier lag, doch ook Sluzker met wie ik daarna sprak, zei dat niets te bereiken viel. Even vreselijke tonelen als deze, vreselijker misschien, die ik nog zal beschrijven, heb ik later aanschouwd, maar die tragedie die zich op die avond heeft afgespeeld, is in mijn herinnering als een der somberste en als een van de felste aanklachten tegen het Duitse regime gebleven. 3315 Onder de Sperr-stempels waarvoor ik verwijs naar Berkley (pagina 78), kwam die van de Joodsche Raad voor ons het meest naar voren. Reeds bij het aanwijzen der 17.500 in plaats van de 35.000 die wij gevraagd hadden, moesten wij een keuze doen. De medewerkers van de Joodsche Raad die ons deze keuze hebben verweten, toen het in mei 3320 1943 om henzelf ging, vergaten dat hun uitzonderingspositie ook een gevolg was van een keuze. Natuurlijk hadden wij die 17.500 (hierin waren ook de gezinnen begrepen; het aantal "werkers" zal 10.000 zijn geweest) niet nodig. Er werden hiervoor dubbele werkkringen geschapen en met allerlei middelen werd werk gezocht. Het was echter niet te vermijden dat ook het toeval en de relaties bij de keuze een rol speelden, al 3325 trachten wij dit te beperken. Hoe dit in andere steden geschiedde, kan ik mij niet herinneren. Een onvermijdelijk nadeel was dat van het zogenaamde proletariaat slechts een klein aantal kon worden geplaatst, omdat de bezigheden een geoefendheid eisten in administratief werk. Wij brachten echter zoveel mogelijk van dezen onder in de groenten- en marktafdeling en als loopjongens en bij dergelijke werkzaamheden. 3330 Wat de andere Sperrren betreft: de Sperre voor gedoopten gold voor hen die voor 1 januari 1940 gedoopt waren. Een tijdlang gold de datum 1 mei, maar toen ik in Theresienstadt door de commandant Rahm hieromtrent aan een verhoor onderworpen werd, zei hij dat 1 januari de officiële datum was. 3335 Gemengd gehuwden hadden officieel alleenrecht op de Sperre als zij kinderen hadden uit eigen huwelijk. In de praktijk bleek het mogelijk, hierop uitzonderingen te verkrijgen. Omtrent de gedoopte joden moet ik wel meedelen dat zich hieronder verschillende bevonden die de doop niet waardig waren naast de velen die uit overtuiging de 3340 christelijke godsdienst hadden aangenomen. In Theresienstadt heb ik als leider van een kazerne met de categorie van de slechten onder hen de meeste moeite gehad. Wat de neutrale buitenlanders betreft: het standpunt ten opzichte van hen wisselde, speciaal als het een burgerschap van Zuidamerikaanse staten betrof, waarvan de Duitsers evengoed als wij moesten weten, dat de visa dikwijls te koop waren. In

- 3345 Theresienstadt heb ik meegemaakt dat een rabbijn werd gedeporteerd hoewel hij een Zuidamerikaanse pas had, terwijl later zijn vrouw en kind op diezelfde grond mochten blijven.
- Wat de arisering betreft: ik heb de indruk gekregen dat de Duitse arts die hieromtrent een Gutachten moest afgeven, omkoopbaar was.
- 3350 Met de Wehrmacht-stempel, de diamantstempel hadden wij niet te doen. Met een hoge ambtenaar van de Rotterdamse bank, die in staat bleek om tegen het afgeven van juwelen vrijstellingen te verschaffen, stonden wij in voortdurend contact. Zijn bemoeienissen hadden, voorzover ik mij herinner, in het algemeen slechts een tijdelijke werking, maar zij konden van belang zijn indien iemand door het uitstel
- 3355 gelegenheid kreeg onder te duiken.
- In mijn aantekeningen vind ik dat in oktober 1942 verhuizingen naar Oost begonnen. Het was van de Duitsers een vernuftig plan om de joden samen te brengen in wijken die zij gemakkelijk konden afsluiten. Oost heeft slechts enkele toegangswegen en was daarom voor hun duivels plan zeer geschikt. Ik kom bij de beschrijving van de latere
- 3360 razzia's hierop nog terug. In december 1942 werd een aantal personen die door bemiddeling van de secretarisgeneraal, hoofd van het departement van binnenlandse zaken, mr. K.J. Frederiks, door de Generalkommissar Schmidt van deportatie naar het Oosten waren vrijgesteld, overgebracht naar kasteel De Schaffelaar en een ander verblijf in Barneveld. De verzoeken werden behandeld door binnenlandse zaken, de heer
- 3365 Kloosterboer.
- Met Barneveld hadden wij niet te maken. Ik meen dat wij eenmaal op verzoek van mr. Frederiks een som ervoor hebben gegeven, maar de algemene kosten zijn vermoedelijk uit het joodse geld van Lippmann Rosenthal betaald. Hoe de keuze geschiedde, is mij onbekend. Ik kan echter niet nalaten erop te wijzen dat ook hier weer van een keuze,
- 3370 en wel een zeer enge, sprake was.
- De Barnevelders zijn later ondanks de belofte na een verblijf in Westerbork waar zij een afzonderlijke barak bewoonden, naar Theresienstadt gedeporteerd.
- Daar ik zelf in Westerbork op de Barneveldlijst geplaatst was, en men in Theresienstadt tot omstreeks april 1945 (toen zouden allen zijn gedeporteerd als de
- 3375 toestand aan het front dit niet had verhinderd) aan de belofte van niet-deporteren vasthield, ben ik door deze lijst persoonlijk gered.
- Een pijnlijk geval deed zich voor toen prof. dr. E. Moresco in Westerbork zou worden gedeporteerd omdat de Sperre voor de Portugese joden was opgeheven. Hij was echter ook Barnevelder en mr. B.P. Gomperts die wegens de arisering van zijn vrouw gemengd
- 3380 gehuwd was geworden en dus ontslagen werd, bracht dit bij zijn terugkomst onmiddellijk telefonisch aan binnenlandse zaken over dat vrijlaten van prof. Moresco en diens zoon die in de gevangenis in Westerbork was of werd opgesloten, eiste. Het verzoek werd ingewilligd. Prof. Moresco is later inderdaad, ik meen met zijn zoon, naar Theresienstadt gekomen, maar mr. Gomperts werd om zijn actie gevangen genomen en naar
- 3385 Auschwitz gezonden, dat hij echter overleefd heeft.
- Zelf heb ik eenmaal Barneveld bezocht om met de commandant over enkele interne zaken overleg te plegen.
- 15 januari 1943 werd afgekondigd dat vondelingen zouden worden beschouwd als te zijn van joods bloed, een maatregel die men nam omdat joodse pasgeboren
- 3390 kinderen volgens bewering van de Duitsers te vondeling werden gelegd. De kinderen werden, zo ik mij wel herinner, voor zover het Amsterdam en omgeving betrof, overgebracht naar de crèche. Er waren daarbij verschillende tragedies van mensen die een vondeling bij zich aan huis hadden genomen en deze nu weer moesten afstaan.
- 26 januari 1943 vond de ontruiming plaats van het Apeldoornse Bos.
- 3395 Ik kan hieromtrent niets meedelen omdat wij er niet bij aanwezig waren, maar namens ons mr. Leo de Wolff gegaan was. Zelf had ik een afspraak voor die dag om het kamp te Vught te bezoeken en ik achtte dit zo gewichtig dat ik meende, het boven aanwezigheid in het Apeldoornse Bos waar, naar ik zag, wij niets zouden kunnen uitrichten, te moeten stellen.
- 3400 Ik moge niet nalaten te vermelden dat wij met Barneveld in zoverre te doen hadden dat wij in Westerbork voor het sperren van hen zorgden, in die zin dat als er zich daar joden bevonden die op transport waren gesteld, maar reeds door binnenlandse zaken of door onderwijs als Barneveld-kandidaat aan de Duitsers waren opgegeven, hun vertrek door onze bemiddeling werd uitgesteld. Prof. Van Dam bemoeide zich met deze gevallen
- 3405 voorzover zij onderwijs betroffen. Ik heb hem wel in de nacht opgebeld en hij zorgde dan dat er mededeling naar Westerbork werd doorgegeven. Dit was, in zoverre ik mij herinner, altijd een voorlopig succes behalve in het door mij vermelde geval toen de commandant een brief van binnenlandse zaken niet behoorlijk vond.
- In Theresienstadt werd ik eens door de commandant Rahm ontboden met de mededeling dat
- 3410 joden die als Barnevelders stonden ingeschreven, maar nooit in Barneveld geweest

3415 waren, doch alleen op een lijst voorkwamen, naar zijn mening niet als Barnevelders konden worden vrijgesteld. Tot dezen behoorde ik zelf. (Mijn familielijst, in Westerbork verkort tot diegenen die waren overgebleven, en dus beperkt tot omstreeks acht personen, was in Westerbork tot Barneveld-lijst gemaakt. Hetzelfde was het geval met de bijzondere lijst van de heer Flörsheim.) Ik betoogde tegenover Rahm dat de plaatsing op de Barneveld-lijst hetzelfde betekende als het verblijf aldaar. Hij zei mij, de kwestie nader te zullen overwegen. Ik overlegde en wij stelden een memorandum op dat ik zou overleggen als ik weer geroepen werd. Dit is echter niet het geval geweest. Wij zijn ook verder als Barnevelders beschouwd.

3420 Ik deed ook moeite om nog enkelen die in Nederland op de nominatie voor Barneveld hadden gestaan (onder andere de arts Buzaglo en zijn familie) alsnog in Theresienstadt op de Barneveld-lijst te krijgen. Dit mislukte echter. Buzaglo is op transport gesteld, voor zijn vrouw en kinderen had ik vrijstelling verkregen. De Duitsers hebben de lijst waarvan zij en anderen waren afgevoerd, tot de oorspronkelijke omvang teruggebracht waardoor ook zij op transport gesteld zijn. Met de eigenlijke Barnevelders is dit echter, voorzover ik weet, niet het geval geweest. Wel was de uitzondering voor hen opgeheven, toen in april of mei 300 joden naar een ander land zouden vertrekken (dit zou, naar Jo Spier mij later heeft verteld, Tirol geweest zijn, waarheen zij hadden moeten lopen, hetgeen uiteraard hun dood zou hebben betekend). De toestand aan het front heeft echter dit transport verhinderd, omdat de Amerikanen reeds in het westelijk deel van Tsjechoslowakije waren doorgedrongen. Zo zijn zij (ook ikzelf en mijn familie behoorden daartoe) gered.

3435 Hieromtrent heb ik indertijd een uitvoerig verslag uitgebracht. Toch wil ik enkele notities hier opschrijven waarvan ik niet zeker weet of ik ze vermeld heb. Het kamp te Vught, als concentratiekamp opgezet, werd in januari 1943 ook bestemd voor opname van joden, voornamelijk buiten Amsterdam, die, ik meen door middel van de dagbladen, in april werden opgeroepen om daarheen te gaan. Voorzover ons oordeel gevraagd werd, raadden wij aan daaraan te voldoen. Wij hadden immers de indruk, welke ook bevestigd werd, dat Lages en Aus der Fünften in het kamp te Vught een middel zagen om te betogen dat zij hier joden voor de Wehrmacht lieten werken onder gunstige omstandigheden voor deze arbeid en dat zij daarom het kamp zolang mogelijk in stand wilden houden om zelf aan het Oostfront te ontkomen. Op die wijze zouden dus, naar onze toenmalige mening, de joden die er vertoefden, voor deportatie gevrijwaard blijven.

3440 Philips, die eveneens zijn medewerking verleende, dacht daar blijkbaar evenzo over en het feit dat de joden er in bedrijven werkten, gaf ook aanleiding tot ons standpunt. Dit standpunt hield ook in dat wij medewerkten aan het verschaffen van materiaal voor de bedrijven. Hoewel wij wisten aan de Wehrmacht medewerking te verlenen, meenden wij dit te mogen doen omdat zowel de joden hierdoor in Nederland bleven als in Vught sabotage mogelijk was die, naar wij vermoedden, in het Oosten zeker niet kon plaatsvinden. Onze medewerking was trouwens zeer beperkt. Er waren anderen die het eigenlijke materiaal verschafte.

3455 Van de hoeveelheid werk die verzet werd, heb ik bij mijn bezoeken een povere indruk gekregen. In de barakken stond iemand op wacht die waarschuwde als er een gevreesde SS-er aankwam en alleen dan werd korte tijd gewerkt. In de Philips-groep waren bekwame mannen werkzaam aan het speciale werk dat door dezen moest worden verricht met werktuigen die Philips leverde. Het lag in de bedoeling dat er ook een diamantslijperij zou komen. Om de plannen te overleggen, vergezelde de heer Asscher mij eenmaal bij een bezoek. Er werd toen een gebouw uitgekozen en de inrichting werd besproken, maar van de plannen is nooit iets gekomen.

3460 Er heerste in de omgeving van het kamp een grote angst hiervoor. Toen in januari 1943 de heren Blüth en Sluzker met mij erheen gingen, raadden voorbijgangers ons aan, op onze weg terug te keren. Wij zetten echter door. De commandant, Chmielewski, met wie wij om 11.00 uur een afspraak hadden, had dit vergeten. Wij werden om 17.00 uur toegelaten. Wij besteedden de tussentijd om met onze medewerkers in Den Bosch overleg te plegen.

3470 Toen wij de commandant spraken, zei deze ons, een scherp onderscheid te zullen maken tussen het concentratiekamp en het joodse kamp dat als een verblijf zou gelden en waar de joden hun eigen kledij mochten dragen. (Pas later werden gestreepte pakken voorgeschreven).

3475 Chmielewski was een bruto en volkomen ongeschikt om een kamp te leiden, bovendien in alle opzichten corrupt. Zijn staf bestond in het algemeen uit ruwe mannen, echter eveneens omkoopbaar, waarvan de heer Blüth die ik bij bezoeken uitermate bewonderde omdat hij met deze lieden wilde omgaan, steeds gebruik maakte. Bij ons eerste bezoek spraken wij af dat de heer Blüth elke week zou komen om het kamp datgene te verschaffen wat voor de verzorging van de bewoners nodig was. Het heeft er dan ook

aan kleding, extra voeding en medicijnen nimmer ontbraken. Trouwens ons eerste bezoek
aan de commandant was een gevolg van een telefonische oproep aan ons comité of wij
voor de verzorging der bewoners zorg konden dragen. Ikzelf vergezelde de heer Blüth
3480 voor gesprekken met de commandant, de Joodsche Raad en geïnterneerden.
De bruutheid en volkomen ongeschiktheid van de commandant uitte zich vooral in de
behandeling der kinderen. Toen de heer Asscher en ik het kamp bezochten, had men er
de vrouwen met de babies in een kamer bijeen gebracht om ons een goede indruk
tegeven, maar de kinderen, later bleek dat er zelfs geen gelegenheid was om melk voor
3485 de babies toe te bereiden, zagen er zo verschrikkelijk uit en de blik in een
aangrenzende kamer waar in bedden driehoog boven elkaar de zieke kinderen waren
opgestapeld, telkens drie in een ledikant, was zo hartverscheurend, dat zelfs de SS-
er die mij vergezelde, mij vroeg wat voor dezen te doen. Ik had van te voren overleg
gepleegd en stelde daarom in de namiddag aan de commandant voor dat wij prof. Van
3490 Creveld mochten vragen, geregeld het kamp te bezoeken teneinde de kinderen te
verzorgen. Gelukkig was Aus der Fünten aanwezig, die aanraade het verzoek in te
willigen, en prof. Van Creveld is er dan ook geregeld geweest. Hij moest ervoor
overleg plegen met een Duits arts en heeft ook de aanwijzingen gegeven die hem nodig
voorkwamen, maar de Duitse arts was zelf een heftig anti-semiet, zodat slechts een
3495 lichte verbetering optrad. Er zijn dan ook vele kinderen als slachtoffer gevallen.
Dit werpt op het kamp te Vught, voorzover het de opname van joden betreft, de
donkerste schaduw die zich laat denken.

De volwassenen hadden het er in vergelijking tot andere kampen, niet slecht. Er waren
3500 wel enkele gewoonten die men in Westerbork niet kende, met name het appèl, maar de
barakken waren goed, zindelijker dan in Westerbork en ook het voedsel was voldoende.
Met de heer Blüth heb ik het kamp vrij vaak bezocht. Ik achtte het dan mijn taak, met
de geïnterneerden te spreken en briefjes van hen in ontvangst te nemen om die over te
brengen aan hun bloedverwanten. Dit was gevaarlijk (eenmaal heb ik gezien hoe een
3505 Nederlandse agent van politie die brieven had binnengebracht, op de appèlplaats werd
getuchtigd) en Blüth waarschuwde mij er ook voor omdat naar zijn oordeel de
voorzitter van de Joodsche Raad zich niet aan ontdekking moest blootstellen. Zelf
echter nam hij wel diamanten mee en ik hield met mijn werk dat ik nodig achtte, ook
niet op. In Vught bevond zich een Joodsche Raad die echter met de onze niet anders
3510 dan de naam gemeen had. Zij was door de commandant samengesteld uit personen die de
zaken goed behartigden met uitzondering van een enkele en van een der voorzitters (de
andere voorzitter was voortreffelijk), die alles deed om bij de SS in het gevlei te
komen en zich ook verder onwaardig gedroeg. Deze Joodsche Raad had ook de leiding van
de transporten toen deze plaatsvonden en moest ook de vrijstellingen verlenen op
3515 grond van de desbetreffende bepalingen. Gelukkig was ik gewaarschuwd zodat ik samen
met de andere voorzitter aanwijzingen geven kon.

Kamp in Vught was een nachtmerrie

De transporten zelf waren een gruwel. Daar de mannen voor het grootste gedeelte te
werk waren gesteld in kampen in de buurt die als onderafdelingen van Vught waren
3520 gebouwd, bestonden zij voornamelijk uit vrouwen en kinderen, de kinderen doodziek,
zodat op wagons werd geschilderd "roodvonk", "mazelen", "dysenterie" en andere
kinderziekten om de lijders daaraan van elkaar te scheiden, uiteraard zonder enig
doel, want in Westerbork werden de inzittenden onmiddellijk overgebracht naar treinen
naar Sobibor. De aanblik van de moeders met de babies in een der wachtkamers van het
3525 station, waar zij dezen nog trachtten de borst te geven, was zo huiveringwekkend dat
ik nog niet waag hen voor mijn herinnering terug te roepen.
Medewerkers uit Den Bosch en Amsterdam deden alles wat zij konden om vrijstellingen
te verkrijgen, echter slechts met gering resultaat. De transporten vonden op twee
avonden plaats en ik vroeg de commandant de eerste avond verlof, de tweede avond
3530 doktoren uit Amsterdam te mogen meebrengen om door middel van hen vrijstellingen voor
moeders en zieke kinderen te krijgen. Dit werd toegestaan, maar het had weinig nut
omdat, naar bleek, de meeste zieken de eerste avond reeds waren getransporteerd. Mijn
voorstel kreeg zelfs een droevig naspel, omdat ik twee der artsen verzocht, de trein
naar Westerbork te vergezellen. Ik kreeg voor hen een vrijgeleide van de commandant,
3535 maar tegen mijn wil, ik had uitdrukkelijk op het gevaar en het gebrek aan noodzaak
daarvan gewezen, ging ook een verpleegster mee en dit had tot gevolg dat in
Westerbork niet alleen deze op transport werd gesteld, maar ook een der artsen, die
bij aankomst, niet wetend dat de commandant aanwezig was, een bemoedigend woord tot
haar had gesproken. Pogingen om haar te bevrijden, mislukten, zodat ook zij op
3540 transport is gesteld. Hoewel ik mij niets te verwijten had (immers de begeleiding
door artsen was wegens de aanwezigheid van enkele zwangere vrouwen en de vele zieken

noodzakelijk), staat mij dit toch altijd nog als een der verschrikkingen uit die tijd voor ogen.

3545 Ik kan mij herinneren, maar weet de datum niet meer, dat ook mannen uit de toegevoegde kampen uit Vught zijn getransporteerd. Hoe dit zij, onze verwachting dat de transporten uit Vught niet spoedig zouden plaatsvinden, is verwezenlijkt, echter niet het uitblijven dezer transporten. Ik meen dat Rauter aan de aanwezigheid van joden in Vught een einde heeft gemaakt en dus ook aan de verwachtingen van Lages en Aus der Fünten, voor wie dit echter niet verwijdering naar het Oostelijk front welke

3550 zij blijkbaar vreesden, ten gevolge heeft gehad. Ik heb nog twee gebeurtenissen te vermelden, ten eerste, de opsluiting in een bunker van een zo groot aantal vrouwen in letterlijke zin zodanig op elkaar geperst dat enkelen zijn omgekomen, anderen ernstig letsel hebben ondervonden. Dit geschiedde op bevel van de commandant (niet Chmielewski), die, meen ik, daarvoor gestraft is. Een andere gebeurtenis was dat men de vrouwen vrijwel geheel ontkleed in een barak verzamelde, zogenaamd om op ongedierte te worden onderzocht. Een aantal van de bewakers was daarbij tegenwoordig.

3555 Wat het werk van de heer Blüth betreft. Uitdrukkelijk moet nog eens in het licht worden gesteld dat de Joodsche Raad geen of weinig materiaal voor het werk beschikbaar heeft gesteld. Dit werd overgelaten aan de heer Elias en het 3560 bovengenoemde consortium. De heer Blüth die hoofd was van de afdeling Uitrusting van de Joodsche Raad, verschaftte de geïnterneerden kleding, levensmiddelen, medicijnen (deze ook voor het ziekenhuis) en al wat zij voor hun bestaan nodig hadden. Om dit gedaan te krijgen, moest hij de commandant en de bewakers omkopen met allerlei 3565 geschenken.

Tegenover de commandant gedroeg hij zich zeer vrijmoedig. Toen deze hem begon te dutzen, deed hij hetzelfde, zich beroepend op het feit dat hij Duits officier was geweest. De kunde en ijver waarmee hij in Amsterdam, Westerbork en Vught zijn taak vervulde, een ijver waarin hij zijn medewerkers meesleepte, zijn niet genoeg te 3570 roemen. Hij kent deze gewichtige tak van de arbeid van de Joodsche Raad het beste. Met vernuftige middelen wist men het benodigde te krijgen en dit is velen tot zegen geweest, zolang zij in Nederlandse kampen vertoefden. Voor de reis zorgde deze zelfde afdeling voor al wat daar nodig kon zijn: naast kleding, dekens, reismateriaal en al het overige.

3575 Grote magazijnen en werkplaatsen stonden ter beschikking, zowel te Amsterdam als in Westerbork en Vught (in Westerbork, wellicht ook Vught, waren ook werkplaatsen voor het maken van verschillende goederen evenals te Amsterdam).

Eind mei 1943 werd de helft van de toen nog ongeveer 13.000 a 15.000 Sperrren van de Joodsche Raad opgeheven. Er 3580 waren er 17.500 geweest, doch het getal was ingekrompen door overlijden, door wegvoering en door onderduiken. De aanzegging geschiedde door Aus der Fünten, die ons meedeelde dat wij degenen die onmisbaar waren, moesten aanwijzen en dus een lijst opmaken van hen die op transport konden worden gesteld. Wij betoogden dat dit 3585 onmogelijk was, daar het getal der beampten al was ingekrompen, en dat wij allen nodig hadden, wilden wij de organisatie welke de Duitsers zelf wensten, in stand houden. Aus der Fünten, die de organisatie het best kende, was blijkbaar hierdoor getroffen en beloofde nader met Den Haag te zullen spreken. Hij ging echter blijkbaar eerst naar Lages die ons meedeelde, dat wij gehouden waren het bevel na te komen. Aus 3590 der Fünten wees erop dat, als wij dit niet deden, het getal van 7500 in elk geval moest worden gevonden en dat hem dan niets anders overbleef dan willekeurige letters te kiezen en de dragers van namen die daarmee begonnen, op transport te stellen. Wij zeiden, ons nader te zullen beraden.

Nu had ik deze maatregel reeds geruime tijd zien aankomen en wij waren dus in de gelegenheid geweest, zowel de Joodsche Raad als de vergadering van leiders van 3595 afdelingen omtrent onze houding te raadplegen. De Joodsche Raad was er met een kleine uitzondering voor, dat wij zelf de keuze zouden doen, omdat aldus, wij hen zouden kunnen behouden die voor de organisatie onmisbaar waren. Ik had in de laatste vergadering uitvoerig uiteengezet dat, als wij de keuze aan het toeval overlieten, wij geen hulp meer aan de kampbewoners, aan de vertrekkenden, gelijk ik dit hierboven 3600 geschetst heb, konden brengen, dat de voorziening met levensmiddelen in Amsterdam niet meer kon geschieden, de markten zouden worden opgeheven, het onderwijs geen voortgang kon hebben.

De gehele administratie van de Joodsche Raad, nodig voor de vrijstellingen, voor het 3605 regelen van het werk der afdelingen, kon niet plaatsvinden. Het werk in de Schouwburg dat velen redding verschaftte, moest ophouden of tot een minimum teruggebracht worden. Kortom, indien de Joodsche Raad, gelijk wij geloofden, nog iets kon doen voor het leven van hen die nog in Nederland waren, verlichtte of hen ook voor erger behoedde,

zou dit worden lamgelegd.

3610 Ik drukte daarom allen op het hart goed te vinden dat wij de keuze die wij altijd aan
de Duitsers hadden overgelaten, omdat wij zelf de verantwoordelijkheid er niet voor
wilden dragen, nu op ons zouden nemen, nu het niet alleen meer ging om hen die werden
aangewezen, maar om hen die de werkers van de Joodsche Raad nodig hadden om
vrijstelling te verkrijgen of, zolang dit mogelijk was, het bestaan lichter te maken.
3615 Wij konden, zo betoogde ik, in dit geval een objectieve keuze doen indien alle
leiders van afdelingen hen wilden aanwijzen die door hen voor het werk onmisbaar
werden geacht. Dit zou zeker de zwaarste taak zijn die zij tot nu toe hadden
verricht, maar zij was nodig omdat zij de voortgang van het werk mogelijk maakte.
Ik weet nog dat ik dit alles met grote overtuiging uiteenzette en ik weet ook dat ik,
3620 wanneer ik voor dezelfde vraag was gesteld, zonder het doel van de deportaties te
kennen, op precies dezelfde wijze mijn standpunt zou bepalen en uiteenzetten. Het
ging mij om het belang van het geheel waarvoor in moeilijke tijden het belang van de
enkeling moet wijken.

3625 De vergadering van medewerkers deelde mijn standpunt met uitzondering van vier tot
wie mevrouw Van Tijn behoorde. De anderen verbonden zich, de lijsten in te leveren.
Mevrouw Van Tijn diende haar ontslag in, hetgeen ik echter weigerde te aanvaarden, in
welke weigering zij berustte. Ik zei reeds dat ik mijn standpunt, waarvoor ik de
volle verantwoordelijkheid op mij neem, omdat ik mij bewust ben, de vergadering in
3630 sterke mate te hebben beïnvloed, nog steeds voor die tijden, toen wij het doel nog
niet kenden, het juiste acht. In mijn verhoren kan men andere argumenten hiervoor nog
aantreffen. Ik wil echter, wat ik tot nu toe niet volledig heb gedaan, erop wijzen
dat in de geschiedenis van de Nederlandse joden in de oorlog een dergelijke keuze
meermalen voorkwam zonder dat daartegen bezwaren zijn geopperd. Voor de oorlog was
3635 dit (zie mijn boek Zwervend en Dolend) reeds het geval met de Duitse joden aan wie
door keuze verblijfsvergunning in Nederland werd toegekend. Tijdens de oorlog was het
het geval ten opzichte van hen die waren uitverkoren voor een verblijf in Barneveld.
Voor hen geschiedde de keuze door een zeer kleine commissie, wier motieven mij niet
bekend zijn, maar die zeker voor een nog veel moeilijker taak heeft gestaan dan wij
in mei 1943.

3640 Ook de commissie in Palestina, die heeft bepaald wie een document zou verkrijgen op
de eerste, tweede, derde, wellicht vierde lijst dat hem of haar tot verblijf in dat
land zou uitnodigen, heeft de keuze gedaan op grond van verdiensten voor de
zionistische zaak en op andere gronden welke mij niet bekend zijn. Ook zij echter
heeft, toen het er om ging of te trachten weinigen te redden of niet in staat te zijn
3645 iemand te bevrijden, de keuze op zich genomen. Hetzelfde was het geval toen de lijst
van hen die in Westerbork vertoefden, en zulk een document bezaten (waardoor zij van
deportatie voorlopig waren vrijgesteld), werd opgeheven. De commissie voor deze
documenten kwam toen onder leiding van mevrouw Van Tijn, die zich in ons geval
verzette, op de Lijnbaansgracht bijeen om de keuze te doen van diegenen van wie het
3650 betreffende document niet zou worden opgeheven. (Dit was met behulp van de
Antragstelle in Westerbork mogelijk). Ook in dat geval zag men dus niet tegen de
keuze op. Dit was evenmin het geval in Theresienstadt, toen de leiders van de
verschillende kazernes en de verschillende afdelingen werden uitgenodigd, lijsten in
te dienen van hen die voor het werk onmisbaar waren en derhalve door de Judenaltesten
3655 voorlopig niet op transportlijsten zouden worden geplaatst. Men zag overal in dat men
aan een keuze in moeilijke tijden niet ontkomen kon, ja, dat deze noodzakelijk was,
wil men althans enkelen die onmisbaar zijn, of zich bijzonder verdienstelijk hebben
gemaakt, zo lang mogelijk redden.

3660 Dat deze keuze in mei 1943 niet alleen zulk een opspraak heeft verwekt, maar mij tot
op deze dag wel als mijn voornaamste fout wordt aangerekend, is uiteraard het gevolg
van de feiten dat zij wordt beoordeeld met de kennis, die men thans heeft, dat zij
bekend is geworden wat bij de andere genoemde keuzen veel minder het geval was, en
bovendien dat zij moest geschieden door de leiders der afdelingen die dus een brevet
3665 omtrent de bekwaamheid van de medewerkers met wie zij dag aan dag samenwerkten,
moesten afgeven. Van het standpunt van het geheel uit gezien was daartegen niets te
zeggen. Zeker de helft van de beampten van de Joodsche Raad was overcompleet, maar
het ging om een band die door de arbeid was gelegd en die nu ruw verbroken werd. Het
kan dan ook op zichzelf niet verwonderen, al is het te laken, omdat deze leiders zich
verbonden hadden en zonder hun medewerking een goede uitvoering onmogelijk was, dat
3670 deze leiders er in de meeste gevallen tegenop zagen, zulk een lijst in te dienen en
de maatregelen daartoe zelfs saboteerden. Ik had dit niet verwacht, omdat ik zo sterk
van de juistheid der maatregel overtuigd was. Misschien had ik het moeten inzien en
ook voortdurend op inlevering der lijsten aandringen, maar ik was in de mening dat

3675 mijn overtuiging niet alleen door allen gedeeld werd. maar ook. tot deze daad van hen moest voeren, waartoe nog niet overgegaan was, toen Aus der Fünten ons de mededeling deed en toen wij hem antwoordden dat wij bereid waren de keuze te doen. Hij zei ons dat deze in twee of drie (dit herinner ik mij niet nauwkeurig) dagen moest geschieden. Wij weigerden de oproepen van ons zelf te laten uitgaan waarin werd toegestemd. Wij zouden een aantal, door de Duitsers te geven oproepen van adressen
3680 voorzien. Deze waren aldus gesteld dat de opgeroepen zich in de avond van de 25ste mei aan de Polderweg moesten melden.
Ik verzamelde nu de gehele staf van mijn bureau. Wij werkten voortdurend door en toen het bleek dat slechts enkele lijsten ingeleverd waren, maakten wij zelf lijsten op met behulp van leiders van afdelingen die aanwezig waren, hetgeen mogelijk was omdat
3685 wij hen die onmisbaar waren in het werk, hadden leren kennen. Natuurlijk zijn daarbij fouten gemaakt. Ik ben echter overtuigd dat deze op andere wijze zouden zijn gemaakt indien de leiders van afdelingen ze zelf zouden hebben vervaardigd. Dan immers had het subjectieve element een grotere rol gespeeld dan nu het geval was en het niet ging om beampten met wie wij zelf elke dag samenwerkten. Er werd dag en nacht
3690 gewerkt. Ik zelf was altijd aanwezig. Mijn grote hulp was daarbij de heer Brandon, de secretaris van de Joodsche Raad die de gehele organisatie kende en over een voortreffelijk organisatietalent beschikte. Ook verschillende leiders van afdelingen en de stal met wie ons bureau steeds samenwerkten, verleenden alle hulp om een zo rechtvaardig mogelijke keuze te doen.
3695 Natuurlijk zal men opmerken dat dit bij een zo groot aantal onmogelijk was. Men mag echter niet vergeten dat dit aantal in een groot aantal afdelingen was gesplitst en dat hetzij nog leiders van afdelingen hulp verleenden, hetzij wijzelf telkens naar afdelingen de belangrijkheid der medewerkers konden bepalen. Er werd echter wel sabotage gepleegd. Van één leider heb ik later vernomen dat hij de kaarten van allen
3700 van zijn afdeling uit de kartotheek heeft verwijderd, zodat deze niet voor een oproep in aanmerking konden komen. Ook onze voornaamste accountant, de heer C. Blazer, en zijn staf deden alle moeite om het fatale getal van 7500 niet te bereiken. Het getal van hen die tenslotte een oproep hebben gekregen, is zeker niet groter dan 5700 geweest.
3705 Daar wij niet van plan waren, ooit een lijst aan de Duitsers te geven en ze dus van het aantal niet op de hoogte zouden komen, kon ieder daaraan volkomen zijn goedkeuring hechten. Te klein kon het getal niet gemaakt worden, omdat wij immers wilden vermijden dat, zou een te klein getal opkomen, er een razzia zou plaatsvinden die de onmisbaren zou treffen. Uit latere gegevens heb ik de indruk gekregen dat zij
3710 die tenslotte aangewezen zijn, behoudens een enkele onvermijdelijke uitzondering, inderdaad niet tot de onmisbaren hebben gehoord. Ik vermijd hier over de vreselijkheid van zulk een keuze, welke zij ook mocht zijn. uitvoerig uit te wijden. De dagen en nacht waarin wij ons aan deze moesten wijden, behoren mede tot mijn vreselijkste herinneringen.
3715 In de avond van de 25ste mei begaven de heer Asscher en ik ons naar de Polderweg. Wij bevonden dat het getal van hen die waren opgekomen, gelijk wij wel gedacht hadden, klein was. Lages, Aus der Fünten en Böhmcker wandelden er met grimmige gezichten rond en wij vreesden het ergste dat niet op zich liet wachten en zeker wel voorbereid was. In de nacht van 25 op 26 mei werd een grote razzia gehouden door de
3720 Grüne Polizei voornamelijk in de oude Jodenbuurt en wat ik gevreesd had en getracht had te verhoeden, in de morgen van de 26ste mei bevond zich op het Jonas Daniël Meyerplein al wat wij aan keur van joden in Amsterdam kenden, de dragers van oude namen in de geschiedenis van het Amsterdamse Jodendom, de opperrabbijn, de voorzanger uit de grote synagoge en vele anderen die in onze gemeenschap, al was die reeds
3725 gedund en vóór ons werk thans onmisbaar waren, zolang nog joden in Nederland verbleven. Die aanblik vergeet ik niet. Natuurlijk moet men elk leven van evenveel waarde achten, maar een leven dat waarde heeft ook voor een ander, moet in tijden van oorlog meer beschermd blijven dan het leven van hen voor wie dit alleen voor henzelf belangrijk is. Dit is een harde wet, die echter door hen die de oorlog maken, is
3730 bepaald, niet door hen die zijn gesteld op een post waar zij alleen uitvoerders zijn van wat anderen hebben veroorzaakt. Dit was de reden, waarom ik getracht heb het tegendeel te verkrijgen en, hoewel mij dit standpunt euvel geduid is en wordt, meen ik nog steeds dat het het juiste is geweest.
Slechts een enkele van hen die waren gevangen genomen, konden wij bevrijden, onder
3735 wie de opperrabbijn Dasberg. De gewone vrijstellingen hadden geen geldigheid. Men zal wellicht vragen hoe de heer Asscher (die wel had toegestemd in de keuze zelf, maar die het nimmer van zich kon verkrijgen om bij de uitwerking van dergelijke maatregelen aanwezig te zijn) en ik die avond naar de Polderweg hebben kunnen gaan, terwijl daar toch onze medewerkers waren die wij niet hadden kunnen vrijstellen.

3740 Ikzelf was zozeer overtuigd, op de juiste wijze te hebben gehandeld, dat ik dit
vermocht en wij hebben toen ook geen woord van verwijt gehoord. Dit is pas later
gekomen van de kant van hen die niet waren opgekomen, wien wij juist een dienst
bewezen hadden omdat wij hen tot mei 1943 door het Sperrstempel voor deportatie
3745 hadden behoed, terwijl zij toen gemakkelijker dan dit vroeger het geval zou zijn
geweest, gelegenheid hadden en vonden tot onderduiken waarvan velen gebruik hebben
gemaakt en die verschillenden heeft gered.
Wil men mijn gedragslijn in die dagen op de juiste wijze beoordelen, dan heb ik, naar
ik geloof, het recht te vragen dat men tracht zich in die tijden te verplaatsen, toen
wij gebukt en wanhopig door alles wat wij zagen, slechts één doel kenden, al dat te
3750 redden of te behouden wat mogelijk was. Daartoe zagen wij niet op tegen datgene wat
in gewone tijden onmogelijk schijnt, maar juist daarom is het zo moeilijk omtrent
daden en gebeurtenissen uit die tijden een rechtvaardig oordeel te geven. De
moeilijkheid daarvan is mij bewezen door het feit dat de haat, door die dagen gewekt,
3755 mij zeker altijd zal blijven treffen, hoewel ik juist mijn best heb gedaan om te
redden en te verlichten. Ik zie echter in dat het voor anderen onmogelijk is, zich
het beeld dier tijden nog voor ogen te stellen en ik heb daarom leren berusten.
Een lijst van hen die door ons voor een oproep waren aangewezen, hebben wij, gelijk
ik reeds zei, nooit ingediend. Aus der Fünten heeft mij daar enige malen over
3760 opgebeld, maar ik zei steeds dat de lijst nog niet gereed was omdat ik het grote
gevaar van het inleveren inzag. Men kon dan de namen en adressen van hen die niet
waren opgekomen, te weten komen, hen zoeken en arresteren. Ik rekende er echter op
dat men de lijst zou vergeten en dit is inderdaad zo uitgekomen. Voor het geval dat
Aus der Fünten haar zou komen halen, had de heer Brandon een lijst gereedgemaakt van
3765 joden die al waren gestorven of gedeporteerd. Deze zou ik dan aan Aus der Fünten
overhandigen. Wanneer men het ontdekte (wat echter niet zeker was), dan zou dit
natuurlijk de dood voor ons betekend hebben, maar wij waagden dit omdat wij in geen
geval wilden dat door onze schuld joden zouden worden gevonden. Ten onrechte heeft
mr. Wiessing in Propria Cures mij dus het inleveren van die lijst verweten. Ik heb
deze juist niet ingeleverd en hiervoor het gevaar geriskeerd.

3770 De 31ste december 1942 herdacht ik mijn zestigste verjaardag.
Daar het mij euvel geduid is. dat ik in die vreselijke tijden in een viering daarvan
heb toegestemd, wil ik niet nalaten hier neer te schrijven dat ik alle moeite gedaan
heb, daaraan te ontkomen, maar dat verscheidenen uit de organisatie betoogden, dat ik
3775 dit niet mocht doen omdat, door mij in het middelpunt te plaatsen, men het gevoel van
saamhorigheid zou verstevigen. Ik ben hiervoor gezwicht. In de redevoeringen welke
men die dag te mijner ere heeft gehouden en die bewaard zijn gebleven (ik zal ze aan
mijn zoon afstaan), komt naast lof ook kritiek naar voren. Het was uiteraard niet
mogelijk, over die dag verheugd te zijn, maar velen hebben mij toch in alle
3780 moeilijkheden toen een vriendelijkheid bewezen die mij aangenaam was.

Vroeger, de datum herinner ik mij niet meer, valt het ter dood brengen van drie van
onze vertrouwenslieden in Haarlem als wraak voor de moord op een Duits officier in
die stad waarvan nimmer bewezen is of zij een moord gold en door wie hij is bedreven.
3785 Gevangen genomen werden een aantal zogenaamde communisten onder wie de jonge
opperrabbijn Frank, alsmede onze vertegenwoordiger Drilsma en de voorzitter der
Joodse Gemeente. Opperrabbijn Frank was een man die zich ten volle aan zijn taak
wijdde en nu, ware hij blijven leven, een der leiders van het Nederlandse jodendom
zou zijn geweest. De twee anderen waren in verre kring bekend om hun toewijding aan
3790 de joodse zaak. Wij stelden ons bij het vernemen der gevangename onmiddellijk met
Lages in verbinding. Terwijl wij echter nog bezig waren te beraadslagen wat wij
verder konden doen, kwam in de vergadering van het landelijk apparaat, die toen
plaats vond, een andere van onze afgevaardigden uit Haarlem binnen die de woorden
sprak welke worden geuit als iemand overleden is: "Geloofd zij Hij, die rechtvaardig
3795 richt." Wij wisten nu de vreselijke tijding en bogen het hoofd zonder spreken.
Later vertelde Lages aan Asscher dat opperrabbijn Frank als een held was gestorven,
hetgeen mij met haat tegen Lages vervulde die blijkbaar de executie van 20
onschuldige mensen had geleid.

3800 Wij vroegen het stoffelijk overschot onzer drie medewerkers te mogen begraven,
hetgeen echter niet werd toegestaan. Zij waren reeds verbrand.
Opperrabbijn Dasberg en ik brachten de tijding aan de ouders die al hun trots in hun
zoon hadden gesteld. Wij konden ons slechts bekommeren om de familieleden. Lages
beloofde mij dat hij de echtgenoten en kinderen van de omgebrachten voor deportatie
naar het Oosten zou behoeden. Mevrouw Frank had mij om deze laatste gunst gesmeekt.
3805 Lages heeft zijn belofte niet vervuld. Ik vermoed dat hij minder met schaamte was dan

ik. toen ik later in Westerbork mevrouw Frank ontmoette en zij mij verweet dat de belofte niet gehouden was. Uit het Oosten is, voorzover ik weet, geen van hen teruggekeerd.

3810 Op een datum die ik mij niet meer herinner, werd ik naar Groningen geroepen waar een razzia zou plaatsvinden. Met opperrabbijn S. Dasberg bezocht ik de Befehlshaber der Sicherheitspolizei die in het Scholtenhuis resideerde. Wij wilden gedaan krijgen dat wij een lijst van vrijstellingen mochten opstellen. De Befehlshaber stond dit toe.

3815 Bij de besprekingen waren aanwezig een Nederlandse nationaal-socialist, die zich buitengewoon onaangenaam, speciaal tegenover opperrabbijn Dasberg. gedroeg. Ik hoop en geloof dat hij zijn gerechte straf niet ontkomen is.

3820 Des avonds kwamen wij in het administratiegebouw der Nederlands-Israëlietische Gemeente bijeen en stelden de vrijstellingen vast op grond van onze gewone gegevens van onmisbaarheid en verdiensten. De volgende dag vond de razzia plaats. Dat zij van te voren bekend kon zijn zonder dat er in grote massa onderduikingen plaatsvonden, is een bewijs voor de opvatting die niet alleen bij mij maar bij vele anderen heerste dat de meeste joden bevreesd waren voor onderduiken en daartoe niet gemakkelijk overgingen.

3825 Rotterdam en Groningen zijn, voorzover ik mij herinner, de enige plaatsen buiten Amsterdam waar wij voor of bij een razzia aanwezig waren. In de overige heeft de plaatselijke afdeling de taak van vrijstellingen op zich genomen.

Ik kan voor de verhuizing naar Amsterdam-Oost naar de ter beschikking staande gegevens verwijzen, terwijl ik reeds uiteenzette dat de onconcentratie een duivels plan was omdat Oost gemakkelijk kon worden afgesloten. Men leeft er in meer benarde omstandigheden dan men gewend was, maar het leven was er in het algemeen draaglijk en ook de houding der medebewoners was, voorzover ik hierover ben ingelicht, sympathiek. Zelf heb ik deze sympathie ook inderdaad ondervonden.

3830 Hoe slecht de kartotheek der Duitsers door hen werd bijgehouden, bleek wel uit het feit dat zij de 29ste september verschillenden die naar Oost verhuisd waren, niet konden vinden. Ook mij lieten zij ongemoeid. Vermoedelijk zijn zij nog aan mijn oude adres geweest, waar zij een leeg huis vonden. Daar ik niet andere joden aan gevaar kon blootstellen (de Duitsers zouden, als ik mij niet had opgegeven, zeker rancunemaatregelen hebben genomen), heb ik mij in de ochtend van de volgende dag gemeld, hetgeen blijkbaar een grote verlichting voor Aus der Fünften was. De indruk van de slechtheid der kartotheek die ik steeds had gehad, was echter bevestigd. Het is zonder twijfel verschillenden gelukt, hierdoor te ontsnappen. Ik vermeldde trouwens, naar ik meen, reeds dat in alle tijden der deportaties politie-agenten elke nacht terugkwamen met een stapeltje adressen waarvan zij de bezitters niet hadden

3835 kunnen vinden. Ook dit was een gevolg van de onjuiste gegevens.

3840 De beampten van de Expositur die op de Zentralstelle aanwezig waren, namen een deel dezer teruggebrachte oproepen elke dag mee zodat deze ook niet weer zijn lastig gevallen en, naar ik hoop, de gelegenheid tot onderduiken hebben aangegrepen. Na de bevrijding hebben verschillenden mij dan ook meegedeeld dat de politie bij hen nimmer is verschenen, vermoedelijk een gevolg van de onjuistheid der opgaven in de kartotheek en de tactiek onzer beampten. De onjuistheid was, vermoed ik, vooral daarin gelegen dat adreswijzigingen welke de burgerlijke stand opgaf, niet werden overgenomen. Ik meen, dat dr. Sluzker mijn opvatting niet deelt, doch de feiten onder andere aan mijzelf bewezen, geven mij gelijk.

3855 **Sintelbaan bij Stadion werd verzamelplaats**

Dat er een razzia zou komen, was ons gewoonlijk van te voren bekend. Dr. Van der Laan die speciale contacten had met joodse ambtenaren die op de Zentralstelle werkten, (misschien ook met anderen; hij verried zijn bron nooit) deelde ons gewoonlijk mede dat er iets zou plaatsvinden omdat er een ongewone drukte op de Zentralstelle was opgemerkt. Dit was ook dagen voor de grote razzia van 20 juni het geval en zijn voorspelling kwam opnieuw uit. Op die zondagochtend werd ik 's morgens om 5 uur gewekt door telefoon van dr. Sluzker die mij meedeelde dat de razzia in Zuid was begonnen.

3860 Ik begaf mij dadelijk naar de Expositur. Ik herinner mij nog dat op de brug van de Breitnerstraat slechts één Grüne Polizist stond en hoe ik wenste dat het verzet nu zou komen om die ene man te verwijderen en zo deze toegang voor de joden in Zuid zou vrijmaken. Maar het verzet was toen nog niet op deze daden voorbereid. Men zou in het algemeen trouwens minder gemakkelijk daartoe overgaan dan in Frankrijk, België en landen in Oost Europa. In België heeft men wel de transporttreinen met joden

3870 aangevallen en de joden daaruit gehaald, hetgeen hier nimmer het geval is geweest.

3875 Mijn hoop was dus ijdel, maar ook als gebeurd was wat ik hoopte, zouden slechts enkelen de moed hebben gehad te ontvluchten en bovendien bevonden zich overal in de straten soldaten of politie om de joden te halen. Misschien heeft het verzet in Nederland dus terecht gewerkt met andere middelen waaraan vele joden hun behoud hebben te danken.

3880 In de Expositur vertelde men mij dat de verzamelplaats voor de joden uit Zuid het Olympiaplein was. Ik begaf mij dus met de staf van de Expositur daarheen, vond er Blumenthal en Aus der Fünten met hun helpers (of Lages er was, kan ik mij niet herinneren) en was er getuige van dat de joden werden verzameld in het zuidelijke deel van de Sintelbaan dat naar de Stadionweg is gekeerd. Vrijstellingen golden niet meer. Joden met wie ik steeds voor de joodse zaak had kunnen werken, zag ik er binnen voeren met hun families en plaatsnemen op de trappen, bij andere gelegenheden voor toeschouwers bestemd. Luidsprekers hadden in alle straten van te voren meegedeeld dat de joden zich voor vertrek gereed moesten houden. Met alle straten bedoel ik die van 3885 het eigenlijke Zuid aan de overkant van het kanaal, niet nieuw Zuid. !k kan mij niet herinneren of ook de buurt waar ik zelf woonde, de Van Breestraat en omgeving, ertoe behoorde. Ik vermoed echter van niet. omdat speciaal de bruggen over het kanaal waren afgezet.

3890 Tot hen die op het Olympiaplein werden binnengebracht behoorde ook Asscher, die bij zijn pogingen om bij ons te komen ruzie had gekregen niet een soldaat of Grüne Polizist en door deze was opgebracht. Blumenthal, Aus der Fünten en de anderen begroetten zijn binnenkomst met veel gelach en raadden hem aan naar huis te gaan, hetgeen hij deed. Hij had gelijk, want hij kon bij razzia's niet helpen, omdat hij er 3895 volkomen bij overstuur raakte, zoals bij alle werk dat hem in onmiddellijke aanraking met de deportaties bracht.

Aus der Fünten gaf mij de raad ook naar huis te gaan. Ik weigerde echter, zeggende dat mijn plicht hier lag. Ik geloof te mogen zeggen dat ik mij de gebeurtenissen niet minder aantrok dan Asscher, maar ik had het sterke gevoel dat, nu deze taak op mij 3900 was gelegd, ik de volle consequenties daarvan moest aanvaarden en aanwezig zijn waar ik misschien iets ten goede kon uitrichten.

Dit was echter op die morgen en in het algemeen die dag nauwelijks het geval. Wel bracht ik met Sluzker verschillende gevallen naar voren, doch alles werd afgewezen. Zeker was er uit Duitsland bevel gekomen om een grote groep naaf het Oosten te zenden 3905 en men wilde blijkbaar niet het gevaar lopen dat door toegeeflijkheid deze te klein zou zijn. Er waren velen onder de gearresteerden die voor de joodse gemeenschap onmisbaar moesten worden geacht. Mannen, die in waarheid hun leven eraan gewijd hadden, doch onze betogen baatten niet en in de loop van de morgen werden, ik vermoed alle. maar anders zeker bijna alle aanwezigen naar de Polderweg overgebracht en 3910 vandaar in treinen naar Westerbork vervoerd.

Het vervolg van het drama vond plaats op het plein dat thans Victorieplein heet (het toenmalige Daniël Willinkplein). Hier waren velen uit nieuw Zuid samengebracht, die er moesten staan. Ook voor hen pleitte ik vergeefs daar en, naar ik mij meen te 3915 herinneren, ook aan de Polderweg waarheen ik mij per tram begaf. Ik herinner mij nog hoezeer ik getroffen werd door het feit dat, toen ik met deze tram ging of trachtte te gaan, ik het stadsbeeld nauwelijks veranderd vond. Er was zonder twijfel deernis met de joden (ik herinner mij nog hoe diep begaan men zich op de stations toonde toen ik zelf naar Westerbork werd vervoerd), maar het was niet een dergelijk medeleven dat de gewone zondagsdrukte, behalve dan op de plaatsen waar de razzia zelf plaatsvond en 3920 de omgeving daarvan, zou hebben verminderd. Op het Olympiaplein werd op het veld. gelegen naast de ruimte waar de joden waren verzameld, zelfs sport beoefend.

Ik vermeld dit alles niet als een aanklacht tegen de Amsterdamse bevolking die moeilijk beschuldigd kan worden, omdat zij immers geheel onmachtig was iets te doen. Maar wel omdat mij deze passieve houding altijd zeer heeft getroffen. Zij was 3925 trouwens de aanleiding dat de Duitsers in hun rapporten konden melden dat de bevolking van Holland "sich ruhig verhalt" ten opzichte van het wegvoeren van joden. De derde fase die dag vond plaats in het Sarphatipark. toen Bollandpark geheten. Daar werden de joden verzameld uit de omgeving van de Ceintuurbaan. Het waren er weinigen die werden binnengebracht, misschien omdat er nog maar weinig joden woonden, wellicht 3930 ook omdat velen zich schuil hielden.

Maar vreselijker dan de dag, op zichzelf al afschuwelijk om de tonelen die zich afspeelden, om de onmacht iets te doen, was de avond. Zij die overdag werden opgehaald, vertrokken nog in de loop van de dag naar Westerbork. Wij hadden 3935 mededeling gekregen dat in de avond Oost zou worden ontruimd van joden. Ik was tegen 6 uur aan de Polderweg aanwezig, omdat het daar de verzamelplaats zou worden.

3940 Groepjes joden werden telkens binnengebracht en moesten staan in afwachting van wat zou komen. De staf der Expositur was er eveneens en, terwijl wij wachtten op het eigenlijke begin, barstte er een hevige onweers- en regenbui los die ons dwong, allen tezamen, te schuilen onder een afdak. Onze Lieve Heer maakte daar geen onderscheid tussen joden en ariërs. Wij zaten er tezamen op stoelen aan kleine tafeltjes.

3945 Tegenover mij zat iemand die ik niet kende. Ik was gewend bij razzia's altijd mee te nemen een boekje Die Tröstung Israels, de troostprofetieën van Jesaja, het Hebreeuws aan de ene en de vertaling van Buber-Rosenzweig aan de andere kant. Daarin zat ik te lezen in het al schemerende licht, toen de mij onbekende man aan mijn overkant mij vroeg wat ik las.

3950 Ik vertelde het hem en hij begon toen plotseling met diepe stem Troste, Troste Jerusalem aan te heffen. Daar hij iemand van de Zentralstelle moest zijn was ik vooral verbaasd en begon met hem te spreken over het antisemitisme, over de vreselijke gevolgen daarvan en over al wat wij meemaakten. Later bleek mij dat hij vroeger predikant was geweest en nu hoofd van de Calmeyer afdeling van de Zentralstelle. Hij heette, meen ik, Schellinger.

3955 Ik heb dit vermeld om de verbijsterende indruk weer te geven, welke men soms van deze lieden kreeg. Schellinger zelf was bij volgende razzia's altijd naast mij, mij aansporend mijn taak van troosten te vervullen. Hoe weinig kon in helaas daarmee bereiken, want juist toen begon die vreselijke tragedie van de avond die ik nauwelijks waag te Beschrijven.

3960 Wij waren, nadat uit Oost de joden die men vinden kon waren samengebracht, verzameld in de hal van het Muiderpoortstation. Telkens wachtten groepjes buiten om te worden binnengelaten. Zij werden dan geregistreerd door onze beambten (ik vermeldde reeds, dat wij dit op ons hadden genomen om te kunnen doen vluchten en moesten dit doorzetten ook die avond, toen er van vluchten geen sprake was) en moesten de sleutels van hun huizen afgeven aan de NSB-ers die daarvoor zorgden. In de hal van het Muiderpoortstation waren nu ouden en jongen verzameld, van wie ik velen kende als vrienden of door ons gezamenlijk werk voor de gemeenschap en ik kon niet anders doen dan hun bagage dragen door de controlehekken die scheidden van de perrons waar de treinen voor vertrek gereed stonden. De vreselijkheid van de tonelen die zich afspeelden onder de wanhopigen die geen redding meer zagen, laat zich niet beschrijven. Nog op het perron smeekte ik Lages om vrijlating van deze en gene en zocht ik gronden voor vrijstelling voor hen aan te voeren, alles vergeefs. Zo vertrokken ook deze laatsten in ellende en armoede, bepakt en beladen naar hun laatste bestemming. Het heeft lange tijd geduurd voor ik het Muiderpoortstation heb kunnen betreden. Nog altijd als ik er voorbij kom, leeft de herinnering aan die avond als een der gruwelijkste in mijn leven.

3975 Op een bepaalde datum, die ik mij niet herinner, werd afgekondigd dat gemengd gehuwde joden van wie kon worden aangenomen dat zij geen kinderen zouden verwekken, bevrijd konden worden van de Jodenster en van verschillende bepalingen die hun leven bemoeilijkten (uitgaansverbod, verbod tot kopen in niet-joodse winkels, op de markt enz.). Aangezien voor de vaststelling hiervan een onderzoek nodig was, werd een bureau hiervoor ingericht in de Centraal Israelietische Ziekenverpleging, Jac. Obrechtstraat 92. Hoofd van dit bureau was een arts, tegelijk Hauptsturmführer of Sturmbannführer, Meyer of Mayer, die met een ondergeschikte werkte.

3985 Er was, zo ik mij wel herinner, bij verschillende leden van de Joodsche Raad bezwaar om hieraan mee te werken, omdat men een dergelijke handelwijze in strijd achtte met de geest van het jodendom en zeker met de joodse wet. Om die laatste reden kwam het verzet wel vooral van orthodoxe zijde.

3990 Persoonlijk meende ik dat, al erkende ik ten volle de bezwaren, wij niet mochten weigeren althans administratieve medewerking te verlenen, omdat geen dwang werd opgelegd (dit was in mijn herinnering slechts eenmaal in Westerbork het geval doch op een weigering van de betrokkenen werd dit niet verder doorgezet), maar de aanvraag door de gemengd-gehuwden zelf moest geschieden en de verantwoordelijkheid dus voor hun rekening kwam. Toch moet ik erkennen dat het geheel mij afkeer inboezemde en dat ik mij hier uitsluitend door mijn gevoel van plicht tegenover joden, die op deze wijze een verlichting zochten, liet leiden.

4000 Het bureau was gevestigd in de Centraal Israelietische Ziekenverpleging en ik liet mij om bovengenoemde redenen door Aus der Fünten uitdrukkelijk bevestigen dat de voor dit alles bestemde vertrekken in het gebouw door de Duitsers in beslag waren genomen en dat wij dus niet op eigen terrein, en gedwongen, dit werk verrichtten. De administratieve afdeling die zeer klein was. stond dan ook geheel buiten het andere apparaat. Ik meende dat door deze voorwaarden de bezwaren van hen die ze hadden geopperd, waren weggenomen. De Stabartz Meyer bleek in de praktijk een gemakkelijk

man. Ik meende te bespeuren dat hij sterk tegen de SS was.
De vrijstellingen geschieden op twee manieren. Voor vrouwen boven 45 jaar en voor
4005 mannen boven een leeftijdsgrens die ik mij niet herinner, kon volstaan worden met een
verklaring van onvruchtbaarheid. Voor alle anderen werd een operatie geëist. De
operaties op vrouwen geschieden door een gynaecoloog uit Leiden, die later gevangen
is genomen, wellicht ook veroordeeld. Er is mij gevraagd, te zijnen gunste aan te
4010 voeren dat de Joodsche Raad zijn honorarium betaalde. Ik heb dit toen te goeder trouw
ontkend, doch later in de stukken gezien dat het geschied is en ik herinner mij nu
dat ik het geweigerd heb, maar dat de dwang werd opgelegd die de Beauftragte over wie
dit blijkbaar liep, gemakkelijk kon opleggen omdat hij toch over de financiën
beschikte.

Ik herinner mij, nu de stukken dit in mijn geheugen hebben gebracht, nog duidelijk
4015 hoe ik met Rombach hierover streed. Door onze administratie werd boekgehouden van de
verschillende gevallen en werden de verklaringen opgemaakt die door Meyer werden
ondertekend. Ik kreeg de indruk dat deze nimmer of bijna nooit iets weigerde en dat
hij zelfs graag meehielp om het lot der joden te verzachten, maar daar ik mij zoveel
mogelijk buiten het gehele werk hield, kan ik niet met zekerheid in dit opzicht iets
4020 verklaren.

Na de razzia van 20 juni had Aus der Fünten ons meegedeeld
dat, aangezien het aantal joden zo sterk verminderd was, het apparaat van de Joodsche
Raad op gelijke wijze kon worden verminderd en wel in verhouding tot het cijfer der
aanwezige joden tot 10% kon worden teruggebracht. Dit betekende van 17.000 dus 1.700,
4025 maar hij noemde een aantal van 170 en wilde, toen ik hem op zijn vergissing
opmerkzaam maakte, daarop niet terugkomen. Wij deden echter al ons best, het aantal
te vergroten en vonden een willig oor toen Aus der Fünten een tijdje op reis was, bij
zijn plaatsvervanger Wörlein.

Meer dan 170 hadden wij op zichzelf zeker niet nodig. Het werk van de afdelingen van
4030 de Joodsche Raad ging automatisch door. Ik herinner mij dat ik mijn medewerkers zei
dat de tijd gekomen leek om, nu wij in praktische zin weinig meer konden doen, het
geestelijke werk aan te vatten, wilden wij handelen in overeenstemming met de oude
joodse leer, doch daarvan kwam weinig. Wij waren allen te zeer gepreoccupeerd om wat
kon volgen en ik zelf was sterk aangepakt door de herinnering aan de razzia van de
4035 20ste juni, die mij jarenlang niet heeft verlaten, naar ik mij later bewust ben
geworden. Toch vond het noodzakelijke werk regelmatig voortgang met de kleinere, maar
uitstekende staf, die wij behouden hadden.

Toen Aus der Fünten van zijn reis terugkwam, ik vermoed dat hij naar Keulen was
geweest en de verwoesting van die stad had aanschouwd, was hij woedend omdat Wörlein
4040 boven het getal van 170 was uitgegaan. Daaruit verklaar ik de razzia van 23 juli die
bepaaldelijk medewerkers van de Joodsche raad betrof. Deze werden samengebracht naar
de Polderweg op een vrijdagochtend.

De moeilijkheid bij de behandeling van de gevallen school hierin dat ik niet wist wie
van de gearresteerden tot de 170 behoorden en een lijst die Brandon mij bracht,
4045 onoverzichtelijk bleek. Dit is echter hersteld omdat allen die op die lijst
voorkwamen en naar Westerbork waren gebracht, later vandaar terugkwamen op ons
verzoek, behalve in één geval dat iemand met zijn familie zich verborgen had gehouden
in een der toiletgelegenheden en daardoor in een transport naar Vught terecht kwam
waaruit wij niemand konden bevrijden. Aus der Fünten was sterk opgewonden en
4050 hetzelfde was met mij het geval, omdat ik in grote drift er hem op moest wijzen dat
hij zijn belofte van de 170 schond. Dit baatte echter niet, maar gelukkig werd, zoals
gezegd, later de fout hersteld. Ik vergeet echter niet de aanblik van hen die moesten
vertrekken, uitstekende werkers en werksters met wie ik nauw had samengewerkt en wie
ik nu alleen een laatste woord van afscheid op de Polderweg en later aan de trein kon
4055 toespreken. Onder hen bevond zich de voortreffelijke directrice van de crèche, voor
wie wij later in Westerbork nog alle moeite hebben gedaan om haar hier te houden, tot
ook zij op de transportlijst kwam te staan. Ook was, als ik mij wel herinner, bij dit
transport de heer M. Petzon, met wie ik voor de vluchtelingen had samengewerkt, het
laatst oppervoorzanger in Haarlem. Hij was toen de laatste schrijver van wetsrollen
4060 die nog in Nederland verbleef.

Na de razzia van 20 juni begaf ik mij zo spoedig mogelijk naar Westerbork op een dag
waarop ik wist dat ook Aus der Fünten er zou zijn. Ik trof uiteraard allen in grote
4065 verslagenheid (de toestanden in de behuizing en voedelsvoorzienigen waren er wel
bijzonder slecht hetgeen tot de depressie medewerkte) en mijn vroegere medewerkers
deden mij vele verwijten omdat ik hen niet had kunnen redden en ook nu geen hoop op
redding kon geven. Zij zeiden dat zij het leven in Westerbork niet konden verdragen
en dat de moeilijkheden die zij bij de internering moesten doorstaan, hun einde

4070 betekenden. Uiteraard hebben zij zich later opgericht (toen ikzelf er geïnterneerd was, leerden wij samen het verdragen), maar hun woorden en houding maakten toch diepe indruk op mij.

4075 Ik vroeg een onderhoud met Aus der Fünten en de commandant en trachtte alsnog vrijstelling voor verschillenden te verkrijgen. Aus der Fünten echter zei dat hij er slechts tien kon toestaan. De toestanden in het kamp zouden volgens de commandant zo goed mogelijk geregeld worden. Dit is ook geschied, maar dat hij het vermocht, was mede een gevolg van de transporten die de overbezetting deed ophouden.

4080 Ten opzichte der tien besloot ik een vergadering van de naaste wedewerkers bijeen te roepen in de avond. Deze vond plaats en er ontstond een meningsverschil tussen Asscher en mij over de vraag wie wij moesten kiezen. Asscher meende dat die leden van de Joodsche Raad moesten zijn, ikzelf dat het jongeren moesten wezen, die de arbeid droegen. De Joodsche Raad was veeleer een adviserend lichaam geweest, waarvan slechts enkelen in de arbeid waren opgenomen, terwijl de taak van de meesten beperkt was tot het geven van hun oordeel in de vergaderingen. Mijn denkbeeld werd gesteund door de hoofden der afdelingen die ik ter vergadering kon oproepen. Wij maakten dus een

4085 keuze. De lijst werd doorgegeven naar Westerbork en de gekozenen die allen een belangrijke plaats in de organisatie hadden bekleed, keerden terug. Toch gaat tot de huidige dag de vraag in mij om of wij juist gehandeld hebben. In theorie zeker, maar in de praktijk hadden de ouderen van wie verschillenden zich voor de Joodse Gemeenschap verdienstelijk hadden gemaakt, meer recht op terugkeer dan ik

4090 hun die avond toekende. Onze fout lag natuurlijk elders. Wij hadden het getal van tien in het geheel niet moeten aanvaarden. Er waren ook andere jongeren die terugkeer verdienden en naast leden van de Joodsche Raad ook leden van de Beirat die zichzelf naast de Joodsche Raad als een adviserend lichaam hadden geconstitueerd, bestaande uit Duitse vluchtelingen onder leiding van de voortreffelijke professor Brahn en die,

4095 waren de leden van de Joodsche Raad teruggekomen, zich hadden kunnen beklagen dat Hollanders waren uitverkoren boven Duitse joden. Dit probleem is (ik heb er vele nachten waarin ik erdoor gekweld werd en word, over nagedacht) onoplosbaar. Hadden wij de tien geweigerd, dan hadden wij ons dit ook kunnen verwijten. Er is, zover ik weet, niemand van hen behouden gebleven, hetgeen de

4100 herinnering aan die dag tegenover de duizenden die wij zonder troost konden laten? En ten opzichte van de keuze der tien voer ik toi eigen verontschuldiging tegenover mijzelf aan dat de razzia van 20 juni mij in een toestand had gebracht waardoor ik tot rustige overdenking dikwijls niet in staat was en tot een passiviteit was gekomen die mij ook in Westerbork en Theresienstadt vaak is bijgebleven. Ik koesterde alleen

4105 nog maar de hoop, ook zelf het lot te mogen delen van hen die ik had zien vertrekken.

Doch voor die dag aanbrak, hadden nog rampen plaats waarvan ik, als ik er nu aan terugdenk, niet kan begrijpen dat ik ze heb kunnen bijwonen. Ik bedoel de ontruiming van het Nederlandsch Israelietisch Ziekenhuis op 13 augustus 1943

4110 en die van de Joodsche Invalide op 17 september. Aus der Fünten was bij beide aanwezig en ikzelf trachtte te doen wat mogelijk was. Bij de ontruiming moesten de verplegers en verpleegster helpen, ik vermoed, al heb ik dat niet meer in mijn herinnering, ook de OD uit Westerbork. In het NIZ werden de zieken naar de grote hal gebracht; zo ik mij wel herinner, werden de meeste ernstige zieken nog niet naar

4115 Westerbork getransporteerd, maar overgebracht naar de Joodsche Invalide. Wij konden niet anders dan trachten op de gewone wijze vrijstellingen te verkrijgen. Zij waren bitter weinig.

De ontruiming van de Joodsche Invalide was zo mogelijk nog gruwelijker, omdat daar ook de ernstige zieken aan de beurt kwamen, die met de lift naar beneden werden

4120 gebracht en dan in auto's naar de trein vervoerd. Ik zie de taferelen nog voor mij, maar kan ze niet beschrijven, thans nauwelijks begrijpend, gelijk ik zei, dat ik tot het einde dit heb kunnen meemaken.

Men is echter op zulke ogenblikken niet meer een persoon, maar alleen de drager van het werk en daar dit tot blijven verplicht, kan men zichzelf overwinnen. Hoe degenen

4125 die zelf de daden bedreven, deze hebben kunnen verrichten, is een vraag waarvan de beantwoording en de beoordeling bij anderen ligt dan bij mij.

De enige troostende gedachte is dat in Westerbork de ziekenhuizen als men in aanmerking neemt dat zij deel uitmaakten van een interneringskamp, behoorlijk waren toegerust met uitstekende medische hulp, medicijnen, behoorlijke verpleging en niet

4130 al te slechte ligging. Hieraan kon onze afdeling die daarvoor bestemd was, haar krachten blijven wijden omdat aan de heer Blüth en een kleine staf het verblijf in Amsterdam, later in Westerbork, is toegestaan gebleven. Maar het is mijn lezers bekend dat de zieken in Westerbork in groepen op transport zijn gesteld en dat hun uiteindelijk lot alle zorgen teniet heeft gedaan.

4135

Deze laatste razzia van 29 september 1943 maakte een einde aan de geschiedenis van het Amsterdamse jodendom. Allen die waren overgebleven, werden in één nacht opgehaald, naar het Amstelstation gebracht en vandaar gedeporteerd. Ook nu was het ons al enige dagen van tevoren bekend dat er iets zou geschieden, al wisten wij niet dat het het einde zou zijn. In de vroege nacht werd ik opgeroepen door een van onze jonge medewerkers die mij zei dat de sleutelmannen (dat waren, gelijk ik zei NSB-ers die de sleutels der opgehaalden in beslag namen en bewaarden voor huiszoeking) waren opgeroepen. Ik bleef nu waakzaam bij de telefoon maar kon al spoedig geen verbinding meer krijgen, noch met de Expositur noch met het huis van dr. Sluzker. Wel echter werd ik zelf gewaarschuwd dat het Amstelstation de vergaderplaats was en dat niemand meer werd uitgezonderd. Ik begaf mij dus in de nacht naar het Amstelstation waar ik Aus der Fünten vond die mij zei dat dit de totale Liquidation was. Asscher bevond er zich met zijn familie, Sluzker en allen die vroeger nog waren vrijgesteld. Aus der Fünten verzocht mij naar huis te gaan en af te wachten tot ook ik werd gehaald. In het halfduister begaf ik mij door de verlaten stad waar ik op verschillende plaatsen soldaten of Grüne Polizisten op de deuren hoorde kloppen om volgens lijsten die zij hadden, de bewoners te wekken en mee te nemen.

4150

4155

4160

4165

4170

In de loop van de morgen gingen verschillende treinen naar Westerbork. Ik besloot, na gepakt te hebben en nog wat in veiligheid te hebben gebracht, mijzelf te melden gelijk ik heb verhaald. Aus der Fünten liet mij, blijkbaar van vrees verlost, in zijn eigen auto halen en ik nam plaats met alle anderen in de laatste trein welke die dag naar Westerbork vertrok. Een groot gevoel van opluchting maakte zich van mij meester omdat ik nu eindelijk niet meer afscheid behoefde te nemen van hen die ik moest zien vertrekken, maar zelf van een transport deel uitmaakte. Ik dacht niet na over datgene wat zou kunnen komen en was bereid alles te doorstaan mits het met de anderen mocht zijn en ik mocht blijven werken voor hen voor wie ik gewerkt had, naar ik meende, volgens mijn plicht en naar mijn vermogen.

Het einde van het Amsterdamse jodendom was gekomen. Wij waren ons toen daarvan niet bewust, zeker heeft dit het ons mogelijk gemaakt te leven zoals wij dit verder gedaan hebben, de werkers onder ons in de gedachte en het vertrouwen dat zij eens aan de opbouw zouden mogen meewerken. In Westerbork werd Asscher en mij in een onderhoud met Aus der Fünten en de commandant meegedeeld, dat de Joodsche Raad had opgehouden te bestaan. Wij waren nu kampbewoners, zo zei men ons, zonder andere plichten dan die van ieder ander. Het einde van het Nederlandse jodendom, want dit moet in het bovenstaande onder Amsterdamse jodendom worden verstaan, nu alle joden in Amsterdam waren geconcentreerd, bracht tevens het einde van de Joodsche Raad.

4175

4180

4185

4190

De commandant van Westerbork had een zo grote macht omdat hij uiteindelijk besliste wie op transport mee zou gaan en ieder die toegang tot hem kreeg daarom benijd werd. Tijdens mijn internering heb ik hem alleen in de eerste dagen gesproken. Later, daar ik geen ambt vervulde, niet meer. Uit de tijd vóór mijn internering is mij één avond sterk in gedachten gebleven, waarop enkele kunstenaars uit het kamp een cabaretvoorstelling gaven. Zij waren in dat genre zeer beroemd. De commandant had de leidende figuren uitgenodigd en ook mij een uitnodiging gezonden waaraan ik niet kon nalaten te voldoen. Hijzelf zat met zijn hofhouding, voor een deel uit dames bestaande, vooraan en had blijkbaar veel genoeg om al wat werd voorgedragen. Ik mag niet ontkennen dat dit ook de andere aanwezigen en ook mijzelf in alle lugubere omstandigheden tot vrolijkheid wekte, al heb ik, toen ik geïnterneerd was, dus niet werd gedwongen, nooit een voorstelling bijgewoond.

Het droevig einde kwam aan het slot. Er had één artiest, ver buiten de grenzen van zijn vaderland beroemd, meegezongen en de leider van de troep (ik herinner mij zijn naam niet, hoewel ook hij zeer bekend was) fluisterde mij in Der hat um sein Leben gespielt. Het bleek dat hij van transport zou worden vrijgesteld als zijn prestatie de commandant behaagde. Ik begreep nu het verwrongen gelaat van de man en het karakter van de commandant.

De transportnachten waren verschrikkelijk

4195

De rechterhand van de commandant was Schlesinger, die de gehele organisatie in het kamp leidde. Deze immers was aan de geïnterneerden zelf toevertrouwd, hetgeen uiteraard vele voordelen bood, ook al werd daardoor de taak van de commandant en de bewakingstroepen zeer sterk verlicht. Schlesinger was verbonden geweest aan de afdeling Emigratie van het Vluchtelingencomité, dat onder leiding stond van dr. Wachtel. Hij (Schlesinger) was een man zonder scrupules. Hij had een volkomen gezag, maar het was er hem vooral om te doen dat alles goed liep zodat hij geen conflicten

4200 kreeg met de commandant. Om de mensen bekommerde hij zich niet, al was hij wel
toegankelijk wanneer ik zijn hulp inriep. Hij deed dit echter, naar het mij voorkwam,
meer om mij, die zijn vroegere chef was geweest, terwille te zijn, dan om de mensen.
Hij bevond zich uiteraard in een dwangpositie en men mag hem daarom zijn daden niet
4205 al te zeer euvel duiden, maar er liepen vele geruchten omtrent geschenken of andere
gunsten die hij aannam, met name van vrouwen waarvoor hij dan vrijstellingen of
andere gunsten verleende. Deze geruchten zijn mij bevestigd door iemand die zijn
handelwijze van nabij kon beoordelen. Het is echter, naar mijn lezers beter dan mij
bekend is, in de kampen dikwijls geschiedt dat geïnterneerden die tot enige post
waren verheven, daarvan misbruik maakten.

4210 Schlesinger was zeker niet de enige, maar er waren loffelijke uitzonderingen; tot
deze behoorden de meeste leden der Antragestelle aan wier hoofd, zo ik mij wel
herinner, de voortreffelijke Ottenstein stond, een man die alles deed wat hij kon om
het lijden der geïnterneerden te verzachten.

4215 Een typisch voorbeeld echter van de gevaren welke belangrijke ambten in het kamp
meebrachten, vormt de Contact Commissie. Deze waren in oorsprong de
vertegenwoordigers van de Joodsche Raad in Westerbork. Zij stonden met ons in
voortdurende verbinding en woonden ook vaak vergaderingen van de leiders onzer
afdelingen bij. Zij waren toen behoorlijke mensen die ook alles deden wat zij konden
om vrijstellingen te verkrijgen én lijden te verzachten, maar later werden zij
4220 meegesleurd in de stroom van corruptie omdat zij van laag tot hoog waren gekomen,
toen zij niet meer een afdeling van de Joodsche Raad vormden, maar als Contact
Commissie een orgaan waren van het kamp en als zodanig geregeld besprekingen voerden
met de commandant. Ik was, toen ik geïnterneerd was, vrijwel elke dag bij hen en kon
alles van hen verkrijgen voor hen die ik wilde bijstaan, wat redelijkerwijze mogelijk
4225 was, maar ik wist dat zij daarnaast ook toegankelijk waren voor geschenken en gunsten
en heb dit zeer betreurd omdat ik erin zag hoe depraverend een kamp op het karakter
van mensen werkt.

4230 Zij hadden kort na mijn aankomst kans gezien, dr. Wachtel, een volkomen integer mens,
uit de commissie weg te werken en hadden er nu het rijk alleen. Zij deden, gelijk ik
zei, ook een goed werk door ieder die een wens had, te woord te staan en voor hen te
doen wat zij konden. Dat Meyers op hun bureau ook nog onder dr. Wachtel lange tijd
adviserend medewerker kon zijn, is bewijs te over hoe zeer nuttig werk deze afdeling
van de Joodsche Raad, later de Contact Commissie, verrichtte. Maar zonder smet mocht
4235 dit alles helaas niet blijven.

De figuur van dr. Spanier mag ik niet onbesproken laten, omdat hij, naar mijn mening,
verkeerd beoordeeld is. Hij had veel invloed op de commandant omdat hij uit dezelfde
stad als deze afkomstig was en maakte daarvan ten goede gebruik. Ten opzichte van
4240 internering in Ellecom heb ik al verhaald dat dank zij zijn ingrijpen bij de
commandant toen de eerste zieken vandaar in Westerbork aankwamen, een einde aan dat
kamp gemaakt is. Een ander maal riepen J.H. Kann en ik zijn hulp in voor diens
vroegere schoondochter die naar Amersfoort, dat betekende Ravensbrück, zou worden
overgebracht, hoewel zij slechts half-jodin was. Zij was echter met een jood, de zoon
van Kann, getrouwd geweest en had haar dochters (driekwart-jodinnen dus) laten
4245 onderduiken en kostbaarheden van dezen verborgen. Spanier gaf haar nu een middel dat
haar drie of vier weken koorts zou bezorgen, gedurende welke tijd zij dus niet op
transport zou worden gesteld wegens haar ziekte, in de hoop dat de Duitsers haar
zouden vergeten. Dit was helaas niet het geval en zij is omgekomen. Ik geef het
echter als een der verschillende bewijzen dat Spanier tot helpen bereid was.

4250 Hollandse doktoren, die onder hem gewerkt hebben, oordelen daarover anders, mijns
inziens echter ten onrechte.

Ook het ziekenhuiswezen was, gelijk ik reeds zei, uitstekend georganiseerd. Ik
herinner mij dat Spanier in Amsterdam kwam om medicijnen en gebruiksvoorwerpen voor
het ziekenhuis van ons te vragen. Inderdaad kon men er toen medicijnen krijgen die
4255 elders in het land nauwelijks meer verkrijgbaar waren. Operaties vonden plaats en al
wat tot de genezing kon bijdragen, werd verschaft.

De advocaat-fiscaal Besier heeft mij als getuige in een der processen gevraagd hoe ik
aan werkverruiming kon geloven, daar toch ouden van dagen en zieken op transport
werden gesteld, maar het was juist die goede behandeling in Westerbork van deze
4260 categorieën die ons op een dwaalspoor leidde. Wij meenden dat er in het Oosten naast
werkverruiming die immers ook in Westerbork plaatsvond, op dezelfde wijze voor dezen
werd gezorgd. De toestanden in Westerbork waren althans in de tijd waarin ik er
geïnterneerd was, wat behuizing en voedsel betreft, draaglijk, terwijl het werk in
ruime mate kon worden gesaboteerd.

4265 Asscher en ik waren met onze families eerst op bevel van de commandant (althans zo

4270 verzekerde men mij) in een der grote barakken gehuisvest. Het leven was daar draaglijk en alleen op aandrang mijner vrienden die mij zeiden dat ik niet weigeren kon, ben ik overgegaan eerst naar een speciaal voor ouderen ingerichte barak waar men wat ruimer lag, later naar een der woningen die wij met Asscher deelden, die nog in de vluchtelingentijd gebouwd waren. Doch ook over het leven in de grote barak beklagde ik mij niet, al was het er uiteraard woelig.

4275 Het vreselijke waren de transportnachten en de transporten. De Antragsstelle moest deze verzorgen onder leiding en toezicht van de commandant-en de meeste functionarissen, ook van de andere afdelingen, waren dan in actie. Het leven in Westerbork was zo vol van belevenissen dat het mij moeilijk valt, daaruit verdere onderwerpen te kiezen omdat ik niet weet wat door mijn lezers reeds verzameld is en wat niet. Liever wil ik dus die in een gesprek verder behandelen, tenzij in de loop der nadere mededelingen mij nog iets van groot belang in de gedachten komt.

4280 Iemand, die ik toevallig ontmoette, vertelde mij dat er in de oorlog een organisatie had bestaan om op een groentekar joden uit Westerbork te halen. Zij gingen terug onder de kisten die gevuld met groenten daarheen werden gebracht. Hij zei dat hij mij ook had willen laten ontvluchten omdat hij in Leiden nog colleges bij mij had gelopen, maar dat ik zou hebben laten weten dat ik alleen wilde gaan als allen gingen. Ik kan mij dit niet herinneren, maar zou het zeker hebben gezegd. Hij 4285 vertelde mij dat verschillenden, voor wie dit beginsel uiteraard niet gold, door zijn hulp zijn gered.

Omtrent Westerbork moet ik nog meedelen dat ik, voor iker geïnterneerd werd, 4290 verschillende malen kwam. Ik had dan telkens een onderhoud met de commandant en met onze Joodsche Raad, de latere Contact Commissie, om verschillende aangelegenheden te bespreken. Bij de conferentie met de commandant waren gewoonlijk Schlesinger, enkele leden der Contact Commissie, soms ook dr. Spanier, Blüth en Sluzker aanwezig. Hoewel ik mij de onderwerpen niet kan herinneren, moeten deze van algemene aard geweest zijn, omdat individuele gevallen door de instanties in Westerbork werden 4295 besproken, gelijk in mijn onderhoud met Aus der Fünten ik mij tot algemeenheden beperkte in het algemeen en individuele gevallen aan Sluzker overliet. (Asscher kwam bij Aus der Fünten meestal voor individuele gevallen op en Aus der Fünten beklagde zich daarover omdat hij met ons juist de algemene kwesties behandelen wilde). Uit de gesprekken met Gemmeker herinner ik mij één dat belangrijk was; bij de 4300 behandeling daarvan was Aus der Fünten aanwezig. Het betrof de vraag of de doden in Westerbork begraven zouden worden naar de joodse rites of verast. Lange tijd waren dezen op de joodse begraafplaats te Assen ter aarde besteld, maar plotseling kwam het bevel dat zij in Westerbork moesten worden verast. Als motief werd aangehaald, dat een begraafplaats te Westerbork, welke wij voorstelden, de waterleiding in de 4305 provincie Groningen zou verontreinigen. Ik verschaftte mij een rapport hieromtrent van de directie der waterleiding, die dit met tal van argumenten bestreed. Het baatte echter niet. Toen probeerde ik het nog eens in die bespreking met de commandant. Aus der Fünten zei dat het juist een eer voor de joden was. indien hun as werd verspreid als op het zwaard van Attila. Ik antwoordde hem, dat hij niet wist wat hij deed, 4310 omdat, al kon men geen algemene regels stellen, in de oudheid de Semieten hun doden begroeven, de ariërs ze verbrandden en dat hij dus op deze wijze de joden tot ariërs maakte. Ook dit, hoewel hij anders voor een dergelijke wijze van behandelen van zaken wel gevoelig was, hielp echter niet. De verbranding werd in het Duitse gebied in alle kampen toegepast en dit was natuurlijk ook het motief voor Westerbork.

4315 Toen ik zelf in Westerbork geïnterneerd was, heb ik wel de plechtigheden bijgewoond, het begeleiden naar het crematorium geschiedde met grote piëteit. Verwanten en vrienden volgden de baar. De as is blijkbaar aan een instantie ter hand gesteld, immers toen een mijner broers daar gestorven was, is deze naar zijn vroegere woonplaats Deventer overgebracht en daar op de joodse begraafplaats bijgezet. 4320 Het is merkwaardig te beseffen hoe de Duitsers om de schijn te bewaren, zieken en ouden van dagen in Westerbork met zorg omgaven en ook de doden de hun toekomstige eer bewezen. Het overbrengen naar het crematorium geschiedde, voorzover ik weet, nog op de dag van het overlijden.

4325 Het culturele leven was in kringen die daarvoor eerbied hadden, goed ontwikkeld. Er waren scholen ingericht en vele cursussen waaromtrent zonder twijfel anderen inlichtingen hebben verstrekt. Dresden en ikzelf hielden elke zondagochtend een voordracht, hij over Franse literatuur voornamelijk Baudelaire, ikzelf over oude geschiedenis, beiden voor een vrij groot en belangstellend gehoor. Elke woensdagavond kwam in de woning van Blüth een kleine kring bijeen.

4330 Om beurten hielden wij een voordracht waarbij zich discussie aansloot. Het initiatief was genomen door prof. Brahn, de Duitse medicus en filosoof, een man van ongewone

4335 begaafdheid. Toen deze naar Theresienstadt was gebracht (vandaar is hij op transport gesteld, hoewel hij meer dan 65 was, omdat zijn vrouw die leeftijd nog niet had bereikt), heb ik de leiding op mij genomen. Het was in alle druk en moeilijkheden een ware verkwikking, aan dit alles mede te werken.

Met Dresden en Kisch las ik Plato. Als ik mij niet vergis, las Meyers met enkele belangstellenden middeleeuwse handschriften. Vele voordrachten, hoewel deze in beginsel verboden waren of onder censuur gesteld, werden georganiseerd onder het mom dat zij van godsdienstige aard waren.

4340 Door een gelukkig toeval (Aus der Fünten had na mijn wegvoering uit Amsterdam mijn woning bezocht en was vol verbazing over de omvang van mijn bibliotheek, niet wetend dat die met een grote van een vriend was gecombineerd) meende de commandant dat de handbibliotheek van de Barnevelders die naar Westerbork waren overgebracht, mijn bibliotheek was en hij belastte mij met de katalogisering daarvan, dus brachten
4345 Kisch, Cronheim en ikzelf onze dagen daar door zonder iemands toezicht, veel lezend en gesprekken voerend.

Al het andere omtrent Westerbork, hoewel natuurlijk over het dagelijks leven daar ik veel zou kunnen verhalen, laat ik ter zijde omdat, naar ik meen, dit van andere zijde voldoende is belicht. Er zou een monografie over te schrijven zijn, indien iemand het
4350 geduld daartoe opricht dat Adler aan zijn Theresienstadt heeft besteed.

Er is over de Joodsche Raad zoveel geschreven dat ik aarzel dit onderwerp aan te roeren. In al het bovenstaande heb ik trouwens telkens de motieven welke hem bij bepaalde gelegenheden leidden, uitvoerig uiteengezet. Persoonlijk wil ik aan dit
4355 alles nog toevoegen dat ik het werken in de Joodsche Raad en dus voor de joden van Nederland altijd als iets vanzelfsprekends heb beschouwd en dat ik nog steeds niet begrijp waarom wij aangevallen zijn, laat staan gevangen genomen, tenzij men - wat inderdaad het geval - is elk contact met Duitse autoriteiten niet alleen afkeurenswaardig, maar ook veroordelenswaardig vindt. Ik kan ook dit echter niet
4360 begrijpen.

De Duitsers waren de vijanden en moesten als zodanig bestreden worden. Dit was de juiste overtuiging van het verzet dat zijn daden daarnaar bepaalde, maar aan de andere kant waren zij de machthebbers en men moest dus naar mijn mening met hen omtrent de maatregelen welke zij namen, onderhandelen, gelijk men dit met elke
4365 regering moet doen. Ik had dit mijn gehele leven gedaan met onze eigen regering. Uiteraard zag ik de Duitsers als vijanden, maar de capitulatie die nu eenmaal een voldongen feit was en waar ik in actieve zin toch waarlijk buiten stond, had gemaakt dat zij ook het bestuur voerden van Nederland. Het was, naar mijn mening, onvermijdelijk toen ons de kans geboden werd, om bij dit bestuur voor de belangen van
4370 de joden in Nederland op te komen, zoals ik dat mijn ganse leven voor joden buiten Nederland had gedaan.

Zoals gezegd, kan ik nog altijd niet begrijpen waarom dit standpunt onjuist was. Had men de joden zonder enige zorg, enige verdediging van joodse zijde moeten laten?

4375 Men heeft wel gevraagd hoe ik nog heb kunnen leven na al wat er geschied is. Voor mij geldt veeleer het omgekeerde. Indien ik niets had gedaan, althans niets had getracht, zou ik niet meer kunnen leven. Nu heb ik althans het gevoel dat wij ons best hebben gedaan, zowel om te verzorgen als om te redden en te rekken. Ik heb uiteraard na de bevrijding wel leren inzien dat het de Joodse Raden in alle landen evenzo vergaan is
4380 als ons en dat hiervoor een reden moet bestaan, een reden die gelegen is in het feit dat wij onze daden en hun motieven niet altijd bekend konden maken, dat men echter ons contact met de Duitsers het nastreven van persoonlijke belangen zocht en dat, wat als sterkste argument geldt, onze pogingen, voorzover zij de redding betroffen, mislukt zijn. Maar men vergeet dat, indien de oorlog korter had geduurd, voor
4385 duizenden deze pogingen de redding zouden hebben betekend, dat ook nu velen hun redding aan ons te danken hebben, maar bovenal dat voor hen voor wie dit mogelijk was, altijd een instantie aanwezig was die althans de redding beproefde. Hoe dwaas daarnaast in bijzonderheden de aanvallen zijn, kan men begrijpen bij het nalezen van de verhoren, afgenomen in verband met de tegen ons ingezette vervolging.

4390 Maar ook wat het algemene beginsel betreft: er moest toch een instantie zijn die voor het dagelijks brood, voor de armen en zieken en ouden van dagen zorgde, die hen terzijde stond met voorlichting, als hulp bij aanklachten, die zorgde voor het onderwijs, voor verlichting van moeilijkheden, die inlichtingen gaf in alle zaken waarin dit nodig was, die zorgde voor de vertrekkenden, voor de geïnterneerden met
4395 alles wat eerst recht zij behoefden, die te allen tijde op de bres stond als er maar een gaatje kon worden gevonden om iemands moeilijkheden te verlichten, die zorgde voor vakopleiding voor minderjarigen, voor algemene ontwikkeling, voor juridische

4400 bijstand, "voor het verschaffen der nodige financiën voor ieder gezin, voor
ontwikkeling der volwassenen, voor het behandelen van pedagogisch . voor de
verenigingen, voor medische hulp en al wat tot het besturen van een stad behoort.
Want men vergete niet dat, nu de Duitsers zich op het standpunt hadden gesteld dat de
joden een afzonderlijke gemeenschap vormden, de Joodsche Raad gelijk was aan het
bestuur van een stad van 140.000 inwoners of zoveel als daar telkens waren, behalve
het bevolkingsregister.

4405 Alle zorgen die zulk een stad aan haar inwoners besteedt, kwamen voor de joden aan de
Joodsche Raad. Vandaar haar grote organisatie, te groot zeker om de uiteengezette
redenen, maar ook zonder deze, zonder een beambtenschaar van vele duizenden niet te
verwezenlijken. Had men de joden zonder dit alles kunnen laten? Ik kan mij in de
situatie niet indenken. Zeker moesten wij de Duitsers wel eens enige hulp verlenen

4410 met administratieve werkzaamheden, maar wij hebben altijd geweigerd, de oproepen van
ons te laten uitgaan, altijd geweigerd behalve de 26ste mei 1943 om, gelijk dit in
andere landen het geval was, de te transporteren joden aan te wijzen, altijd als enig
belang dat van de joden in het algemeen voor ogen gehad. Ik mag dit van mijzelf
getuigen en heb daarom ook alle aanvallen die ik volkomen onverantwoord acht, kunnen
4415 weerstaan. Natuurlijk heb ik in individuele gevallen wel fouten gemaakt, maar juist
dat deze mij nog altijd kwellen, is mij voor mijzelf het bewijs dat mijn gedragslijn
in het algemeen de juiste is geweest, omdat ik daarover niet alleen geen wroeging heb
maar mij ook niet kan voorstellen dat ik anders had kunnen handelen.

4420 Dit zou zeker het geval zijn geweest indien ik geweten had welk een lot de
getransporteerden wachtte, niet omdat dan de zorg voor hen niet nog groter had
moeten zijn, maar omdat het mij onmogelijk zou zijn geweest te onderhandelen met
lieden die ik als moordenaars moest beschouwen. Daar dit niet het geval was - pas in
het voorjaar 1945 heb ik in Theresienstadt de waarheid vernomen en nog in de zomer
van 1944 heb ik Aus der Fünten laten vragen, in Westerbork te mogen blijven met de
4425 bedoeling dat ik voor de terugkerenden wilde zorgen zoals ik dat voor de
vertrekkenden had gedaan, lijkt mij een organisatie als de Joodsche Raad nog steeds
noodzakelijk.

Ik moet daarbij opmerken dat vrijwel niemand in Nederland zich aan dit werk heeft
onttrokken, dat zij, die de leiding ervan, hadden, in het bijzonder de leden van de
4430 Joosche Raad, die in het algemeen deden op grond van dezelfde overtuiging als ik had.
Ik moet dit wel naar voren brengen omdat van mijn vroegere medewerkers na de
bevrijding bijna niemand zich naast mij heeft gesteld, soms zelfs zich bij de
aanvallers hebben gevoegd. Ik beklaag mij daarover niet omdat ik hun motieven
begrijp, maar ik ben wel gedwongen te zeggen dat zij in die jaren naast mij hebben
4435 gestaan, ook al ontkennen enkelen dit, maar ik wil als leider van der organisatie de
verantwoordelijkheid wel op mij nemen, vooral omdat ik zelf mijn gehele leven, zij
het in andere omstandigheden, dit werk had gedaan en deze arbeid dus als een
voortzetting van die levensarbeid beschouwde, terwijl dit voor de meesten van hen
niet het geval was.

4440 Mijn lezers zullen mij, hoop ik, dit persoonlijke woord vergeven dat ik wil plaatsen
naast de uitvoerige uiteenzetting omtrent de Joodsche Raad die in hun bezit is.
Om het begrip verantwoordelijkheid nog te verklaren: ik ben mij bewust, de
organisatie een sterk persoonlijke kleur te hebben gegeven in mijn overtuiging dat
gehandeld moest worden zoals wij deden en ik ben overtuigd dat deze gedachte daarom
4445 als een vanzelfsprekende door vele mijner medewerkers is aanvaard. Dat maakt, naar ik
mij bewust ben, mijn verantwoordelijkheid het grootst, tegenover die van anderen.
Maar, gelijk gezegd, ik durf deze verantwoordelijkheid ook te dragen, omdat ik geloof
in het algemeen op de juiste wijze te hebben gehandeld.

4450 De organisatie van de Joodsche Raad kan het best gekend worden uit de Gids. Men kan
daar ook de verschillende afdelingen goed kunnen leren kennen, omdat in de rubriek
"taken" telkens uitvoerig de werkzaamheid van elke afdeling is vermeld. Ik wil daarop
dus niet uitvoerig ingaan, te meer omdat, zou ik daaraan beginnen, ook hiervoor een
monografie nodig zou zijn. Ik moge daarom, mij beschikbaar stellend voor vragen, voor
4455 zover mij dat mogelijk is, enkele bijzonderheden vermelden.

Als voorzitter stond naast mij de heer A. Asscher. Hij was een man van grote
capaciteiten die echter de vraagstukken waarom het ging, niet doorzag. Als leider van
het kerkgenootschap was hij voortreffelijk. Dit had zijn routine, zijn uitstekende
beambten en hij kon de vraagstukken die ermee verbonden waren, omvatten. Maar de
4460 moeilijke problemen waarvoor de Joodsche Raad was gesteld, waren voor hem te groot.
Daarom bemoeide hij zich ook weinig of niet met de verschillende afdelingen, liet de
dagelijkse leiding aan mij over en had, gelijk ik zei, in onze besprekingen met de
Duitsers meer oog voor de individuele gevallen dan voor het geheel. Een eigenlijke

4465 steun in de oplossing van de problemen had ik in hem niet en ook daarom moet ik de
verantwoordelijkheid voor het geheel aanvaarden. Ook in de leiding van de
vergaderingen van de Joodsche Raad schoot hij te kort, juist omdat hij de problemen
niet doorzag en ook van bijzonderheden meestal niet op de hoogte was omdat hij elke
4470 dag slechts enkele uren in het gebouw van de Joodsche Raad vertoefde. Zijn invloed
bij Lages achtte hij zelf zo groot dat hij mij dikwijls verzocht, hem alleen te laten
gaan. Hij kreeg ook wel wat van hem gedaan, maar, naar mijn mening, niet meer dan wij
ook te zamen zouden hebben bereikt.
Zijn liefde voor joden en joodse belangen was ongetwijfeld zeer groot, maar voor het
volvoeren van deze taak was het bezit daarvan niet meer voldoende, zoals dit in het
werk voor de vluchtelingen het geval was geweest.

4475 Belangrijke zaken placht ik in de degelijke vergadering van ons secretariaat te
bespreken, vóór hij aanwezig was, omdat zijn aanwezigheid onmiddellijk het behandelen
van individuele gevallen en minder gewichtige aangelegenheden meebracht.
Daartegenover stond dat hij tegenover sommige verzoeken van de Duitsers, gelijk in
4480 mijn verhaal reeds uitgekomen is, meer afwijzend wilde dan ik en enkele malen de
Joodsche Raad ontbinden terwijl ik om de motieven die ik hierboven heb uiteengezet,
deze wilde behouden, behalve dan dat ik aarzelde, toen de transporten werden
aangezegd.

Na de bevrijding heeft hij mij echter gezegd, dat hij nu inzag dat mijn pogingen tot
behoud van de Joodsche Raad, ook al leek het voldoen aan de eisen der Duitsers soms
4485 onmogelijk, juist waren geweest. Deze verandering was een gevolg van zijn sterke
impulsiviteit, want op de, zij het niet dikwijls geuite voorstellen om de Joodsche
Raad op te heffen, was hij ook zelf telkens teruggekomen.
Al wat ik hier heb gezegd, doet natuurlijk niet af aan de bewondering die ik heb voor
zijn persoonlijkheid, voor de toewijding waarmee hij zich aan deze ondankbare taak
4490 wijdde en voor al wat hij in zijn leven voor algemene en joodse belangen heeft
gepresteerd, maar ik mocht het niet onbesproken laten ook al omdat ik daarmee de
verantwoordelijkheid voor wat gedaan is, naar waarheid het sterkst op mij zelf laat
vallen. Men moest trouwens, anders dan dit bij hem het geval was, altijd voor de
belangen van het jodendom als geheel hebben gewerkt om dit werk te kunnen omvatten en
4495 bovendien gewend zijn aan het leiden van een grote organisatie, waarbij men veel aan
de beampten moest overlaten zonder zelf de leiding uit handen te geven.
Om tot deze organisatie terug te keren: vele voortreffelijke mannen stonden aan het
hoofd der afdelingen. Men heeft mij wel accaparant genoemd omdat ik al te veel werk
zelf in handen had genomen. Dit is echter niet het geval. Als het om bekwame mannen
4500 ging, heb ik hun de volle vrijheid gelaten, waartegenover zij mij uit vrije wil
raadpleegden. Alleen daar waar onbekwamen de leiding van een afdeling hadden, kwam
het verwijt aan mij in hun kringen te voorschijn, hetgeen echter in die tijd niet
schaadde, omdat de meerderheid er anders over dacht.

4505 De kosten voor de afdeling Onderwijs werden eerst door de plaatselijke gemeenten,
later door de Joodsche Raad betaald. Het gold in het algemeen als voortreffelijk en
het was geheel ingericht op de voet van het onderwijs in Nederland. Daarnaast werden,
als ik mij wel herinner, ook speciaal joodse vakken gedoceerd. Het ontzenuwende was
natuurlijk dat telkens zowel leerkrachten als leerlingen werden weggehaald. De
4510 afdeling Onderwijs en de hoofden van de verschillende scholen hadden de grootste
moeite om het onderricht zo geregeld mogelijk te doen plaatsvinden. Wat hiervoor
gedaan kon worden, werd gedaan.
Ik moge slechts twee voorvallen vermelden waarin ikzelf betrokken was.
Het ene gold de vraag of ook gedoopte joden leerkrachten konden zijn. Deze wekten
4515 veel beroering omdat de gedoopte joden als de andere joden werden behandeld. Derhalve
ontving ik op een middag een haastig bezoek van prof. Kohnstamm die uit de bespreking
in de vergadering van de Synode hiervoor was afgevaardigd. De Synode bleek de kwestie
hoog op te vatten: gedoopte kinderen waren leerlingen en du> moesten ook gedoopte
leerkrachten kunne zijn. Ik gaf als mijn mening te kennen dat, aangezien het aantal
4520 niet-gedoopte kinderen verre in de meerderheid was. het aan gedoopte leerkrachten
gering kon zijn en dat dezen alleen moesten worden aangesteld indien zij boven de
niet-gedoopten uitmunten.

Bij gelijkheid van begaafdheid moesten wegens die meerderheid de niet-gedoopten
voorgaan. Kohnstamm bracht dit aan de Synode over welke er tot mijn vreugde genoeg
4525 mee nam. Ik zou niet gaarne een twistpunt hebben gehad met dit lichaam dat op zo
voortreffelijke wijze telkens voor de joden opkwam, toen behalve de aartsbisschop en
het verzet vrijwel iedereen ons in de steek liet.

Eindexamens van joodse scholen

4530 Het tweede voorval speelde zich na de oorlog af. Er waren eindexamens afgenomen op het joodse gymnasium en de joodse HBS door gecommiteerden die vooral door toedoen van de inspecteur van de lycea, J. van Andel, door de regering waren aangewezen. Na de oorlog wilde de toenmalige inspecteur van de gymnasia deze diplomata erkend zien. Met de heer Elte bracht ik hem een bezoek. Wij waren tezamen van oordeel dat dezelfde eisen als op de andere gymnasia en HBSen waren gesteld en de diploma's werden

4535 derhalve achteraf erkend. Bij Onderwijs behoorde ook de Buitenschoolse Jeugdzorg, de cursussen, de Sociaal-pedagogische Zorg, het Nijverheidsonderwijs (dat onder meer gegeven werd in de B.M. Nijkerkschool waar zoveel mogelijk ambachten werden onderwezen) en het Land- en Tuinbouwonderwijs, waarvan ik in mijn Zwervend en Dolend heb verhaald.

4540 De afdeling Geldelijk Beheer had te maken met de verdeling van de gelden die, gelijk ik verhaald heb, elke maand volgens een begroting bij Rombach moesten worden aangevraagd en van Lippman Rosenthal de commissie bereikten. Zij werden verdeeld over de afdelingen van de Joodsche Raad, de verenigingen en over personen als salaris of voor onderhoud. De daarvoor vast te stellen bedragen werden door de commissie

4545 betaald, dus ook de uitkeringen die werden berekend in overleg met de betrokkenen. De commissie had een bijzonder moeilijke taak, maar ik heb weinig klachten omtrent haar vernomen. Zij oefende ook met hulp van accountants controle over de uitgaven van afdelingen en verenigingen en vervulde, daar zij met de uitkering ook met

4550 particulieren te maken had, een nog moeilijker taak dan de afdeling Financiën van een stad van meer dan 100.000 inwoners.

De commissie voor de Verenigingen had toezicht op al het werk dat verricht werd door vroegere joodse verenigingen die nu tot één lichaam waren verenigd. Zij had een groot doch dankbaar werk omdat zieken- en armenzorg onder haar vielen. Officieel heette zij Joodse Vereniging voor Verpleging en Verzorging (JVvVV).

4555 Naast de zorg voor de ziekenhuizen behartigde een medische commissie de belangen van de zieken daarbuiten. Juridische kwesties werden behandeld door de z.g. Juridische Commissie.

De afdeling Hulp aan Vertrekkenden maakte de bagage gereed voor hen die op transport zouden worden en waren gesteld. De verbinding met de afdeling Joodsche Raad in

4560 Westerbork was toevertrouwd aan de afdeling Lijnbaansgracht met haar onderafdelingen. Uit de vele gebeurtenissen herinner ik mij één dag, toen ik naar Westerbork werd geroepen omdat dertien leden van de afdeling met transport bedreigd werden daar zij zich onhoffelijk tegenover de commandant zouden hebben gedragen. Ik herinner mij nog de wanhoop van deze mensen. Inderdaad is het transport afgelast, zij het helaas

4565 alleen uitgesteld.

De afdeling Inkwartiering was officieel een orgaan van de gemeente, maar de Joodsche Raad had beampten gegeven voor de afdeling die zich met de inkwartiering van joden bezighield. Deze inkwartiering kon voor lange of kortere duur zijn. Van de laatste werd wel gebruik gemaakt als het om de een of andere reden nodig was, dat men bij

4570 iemand anders logeerde. Men was met dit laatste vrij gemakkelijk, terwijl de lange termijnen werden gebruikt voor de inkwartiering van hen die geen eigen woning konden vinden.

De Expositur gaf vergunningen uit om na acht uur op straat te zijn, uiteraard

4575 voornamelijk aan beampten van de Joodsche Raad. Deze moesten door de Duitsers worden ondertekend en golden in het algemeen voor een lange termijn. Een deel hiervan werd uitgegeven voor de bescherming van rusthuizen en voor het brengen van hulp en berichten van noodzakelijke boodschappen. Uiteraard waren deze in het bezit van

4580 allen die op de een of andere wijze bij de transporten betrokken waren. Dit was naast vele anderen het geval met posten die zich op verschillende plaatsen bevonden in gebouwen van de Joodsche Raad om inlichtingen te verschaffen omtrent personen die waren gearresteerd. Het bleek immers dat de Expositur onmogelijk allen die van gewicht konden worden geacht voor de joodse gemeenschap, kon kennen. Daarom werd het wenselijk geoordeeld, ook anderen die vanouds de zaken van de Joodse Gemeente kenden,

4585 in te schakelen.

De Expositur was eveneens belast met het uitgeven van reisvergunningen met onderschrift van de Zentralstelle. Deze werden gegeven voor noodzakelijke reizen zowel in dienst van de organisatie als voor het uitoefenen van beroepen, zolang dat

4590 mogelijk was. Zij waren telkens geldig voor één reis heen en terug. Gelijk bekend is, mocht alleen derde klasse gereisd worden en moesten joden staan zolang niet iedere Ariër een zitplaats had.

Permanent of voor zes maanden waren de vergunningen voor vervoer per tram. Asscher en

4595 ik hadden ook een vergunning van taxi's gebruik te maken om de Duitse instanties vlug te kunnen bereiken. Ook vergunningen om te fietsen werden als permanente uitgegeven, maar op een bepaalde dag moesten de fietsen worden ingeleverd op daarvoor bestemde plaatsen in de stad. Slechts die van de Joodsche Raad mochten worden gehouden, maar na een poosje moesten zij naar de Zentralstelle worden gebracht, alle of bijna alle, en zij zijn daar verbeurd verklaard.

4600 Het bureau Werkverruiming diende na het transport van de joden verder voor gemengd gehuwden.

Een voor de betrokkenen belangrijke afdeling was die welke voor de post zorgde naar en uit de kampen. Met Westerbork kon, als ik mij niet vergis, buiten deze om een regelmatig postverkeer plaatsvinden. Naar de kampen in het buitenland echter alleen via deze afdeling. Er werd (zie mijn verhoor in het proces-Aus der Fünten) telkens gezegd dat brieven konden worden verstuurd.

4605 Deze moesten censuur ondergaan welke was opgedragen aan daar ook aanwezige joodse beampten. (Aus der Fünten zei mij dat dezen zeker een scherpere censuur zouden uitoefenen dan zijn eigen). Afgesproken was dat na deze censuur de brieven konden worden doorgestuurd. Aus der Fünten echter bepaalde plotseling dat zij eerst nog in de Zenstralstelle moesten worden nagezien. Beroep op de afspraak baatte niet. Ik heb de indruk dat de brieven nooit verstuurd zijn. Omtrent het tehuis Oosteinde, dat diende om de joden bezig te houden en hun cursussen te verschaffen, heb ik in mijn Zwervend en Dolend gesproken. Een commissie was ervoor aangesteld.

4615 Omtrent Asterdorp over het IJ, waar een aantal joden geïnterneerd was, kan ik mij niet voldoende herinneren. Ik heb de indruk behouden dat de geïnterneerden er goed leefden.

4620 Van het Joodse Weekblad heb ik de voor- en nadelen reeds uiteengezet. De organisatie was aldus dat de heer S. Joachimsthal elke week een afdruk aan Asscher en mij voorlegde waarop wij censuur konden uitoefenen. Later moest ook de Zenstralstelle bij deze worden ingeschakeld. Censuur onzerzijds was uiteraard in het algemeen niet streng. Het conflict met mr. Herzberg dat echter ontstaan was uit een anti-

4625 zionistische stemming bij de Joodsche Raad, waarmee wij rekening moesten houden, heb ik reeds vermeld. De uitgave geschiedde door de firma Joachimsthal, die het drukken en de exploitatie op zich had genomen, oorspronkelijk gesteund met geld dat wij te hunner beschikking stelden. Later bracht door de vele advertenties de exploitatie zeker winst. De samenwerking met de heer Joachimsthal was bijzonder goed. Ware hij blijven leven, dan zou zeker het schandaal (ik weet geen ander woord), dat na de bevrijding plaatsvond, achterwege zijn gebleven. Toen immers gaf de firma

4630 Joachimsthal het Nieuw Israelietisch Weekblad uit en liet erin door de redactie en inzenders de Joodsche Raad sterk beledigen. Ik heb de toenmalige directeur onder het oog gebracht dat hij en zijn mede-directeur zowel de winst in de oorlog als de Sperre die hun leven had gered, aan de Joodsche Raad te danken had gehad en dat het niet aanging, nu de Joodsche Raad aan te vallen in een orgaan van dezelfde firma

4635 Joachimsthal. Hij zei mij, dat de directie van een krant zich moest schikken naar zijn publiek, dat het publiek dit nu verlangde, zoals het tijdens de oorlog andere dingen had verlangd en dat hij er dus niet mee zou ophouden de Joodsche Raad te laten aanvallen. Dit is sedertdien voortgegaan. Ik heb het steeds als trouweloosheid beschouwd.

4640 Een dagelijks bulletin werd uitgegeven door dr. G. Frankel. Dit viel echter buiten de competentie van de Joodsche Raad. In de loop der tijden werden in de Joodsche Raad ook enkele leden opgenomen van buiten Amsterdam. Dit geschiedde toen de werkzaamheden van de Joodsche Raad zich over Nederland hadden uitgestrekt.

4645 Daarnaast werden de provincies buiten Amsterdam in het werk vooral betrokken door het zogenaamde landelijk apparaat. Daarin hadden, als ik mij wel herinner, afgevaardigden van provincies, misschien daarnaast ook van de grote steden, zitting. Wij vergaderden vrij vaak, omdat wij ook de joden buiten Amsterdam, aan wier verdiensten ik in mijn Zwervend en Dolend aandacht heb geschonken, aandeel wilden geven in* het werk.

4650 Er waren uitstekende krachten onder van wie verschillenden met het verzet in verbinding waren. Deze afdeling zorgde ook dat overal de administraties konden werken als in de hoofdstad. Zij vertrouwde dit werk aan de daarvoor geschikte personen toe. Het was een omvangrijke arbeid, welke kon rekenen op de steun van velen in den lande. Door de omstandigheden werd tot een van de belangrijkste afdelingen de Expositur. Er bestaat hieromtrent een uiteenzetting welke, meen ik, in mijn aan u overgedragen

4655 archief berust. Zeker over haar werk zou een monografie te schrijven zijn. Ik kwam uiteraard veel met dit bureau in aanraking, maar de werkzaamheden waren zo veelomvattend, dat ik ze niet meer kan overzien, immers, zij omvatten geheel het verkeer met de Zenstralstelle. Ik heb de Expositur altijd als een noodzakelijke

instelling beschouwd al was het alleen omdat zij een muur vormde tussen de
4660 Zenstralstelle en de joden van wie zij de verzoeken konden overbrengen zonder dat
dezen zelf erheen behoeften te gaan. Door hun ervaring konden zij ten opzichte van de
transporten een plaats innemen voor het verkrijgen van vrijstellingen, voor het
4665 contact met de autoriteiten, voor een behoorlijke behandeling van de gearresteerden,
voor de Schouwburg, welke de joden niet hadden kunnen missen. Met dr. Sluzker voerde
ik geregeld besprekingen. Zoals ik reeds zei, was hij een man met diplomatieke gaven,
steeds nauwkeurig wetend wat hij wel en wat hij niet kon bereiken en op het eerste
4670 zijn volle aandacht richtend. Hij had het strikte vertrouwen van Aus der Fünten, wat
uiteraard zijn arbeid ten goede kwam. Hij vergezelde Asscher en mij vrijwel altijd
naar Aus der Fünten, echter niet naar Lages en naar de civiele autoriteiten, omdat de
arbeid van de laatsten buiten zijn bemoeienis lag en hij met de eerste minder goed
4675 kon onderhandelen dan met Aus der Fünten.

Toen alle joden uit Amsterdam verdwenen waren, bemoeide hij zich sterk met
Westerbork, maar had nog contact met de Zentralstelle, toen deze naar Arnhem was
verplaatst.
4675 Hij bracht mij omtrent zijn bemoeienissen geregeld verslag uit. Wij bespraken tezamen
de algemene lijnen van handelen en ik behandelde met hem ook individuele gevallen.
Hij had een uitstekende staf die hem zeer was toegedaan. Voor het overige verwijs ik
liever naar zijn mededelingen, omdat uiteraard het dagelijkse werk buiten mij omging
en omdat aan de Expositur zeker een afzonderlijk hoofdstuk in het te verwachten boek
4680 zal worden gewijd.

Toen de vervolgingen in Nederland begonnen, bezocht een der meest geziene
Nederlanders in Londen de minister-president Gerbrandy en legde hem de vraag voor:
4685 Wat denkt Uwe Excellentie te doen? Antwoord: Wat kan ik doen? De Nederlander zeide:
Wat zou uwe Excellentie doen, als het om Friezen ging?
Er ligt in dit antwoord een onbillijkheid. Minister Gerbrandy was zeker geen
antisemiet, maar het vraagstuk der joden vormde voor hem evenmin als voor andere
staatslieden een brandend vraagstuk dier dagen. Zij was of secondary importance,
4690 zoals het aan het licht gekomen oordeel der Engelse regering luidde. Ik heb den heer
Meyer Sluizer wel gevraagd waarom niet de gebouwen in Auschwitz waar de "final
solution" plaatsvond, door de RAF zijn beschoten. Hij antwoordde mij dat de Engelsen
op het standpunt stonden, dat de militaire doeleinden als eerste moesten komen en dat
men daarnaast niet voldoende materiaal had om de joden te helpen. Toen ik de
4695 Nederlander die ik noemde, vroeg, mij in te lichten omtrent de vraag wat onze
regering voor de joden in Nederland had gedaan, zei hij: "Mijn antwoord kan kort
zijn: niets."

Als ik zelf in de oorlog mij bewust was, dat verschillenden mijn beleid afkeurden,
legde ik de vraag voor: Wat doet dan de Nederlandse regering anders dan het uiten van
4700 enige woorden van beklag? En als wij van buiten af geen hulp krijgen, moeten wij dan
niet trachten zoveel mogelijk onszelf te helpen? Aanwijzingen voor ambtenaren waren
ons niet beke~~me~~emaakt en waren voor ons trouwens niet bestemd. Wat dan wel? Prof.
Van den Bergh heeft na de bevrijding in een blaadje, ik meen Paraat geheten verteld
4705 dat hij in een code zijn zwager Andriessen die in New Vork vertoefde, had gevraagd
waarom men niet tegenover de arrestaties van joden in de bezette landen Duitsers
arresteerde in Amerika, met het verzoek, dit aan Amerikaanse instanties door te
geven. Wij allen hebben ons vergeefs afgevraagd waarom niet Duitsers in de
Geallieerde landen met dezelfde behandeling als de joden werden bedreigd. Immers dat
4710 was toch bekend wat met hen, althans met de Poolse joden, geschiedde. Waarom, zo
vroegen wij, heeft men niet het verzet in de verschillende landen opdracht gegeven,
zoveel mogelijk joden uit treinen en kampen te bevrijden? Dit is nu met kleine
getallen geschied, maar op eigen initiatief terwijl als de regering iets beval (ik
denk aan de Spoorwegstaking) aan het verzet tegen de tewerkstelling van niet-joden,
4715 het op veel krachtiger wijze geschiedde. Ik weet niet hoe dikwijls en hoe intens dit
vraagstuk door de Nederlandse regering is behandeld.

Ik kan slechts met de genoemde Nederlander zeggen dat vanuit Londen door onze
regering niets is geschied. De heer L. de Leeuw in Jeruzalem heeft mij kort na de
bevrijding verteld dat minister Gerbrandy een aanbod om joden uit Bergen Belsen vrij
4720 te krijgen voor enige miljoenen had afgeslagen, niet om het geld maar om het
potentieel van de Duitsers niet te vergroten. Ik zou mij bij deze beslissing moeten
neerleggen indien men mij niet had verteld dat hij deze beslissing buiten onze
regering om alleen heeft genomen. Het ware toch de moeite waard geweest haar te
bespreken. Vele van onze besten hebben er hundoed aan te wijten.
De heer H. Denz heeft een boekje open gedaan over de nonchalance waarmee een aanbod

4725 der Zweedse regering is behandeld. Hoewel zijn bewering is tegengesproken, houdt hij eraan vast en zij ligt geheel in de lijn van de onverschilligheid die hij dagen. Ik ben tot mijn spijt niet door de Parlementaire Enquête Commissie opgeroepen, anders had ik dit alles daar naar voren gebracht. Mijzelf opgegeven heb ik niet omdat in al wat ik heb bijgewoond aan beschuldigingen deze andere altijd verkeerden in beschuldigingen

4730 tegen de Joodsche Raad. Ik kan uiteraard geen uiteindelijk oordeel over dit alles geven (ook niet over datgene wat de pas laat door de regering ingestelde Commissie voor Joodse Aangelegenheden heeft gedaan), maar weet wel hoe wij in de oorlog uitzagen naar hulp die van Londen zou komen en hoe deze niet kwam. Het wil mij voorkomen dat hierover in het te verwachten boek uitvoerig moet worden geschreven, omdat de historie ongunstig hierover moet oordelen en zo er een verdediging is, deze naar voren moet worden gebracht. De heer Gerbrandy had zeker geen recht, een verwijt aan de Joodsche Raad te richten, zolang hij zelf niets deed of niet bij machte was, iets te doen. Maar ook de Geallieerden deden niets. Ik heb na de oorlog met pijnlijke verbazing kennisgenomen

4735 van de literatuur die laat zien dat alle Geallieerden volkomen in gebreke zijn gebleven tot de tijd dat Roosevelt veel te laat zijn War Refugee Board oprichtte die trouwens ook weinig tot stand heeft gebracht. Op de St. James Conference noch op de conferentie op Bermuda is, voorzover ik weet, het joodse vraagstuk behandeld. In zijn bekende verklaring in december 1942 over de

4740 gruwelen die plaatsvonden, heeft Eden gedreigd met strenge bestraffing van de schuldigen, maar van afkondiging van enige maatregel die de Duitsers ontzag zou inboezemen, is geen sprake. Toch hebben de internationale joodse organisaties nimmer opgehouden, bij de Geallieerden hierop aan te dringen.

4750 Uitvoerig zijn deze vermaningen en voorstellen beschreven in de jaarverslagen van de Board of Deputies of British Jews, van het American Jewish Committee, van het World Jewish Congress (speciaal het boek Unity in dispersion). Zij vormen het meest droevige relaas van vergeefse pogingen in een aangelegenheid waarin het om leven en dood ging.

4755 Een brochure Let my people go van Victor Gollancz of Rescue the perishing van Eleanor F. Rathbone zijn een opeenstapeling van aanklachten tegen de Geallieerden. Ik neem aan dat het moeilijk was, middelen te vinden, maar ik heb sterk de indruk dat daartoe ook geen poging is gedaan en dat het ook aan de ernstige wil om deze te vinden, heeft ontbroken. Gelijk ik reeds zei, is de Spoorwegstaking afgekondigd veertien dagen

4760 nadat de joden uit Nederland verdwenen waren. Pas toen het om niet-joodse Nederlanders ging, heeft men zich op ernstige wijze tegen de werkverruiming verzet, afgezien van de Februaristaking die te vroeg kwam. Het lijkt mij een der vreselijkste uitspraken die men ten opzichte van de uitmoording van de joden moet doen, dat noch onze regering noch de Geallieerden iets hebben gedaan of pogen te doen of uit te denken om deze te verhinderen. Een typisch voorbeeld van de toegevendheid van de Nederlandse regeringsambtenaren is een brief van de heer Grevelink. Deze brief bevindt zich in mijn archief. Er wordt in meegedeeld dat uit eigen beweging in de provincie Gelderland de registratie van niet-Nederlandse joden al is ter hand

4765 genomen. De Duitsers behoeven hiervoor niets te doen. Begin september, ik meen de 6e, 1944 werd een groot aantal joden uit het kamp Westerbork, dat voor het grootste deel zou worden opgegeven, naar Theresienstadt vervoerd. Waarom dezen daarheen, anderen enige dagen later naar Auschwitz en Bergen Belsen, is in het algemeen mij niet duidelijk geworden. De heer Asscher ging met zijn familie naar Bergen Belsen omdat men daar een diamant-industrie wilde vestigen.

4775 Maar in de trein naar Theresienstadt zaten in het geheel niet alleen bevoorrechten. Dit is wel duidelijk uit de omstandigheid dat een groot aantal van hen enige weken later uit Theresienstadt op transport is gesteld. De bevoorrechten waren de Barnevelders, de gedoopten en, ik denk, als in het verleden oud-strijders en bezitters van eretekens. De trein bestond uit de bekende goederenwagens (niet veewagens, zoals men vaak zegt, die vroeger bij de Russische transporten waren gebruikt en ook bij de transporten uit concentratiekampen gebruikt werden). In de wand van de goederenwagens bevonden zich boven enkele openingen, de enige

4780 luchtverversing. Men moest op de grond zitten of op een koffer en kon alleen tegen de wand steunen. Als toilet waren één of twee emmers aanwezig, die zo nu en dan werden leeggegooid aan de kant van de weg. Brood werd verstrekt en ieder moest zich redden zoals hij kon. De reis duurde 1/2 etmaal.

4785 Het verwonderlijke is dat in mijn wagon een goede stemming heerste. Verschillenden speelden kaart op een geïmproviseerde tafel, maakten grappen en zongen liedjes.

4790

4795 Driehonderd bevoorrechten bleven achter, voornamelijk alte Kampinsassen en zij (zoals Blüth en Sluzker) die verder het kamp diensten konden bewijzen en ook enkelen, die door geschenken en gunsten (in elke zin) dit van Schlesinger gedaan kregen. Onderweg werden door SSers die de trein begeleidden, vulpenhouders en kostbaarheden afgenomen; velen echter onttrokken zich daaraan.

4800 Bij aankomst in Theresienstadt werden wij naar de Schleuse gebracht (dat is een deel der Hambrug-kazerne voor de transporten bestemd) en daar geregistreerd. Wij werden gewaarschuwd ons geld en kostbaarheden niet achter te houden. Dit zou onaangename gevangenisstraf kosten. Inderdaad was dit laatste het geval. Wij werden de gehele nacht van aankomst blootgesteld aan medisch onderzoek, moesten gemeenschappelijk van de douches gebruik maken en tenslotte werd ieder een verblijfplaats aangewezen, voor de meesten in de Hamburgkazerne die daarvoor werd ontruimd en gereserveerd, voor sommigen in de Dresden-kazerne. Het stelsel van bevoorrechting dat in Theresienstadt een sterke rol speelde, kwam hierbij reeds naar voren. Ikzelf kreeg op grond van mijn 4805 werk voor de vluchtelingen met mijn familie een kamer toegewezen en maakte in de eerstvolgende dagen kennis met verschillende leiders in het kamp van wie ik sommigen nog uit dat werk kende.

4810 Ook werd ik op grond daarvan vertegenwoordiger van de Nederlandse joden in de Aeltestenrat. Epstein, de Judenaelteste, toonde mij het kamp en begeleidde mij naar de commandant Rahm die mij wilde spreken. Een onderhoud van geen betekenis. Epstein was anders dan dr. Adler hem voorstelt, (ook het oordeel over Edelstein van dr. Adler is mijns inziens en ook naar het oordeel van Poliakov in het Wiener Bulletin uitermate onbillijk) een voortreffelijk man die weliswaar (men mag niet vergeten dat hij als 4815 gevangene voor gevangenen onderhandelde) veel moest toegeven, maar hij kwam sterk voor de belangen der geïnterneerden op en heeft dit (de aanleiding is duister gebleven) met de dood moeten bekopen.

4820 Als lid van de Aeltestenrat werkte ik na het oplossen van enige moeilijkheden samen met Jo Spier die vanuit Doetinchem veel vroeger naar Theresienstadt was gekomen en de toestanden goed kende. Hij gaf ook zijn medewerking aan een film die spoedig na onze aankomst werd opgenomen om aan de wereld te kunnen tonen hoe goed de joden behandeld werden. Daar de Duitsers geloofden dat ik in de joodse wereld goed bekend was, werd ik dikwijls gefilmd in huiselijke kring, in de bibliotheek, waaraan ik mij evenmin als anderen kon onttrekken.

4825 De Nederlandse joden waren bij de leiding spoedig berucht omdat zij de Hamburgkazerne niet goed in orde hielden, met name de zalen en kamers waar zij waren gehuisvest. De leider van de Hambrug-kazerne, de Tsjech Hermann, stond er machteloos tegenover. Hij riep vaak mijn hulp in die ik hem echter niet kon bieden. Utitz wijdt deze geestesgesteldheid aan het feit dat de joden al uit een ander kamp kwamen. Zeker was 4830 de netheid, welke die der Duitse militairen moest nabootsen, hun vreemd. Toen ikzelf leider was van de Hamburg-kazerne, heb ik haar ook niet kunnen doorzetten, zeker omdat zij met de Hollandse geest in strijd is die elke dwang in dit opzicht verafschuwt. Ik moet trouwens zeggen dat ik zelf ook er geenszins mee overweg kon en dus ook moeilijk anderen ertoe kon brengen, hetgeen echter aanleiding gaf tot grote

4835 moeilijkheden. In oktober 1944 werden transporten aangekondigd. Als lid van de Aeltestenrat moest ik nu het werk, dat ik in Nederland had gedaan, weer opvatten, trachten vrijstellingen te verkrijgen en wel nu bij de Judenaelteste. In de vergadering van de Aeltestenrat wees ik op de onbillijkheid dat Nederlandse joden die nog niet in staat waren geweest gelijk anderen om hun nut of onmisbaarheid voor de

4840 gemeenschap te tonen, daardoor niet op gelijke voet met de anderen zouden worden behandeld. Ik kreeg daarop verlot 15 Nederlandse joden aan te wijzen die voor het kamp van nut zouden kunnen zijn. In overleg met enkele vrienden maakte ik een lijst op. Desniettenstaande ging het bij deze keuze als bij de andere: de gedachte of goed gekozen is, benauwt mij nog heden. Wij kwamen nu met enkele vrienden te zamen om 4845 een lijst op te maken van hen die vrijstelling verdienden opdat ik daarvan ook bij de volgende transporten gebruik kon maken. Ook hier kwam dus de keuze waarover ik vaak gesproken heb, naar voren en enkelen deden daaraan mee die mij nu in woord en

4850 geschrift van de keuze op de 25e mei 1943 heftige verwijten maken. Ik bleef nu samen met Jo Spier werkzaam om bij de transporten vrijstellingen te verkrijgen. Dit gelukte in vele gevallen maar meestal zijn zij bij een volgend transport teniet gedaan. Zo moesten verschillende onzer besten de moeilijke weg op gaan. Spier en ik bezochten in de Schleuse geregeld de Nederlanders maar wij konden niets voor hen doen.

4855 Verschillende treinen zag ik vertrekken. En de treinen voerden naar Auschwitz of andere plaatsen van verderf, hoewel werkverschaffing en zelfs het bekleden van hoge posten waren voorgespiegeld. Na de transporten was in het kamp de leiding veranderd. Murrelstein, de derde van de drie die de leiding gehad hadden, werd nu Judenaelteste.

- Hij was voeger rabbijn in Wenen geweest en naar mijn overtuiging een slecht mens. hoewel hij een voortreffelijk organisator was.
- 4860 In de Aeltestenrat werd ten gevolge van vele intriges Meyers in mijn plaats gekozen. Van deze intriges was uiteraard Meyers zelf niet op de hoogte die mij zijn excuses aanbood dat hij op bevel van de Duitsers, zoals men hem had gezegd, mij moest vervangen. Zelf had ik de post aangenomen van leider van de Hamburg-kazerne, niet beseffend dat ik hiervoor geheel ongeschikt was omdat ik niet vertrouwd was met het beheer van een groot gebouw.
- 4865 Er kwam als moeilijkheid bij dat een Tsjechische dame naast mij stond die wel voor de administratie deugde, maar niet voor de leiding en bovendien de geestesgesteldheid van de Nederlanders zelf die ik schetste. Natuurlijk diende ik, toen ik merkte dat ik ongeschikt was, mijn ontslag in, maar Murlmelstein weigerde mijn aanvraag over te brengen aan de Duitsers. Omtrent de daaruit ontstane catastrofe waarbij de Duitsers dreigden met overbrenging van alle Hollanders naar een concentratiekamp en de hulp die Günther daarbij bracht, heb ik vroeger reeds gesproken. Dat deze moeilijkheden voortkwamen uit gebrek aan zindelijkheid op zalen en kamers, strekt niet tot verontschuldiging, maar laat wel zien hoe belachelijk zij waren wanneer men ze achteraf beschouwt. Een moeilijkheid leverde ook op het feit dat ieder er naar streefde met zijn gezin op een kamer te mogen wonen. Het was niet mogelijk daaraan te voldoen, maar als ik het iemand weigerde, die geloofde er recht op te hebben, ontstond een vijandschap tegen mij die de moeilijkheden vergrootte en soms voortduurt tot de huidige dag.
- "Ondanks fouten heb ik mijn plicht gedaan"**
- 4880 De Nederlanders moesten als alle inwoners van het kamp werken en saboteerden daarbij met de anderen, al was dit moeilijker dan in Westerbork, omdat het toezicht strenger was.
- De kazerne was onderverdeeld in groepen zalen en kamers. Aan het hoofd van elke groep stond een dame en dezen vormden met mij en mijn helpers het bestuur van de kazerne.
- 4885 De leiders van de kazernes kwamen elke dag samen onder voorzitterschap van de leider van alle gebouwen. In deze bijeenkomsten werden de lopende zaken besproken. Over de bijzonderheden kan ik niet uitweiden omdat deze een monografie zouden vullen. In februari 1945 werd een uitwisseling aangekondigd naar Zwitserland.
- 4890 De keuze geschiedde door een commissie van de Duitsers onder leiding van Günther. Uitgesloten waren in het algemeen zij die geacht werden eens tegen belangrijke Duitsers te kunnen worden uitgewisseld. Zelf mocht ik niet gaan, mijn kinderen echter werden aangewezen. Wij waren daarmee tevreden omdat wij voor onszelf niets meer verwachtten en hoopten.
- 4895 Een later transport van 300 dat, ik meen, in maart of april werd aangekondigd, ging niet door, naar ons later bleek omdat de Amerikanen toen al in Tsjechoslowakije waren binnen gevallen en de tocht dezer 300 die, zoals ik vermeldde, naar Tirol zou gaan, daardoor niet kon plaatsvinden. Tot hen behoorden juist zij, die van het vorige transport waren uitgesloten. Vanaf april 1945 kwam de vreselijke intocht van degenen die uit de concentratiekampen naar Theresienstadt waren vervoerd. Het Rode Kruis kreeg in die tijd het beheer over het kamp en na de bevrijding in mei kwamen de Russen. De uit de concentratiekampen gekomen werden ondergebracht in ziekenhuizen en in de Hamburg-kazerne, die daarvoor ontruimd werd. Ik zelf was ondertussen van mijn leiderschap ontheven, maar bleef in de leiding van de kazerne werkzaam, naast een Tsjech, Stiassni en de dame met wie ik had samengewerkt.
- 4905 Wat wij toen aanschouwd hebben, tart elke beschrijving. Niet levende mensen kwamen binnen, maar halfdode geraamten. Ik heb eens getracht de taferelen te beschrijven in een gedicht dat ik wellicht nog eens zal omwerken voor publikatie en dat ik Inferno heb genoemd. De vlektyfus heerste nu in de kazerne. De Russen brachten de lijdenden over naar ziekenhuizen die na de bevrijding nu in de gehele stad, dus ook in het vroeger afgesloten gedeelte, beschikbaar waren, in zulk een ziekenhuis, dat ik bezocht, lagen de lijdens op kisten, elders op de grond: de medische verzorging was goed, maar velen stierven en zij namen bovendien sterke maatregelen voor ontsmetting van de kazernes, maar velen vielen als slachtoffer vooral ten gevolge van de doorstane uitputtingen. De vlektyfus zelf droeg niet het boosaardige karakter van elders. Toch waren ook onder het verplegend personeel verschillende slachtoffers, ook Nederlanders.
- 4915 De inwoners van de Hamburg-kazerne die het na het vertrek van de daartoe uitgekozenen naar Zwitserland veel beter hadden gehad wat woonruimte betreft, waren ondertussen over de gehele stad verspreid. In de Hamburg-kazerne mocht buiten leiders en
- 4920 geneesheren niemand meer komen, maar de bewaking was onder de Russen zo slecht dat verschillenden uit de kazerne naar buiten kwamen en de ziekte over de gehele stad

zouden hebben verspreid als niet een niet na te gaan wonder de inwoners daarvoor had behoed.

- 4925 De toestanden in de Hamburg-kazerne waren nadat de uit de concentratiekampen gekomen er werden gehuisvest, verschrikkelijk. De dood waarde er rond. Ik verbeelde mij wel dat ik hem tussen de geraamten van de halfdoden zag rondwaren, van dezen niet te onderschatten als ik hierbij ?? heiden. Jong en oud werd door de ziekte aangetast en viel als slachtoffer ervan.
- 4930 De Nederlanders namen in de nieuwe gemeenschap nog altijd een afzonderlijke plaats in. Meyers had een commissie ingesteld die voor hun belangen zorgde en hun terugkeer voorbereidde. Zelf nam ik, omdat dezen niemand anders hadden, de zorg op mij voor de Belgen van wie velen aan vlektyfus leden. Ik bracht hun wat ik kon en zorgde ook voor de terugkeer, wat voor de meesten gelukt is. De zorg voor de Fransen had Baron Hirsch
- 4935 op zich genomen. Ik weet nog hoe ik dezen de tijding der bevrijding heb mogen brengen, hoe zij plechtig de Marseillaise aanhieven en daarna elkander en mij de accolade gaven, maar de taferelen uit die bewogen dagen zijn zovele, dat ik moet nalaten te trachten ze te beschrijven.
- 4940 Meyers vervulde zijn taak op uitstekende wijze. Voor de terugkeer werden lijsten opgesteld. Wie daarop voorkwamen konden gebruik maken van de gelegenheid om via de Kleine Festung, die nu als verzamelplaats diende, te vertrekken. Meyers zelf had besloten het langst te blijven, maar de Nederlanders maakten in het algemeen van de geboden gelegenheid gretig gebruik. De Nederlandse regering liet ons daarbij volkomen in de steek; hoewel zij op de hoogte was gebracht, kwam zij veel te laat met haar
- 4945 hulp. Wanneer niet de Fransen en Amerikanen deze op zich hadden genomen, had alles veel langer moeten wachten dan nu het geval is geweest en wel tot de tijd dat eindelijk een Nederlandse ambulance kwam. (Ik moet hierbij vermelden dat ook het Rode Kruis in de gehele tijd van ons verblijf niets voor de Nederlanders gedaan had. Alle nationaliteiten ontvingen pakketten behalve wij).
- 4950 Zelf ging ik met mijn familie met een transport naar een in de nabijheid van Karlsbad gelegen plaats, ik meen Frankenu en vandaar met een lange trein onder geleide van Franse en Amerikaanse officieren naar Nederland. De ouderen, waartoe ook wij werden gerekend, gingen in ambulance-wagens, de anderen in goederenwagens. Na een reis van zes dagen kwam ons transport in Amsterdam aan, wij op de gebruikelijke wijze werden
- 4955 ontvangen.
- Ik ben mij bewust, in deze herinneringen veel te hebben weggelaten. Zou ik een boek hebben geschreven, het zou gebaseerd zijn geweest op aantekeningen die ik in de loop der jaren heb gemaakt. Daar het echter in de bedoeling lag dat ik deze herinneringen als persoonlijk weergaf, heb ik niet naar volledigheid gestreefd en waarschijnlijk
- 4960 ook in plaats van steeds de algemene zaken te behandelen, te vaak het persoonlijk element op de voorgrond gesteld. Ik hoop echter dat mijn lezers die de objectieve feiten kennen of uit andere bron kunnen leren, juist hierdoor nut zullen kunnen hebben van een relaas van iemand die van nabij veel heeft meegemaakt en thans met droefenis daarop terugziet.
- 4965 Wel meent hij ondanks gemaakte fouten zijn plicht tegenover de gemeenschap te hebben vervuld, maar de ramp die de Nederlandse joden heeft getroffen, is zo onafzienbaar, dat het begrip daarvan nog nooit ten volle tot hem kan doordringen en ook het bewustzijn getracht te hebben zijn plicht te vervullen, daartegenover in het niet zinkt en geen troost meer biedt in de smart die ons ganse verdere leven bij ons
- 4970 blijft. ■

* een door dr. A. Wiener en mij opgerichte internationale organisatie tegen het nationaal-socialisme.